

T. C.

**YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ROMANLARDA 12 EYLÜL ASKERİ MÜDAHALESİ**

**HAZIRLAYAN: ECE CİHAN ERTEM
ÖĞRENCİ NO: 03716017**

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. FULYA ATACAN

İSTANBUL, 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	İ
KISALTMA LİSTESİ.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	vi
GİRİŞ.....	1
1 ROMAN İNCELEMESİ YÖNTEMİ ÜZERİNE.....	3
1.1 ROMAN VE TOPLUM.....	4
2 TÜRKİYE CUMHURİYETİ SİYASAL HAYATINDA ASKERİ DARBELER.....	12
2.1 ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ (1946-1950) VE DP İKTİDARI (1950-1954)..	12
2.2 EKONOMİK VE TOPLUMSAL SIKINTILAR, OTORİTER UYGULAMALAR (1954–1960)	15
2.3 MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ.....	17
2.4 27 MAYIS'TAN 12 MART'A.....	19
2.5 12 MART 1971 MUHTIRASI.....	25
2.6 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ.....	33
3 ROMANLARDA 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ.....	42
3.1 BİR DÖNÜŞÜN HİKÂYESİ: <i>HİÇBİR YERE DÖNÜŞ</i>	43
3.1.1 Öykünün Başlangıcı, Mücadelenin Sonu: Sürgün ve Dönüş.....	46
3.1.2 Aşk ve Devrim.....	48
3.1.3 Harekete Eleştirel Yaklaşım.....	51
3.1.4 İstanbul.....	53
3.1.5 “Son”lar.....	54
3.2 12 EYLÜL VE ÜNİVERSİTE: <i>DAR ZAMANLAR III: HAYIR</i>	57
3.2.1 Aysel’in Törene Hazırlanışı.....	59

3.2.2 İntihar, Engin, Cemal ve Üçlemenin Sonu.....	67
3. 3 DEMİR PARMAKLIKLARIN ARDINDA: <i>UÇURTmayı VURMASINLAR</i>	71
3.3.1 Barış'tan İnci'ye Mektuplar.....	72
3.3.2 Hapishane Güncesi.....	75
3.3.3 Cezaevi Yaşamı ve Karakterler.....	79
3.3.4 <i>Uçurtmayı Vurmasınlar</i> Üzerine Sonsöz.....	82
3.4 12 EYLÜL, ÖRGÜTLENME VE İŞÇİLER: <i>GECE DERSLERİ</i>	83
3.4.1 “ <i>Yesem Örgütü Beş Defa Bir Demet Yasemenle</i> ”: Gösterge Ve Anlam.....	85
3.4.2 “ <i>Ben Gece Dersleri İle ‘Türk Solu’nu Karşıma Almayı, Yalnız Kalmayı Göze Almış Bir Yazarım.</i> ”	92
3.4.3 Arınmanın ve İntikamın Şiiri.....	95
3.4.4 Gece Dersleri için Sonsöz.....	97
3.5 UNUTULAN BİR ZAMAN DİLİMİDİR 12 EYLÜL: <i>KUŞDİLİNE ÖYKÜNEN</i> ..	97
3.5.1 Gülay: Devrimci Kadının Öyküsü.....	99
3.5.2 Yavuz ve Aşkın Gölgesi.....	104
3.5.3 12 Eylül Öncesi ve Sonrası.....	107
3.5.4 Gerillanın Güncesi: İbrahim, Leyla ve diğerleri.....	111
3.5.5 Sonsöz.....	113
3.6 Romanlar Üzerine Değerlendirme.....	115
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA.....	122
ÖZGEÇMİŞ.....	126

KISALTMA LİSTESİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AP	Adalet Partisi
AÜ	Ankara Üniversitesi
CENTO	Central Treaty Organization/Merkezi Antlaşma Örgütü
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
EMİNSU	Emekli İnkılap Subayları
ETKO	Esir Türkleri Kurtarma Örgütü
IMF	International Money Foundation/Uluslararası Para Örgütü
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülleri
KMD	Komünizmle Mücadele Dernekleri
MBK	Milli Birlik Komitesi
MC	Milliyetçi Cephe
MDD	Milli Demokratik Devrim
MGK	Milli Güvenlik Konseyi/Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	North Atlantic Treaty Organisation / Kuzey Atlantik Paktı
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi
TRT	Türkiye Radyo Televizyonu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ÖNSÖZ

12 Eylül 1980 askeri darbesi ve ardından gelen uygulamalar eğilimli politikalar Türkiye toplumsal yaşamında bir çok değişikliğe yol açmıştır. Edebiyat ve roman sanatı bu değişikliklere kayıtsız kalmayarak ve 12 Eylül darbesini eserlerle dönemin okurlarına ve bir sonraki kuşağa taşımıştır. 12 Eylül romanları yalnızca kurgusal metinler olmakla kalmayarak, dönemin siyasal ve sosyal gelişmelerini sanatla harmanlayarak aktarmışlardır. Romanları inceleyerek dönemin olgularına ulaşabileceğimiz fikri bu çalışmanın başlangıç nedeni olmuştur.

Bu çalışma sırasında bana yol gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Fulya Atacan'a, tez çalışmasının kuramsal çatısının oluşumunda fikirlerini benimle paylaşan Yard. Doç. Dr. Ergun Aydınoglu'na ve yüksek lisans eğitimi boyunca sorularımı yanıtsız bırakmayan program danışmanı Yrd. Doç. Dr. Cengiz Çağla'ya teşekkür ederim. Hayat boyu destekleri için annem Mefküre Ertem ve babam Halit Özcan Ertem'e; çalışmanın çeşitli aşamalarında yardımlarını esirgemeyen kardeşim Hakan M. Ertem'e ve sevgili eşim Denizcan Ünlü'ye teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

Bu çalışma 12 Eylül romanlarını inceleyerek, 12 Eylül askeri darbesinin toplumsal etkilerinin romanlarda farklı yönleriyle aktarımını incelemeyi hedeflemiştir. Bu incelemeyi yapabilmek amacıyla öncelikle edebiyat ve toplum ilişkisi irdelenmiş, toplumsal ve siyasal gelişmelerin roman sanatıyla etkileşimine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde edebiyat sosyolojisi kuramlarına değinilmiş, özellikle Terry Eagleton, Pierre Macherey, Louis Althusser, Theodor Adorno'nun edebiyat ve toplum ilişkisine dair çalışmalarından yararlanılmıştır.

Toplumsal gelişmelerin roman sanatına etkisini çözümlemek üzere 1945'li yıllardan itibaren Türk siyasal hayatındaki gelişmeler çerçevesinde 1960, 1971, 1980 askeri müdahalelerinin artalanları üzerine çalışılmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin öncesi ve sonrası toplumsal etkileri bağlamında incelenmiştir. Bu etkilerin romanlarda izini sürmek amacıyla, beş kadın yazardan birer roman seçilerek, bu romanların toplumun 12 Eylül askeri darbesinden etkilenen farklı kesimlerini ele almasına özen gösterilmiştir. Seçilen romanlar ve yazarları sırasıyla şunlardır: *Hiçbiriye Dönüş*, Oya Baydar, *Hayır...*, Adalet Ağaoğlu, *Uçurtmayı Vurmasınlar*, Feride Çiçekoğlu, *Gece Dersleri*, Latife Tekin, *Kuş Diline Öykünen*, Ayşegül Devecioğlu. Bu romanlar 12 Eylül 1980 askeri darbesinin toplumsal etkilerini farklı yönlerden ve farklı yaklaşımlarla ele alırlar. Romanlarda üzerinde durulan; 12 Eylül döneminde siyasi göçmenlik, üniversiteler, hapishane yaşamı, işçilerin siyasal katılımı ve sol kesimde yer alan örgütler, 12 Eylül sonrası toplumsal değişim ve siyasi hareketler içerisinde kadının yeri temaları çalışma kapsamında ele alınmış, yazarların farklı konular üzerinden romanlarda dile getirdikleri izlenimler ile 12 Eylül dönemi siyasi gelişmeleri karşılaştırılarak incelenmiştir.

ABSTRACT

This study is aimed at a deep investigation on the effects of 1980 coup d'état in Turkey on Turkish society and the novels that has taken this military coup as the main plot. While investigating this subject, the reflection of social and political progresses into literature and the relationship between literature and society have become the focus points. By this means, in the first chapter of the study, certain theories of literature sociology are covered and related works of Terry Eagleton, Pierre Macherey, Louis Althusser, Theodor Adorno are examined.

In order to analyse the effect of social developments in novel writing process, Turkish political history from 1945 is explored and the political medium of 1960, 1971, 1980 coups are surveyed. Post and pre-coup era are investigated in relation with the social effects of the 1980 coup d'état. Five novels by five female novelists are chosen in order to study on the relationship between social changes and novels. During the selection of the novels, the representation of different social groups has been considered. The chosen novels are enlisted below: *Hiçbiryere Dönüş*, Oya Baydar, *Hayır...*, Adalet Ağaoğlu, *Uçurtmayı Vurmasınlar*, Feride Çiçekoğlu, *Gece Dersleri*, Latife Tekin, *Kuş Diline Öykünen*, Ayşegül Devecioğlu.

The main topics that the novels focus on are political immigration, prisons during the 1980 coup d'état, universities, political organizations, torture performed by governmental entities, the political participation of working class and leftist political organizations, social changes after 1980 coup, the place of women activists in political organizations. The arguments proposed by the novelists deal with different perspectives are compared with the historical data from 1980 coup d'état era.

GİRİŞ

“Roman denilen şey, uzun bir yol üzerinde dolaştırılan bir aynadır. Bu ayna bize kâh göklerin maviliğini, kâh yolun hendeklerinde biriken çamurları gösterir.”

Stendhal¹

Toplumsal olaylardan etkilenmeden üretimini sürdürebilen bir yazın dünyasından söz edilemez. Edebiyat ve toplumsal olaylar gelişim süreçlerinde birbirlerini karşılıklı olarak etkiler. Dünyada ve Türkiye’de birçok insanın hayatını değiştiren olaylar edebiyatta yerini alırken, ortaya çıkan yapıtlar da yeni kuşakları etkilemiştir.

1970 ve 1980’li yıllarda Türkiye ülke içi siyasi çatışmalara ve askeri darbelere tanık olmuştur. Edebiyat, özellikle de roman sanatı bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Bu çalışma, 1980’li yıllarda kaleme alınan ve 12 Eylül 1980 askeri darbesini temel roman konusu olarak seçen 12 Eylül romanları üzerine hazırlanmış bir incelemedir. Bu inceleme yapılırken amaçlanan edebi eleştiri yapmak değil, siyasi bir bakış açısıyla yaşanan olaylara romanlarda nasıl yaklaşıldığını incelemektir. Bu amaçla çok sayıda 12 Eylül romanının içerisinde beş tanesi seçilmiştir. Bu romanların seçiminde, romanların ana konusunun 12 Eylül askeri darbesi olmasına dikkat edilmiş, romancıların siyasi hareketlerin içerisindeki gözlemlerine romanlarında yer vermiş olmalarına özen gösterilmiştir. Son olarak kadın yazarların eserlerine öncelik verilmiş, romanların 12 Eylül askeri darbesini farklı toplumsal gruplara ait (örneğin akademisyenlerden, öğrencilerden, işçilerden, mahpuslardan, aydınlardan ve onların çocuklarından oluşan farklı grup ve sınıflardan karakterlere yer veren) aktarımlar içermesi düşünülmüştür.

Romanların incelenmesi sırasında temel alınan soru kendi kuşağını ve kendisinden sonra gelen kuşakları etkileyen bu romancıların söz konusu dönemi nasıl aktardıkları ve dönemi onların gözleri ile algıladığımızda ortaya nasıl bir tablo çıkacağıdır. Kısacası sorulan ana soru bu romanların tarihsel kaynaklar olarak dönemden hangi izleri taşıdığı,

¹ Stendhal, **Kırmızı ve Siyah**, Çev. Cevdet Perin, İstanbul : Remzi Kitabevi, 2002, s.7.

bizlere dönemi nasıl betimlediğidir. “*Roman ve Toplum*” adlı bölümde roman sosyolojisi teorisine değinilerek toplumsal olayların romanlarda nasıl yer aldığı, olayların romanlarda nasıl analiz edildiğine dair bilgiler biraraya getirilmiştir.

12 Eylül romanları analiz edilirken, öncelikle romanlara konu olan 1980 askeri darbesinin incelenmesi gerekmektedir. Türkiye’de askeri darbelerin gerçekleştikleri siyasal ortamı çözümleyebilmek için 1945-1983 dönemi Türk siyasal hayatındaki gelişmelere bu çalışmada yer verilmiştir. Çok partili hayata geçiş, 1960 darbesi ve 1961 Anayasası, gelişen siyasi akımlar, 1971 Muhtırası, öğrenci hareketleri ve fraksiyonlar, 12 Eylül askeri darbesi ve toplumsal etkileri bu çalışmada yer alan konular olmuştur. Bu bilgiler temel alınarak, romanlarda 12 Eylül 1980 askeri darbesinin izlerini sürmek mümkün olmuştur.

Değinilen edebiyat kuramları ışığında, son bölümde seçilen beş romanın incelemesi yapılmış, romanların incelenmesinde, romancıların gerçek hayatta yaşananları kurgusal da olsa nasıl aktardıkları, yaşananların onların üretim sürecini nasıl etkilediği üzerine odaklanılmıştır. Seçilen roman ve yazarlar sırasıyla şunlardır:

Hiçbiryere Dönüş, Oya Baydar

Hayır..., Adalet Ağaoğlu

Uçurtmayı Vurmasınlar, Feride Çiçekoğlu

Gece Dersleri, Latife Tekin

Kuş Diline Öykünen, Ayşegül Devecioğlu

Seçilen romanların her biri 12 Eylül darbesinden etkilenen farklı bir kesimi temsil eder, ya da 12 Eylül darbesine farklı bir perspektiften yaklaşır. *Hiçbiryere Dönüş* mülteci yaşamını irdelerken, *Hayır...* darbe dönemlerinde haksızlığa uğrayan akademisyenleri, *Uçurtmayı Vurmasınlar* 12 Eylül döneminde cezaevlerindeki durumu, *Gece Dersleri* işçi örgütlenmelerini ve sol hareketi, *Kuş Diline Öykünen* ise 12 Eylül öncesi ve sonrasını tarihsel olarak ele alır. Sonuç bölümünde romanlar ve tarihsel veriler karşılaştırılarak, dönemin romanlarda betimlenişi incelenerek elde edilen sonuçlar tartışılmıştır.

1 ROMAN İNCELEMESİ YÖNTEMİ ÜZERİNE

“Çöken bir imparatorlukta, Osmanlılıktan Türklüğe geçerken karşılaştığınız kimlik buhranında, romancılarımızın tarihçilerimizden daha özgür ve yaratıcı bir çaba içerisinde olduklarını hissettim. Okumalarım bana gösterdi ki, toplumsal bilimlerin henüz ortaya çıkmadığı ve tarihçiliğin resmi tarih yazımının tabularını kıramadığı bir dönemde, romancılarımız Osmanlı değişim sürecine çok daha ön yargısız bir şekilde yaklaşmışlardır.”²

12 Eylül romanlarının irdelenmesi sırasında ele alınacak yöntemin tartışılacağı bu bölümde toplumsal olaylar ve roman ilişkisi, yapıtın okura ve topluma olan etkisi, bir başka deyişle sosyal olgular ve roman sanatının etkileşimi incelenecektir. Bu bağlamda, edebiyatın toplumsal olarak nasıl ele alındığı, bireyleri yazmaya iten etkenlerin neler olduğu, sosyal ve kültürel etkenlerin yazarları nasıl etkilediği, okurların metni algılama (alımlama) biçimi ve bu algılayışta sosyal etkenlerin rolü incelememizde önem kazanan konular olacaktır. Bu sorulara cevap vermeye çalışan edebiyat sosyolojisi (yazın toplumbilimi) ile toplumbilimsel eleştiri (sosyokritik) çalışmanın bu bölümde üzerinde durulacak ve 12 Eylül Romanları incelemesine ipuçları sağlayacak alanlar olacaktır. Gerçeklerin romanlarda nasıl kurgulandığını, romanlarda sosyal olguların izini süren bu çalışma, edebiyat sosyolojisi ve toplumbilimsel eleştiri kuramlarından yararlanacaktır.

Bu çalışma sırasında amaçlanan, yaşanan olayların romanlarda nasıl yer bulduğunu incelemek, toplumsal olguların sanatı nasıl etkilediğini gözlemlemektir. Şüphesiz oluşturulan yapıtın topluma olan etkisi, okurun yapıtı alımlama süreci roman ve toplum ilişkisinde önemli yer tutar. Ancak bu çalışmada okurun alımlamasına ayrıntılı olarak değinilmeyecek, okurun romanın oluşumundan sonraki geri bildirimi bu incelemenin temel odak noktalarından birisi olmayacaktır. Edebiyat sosyolojisi oldukça geniş bir alandır, bu çalışmada bu alanın yalnızca toplumsal olayların roman sanatında yer buluşu konu alınmaktadır.

² Taner Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, 2. Baskı, İstanbul: İmge Kitapevi, ss. 9-10

1.1 ROMAN VE TOPLUM

“ Edebiyat, her şeyden önce toplumsal olayların kanıtı ve tanığıdır.”³

Lewis Coser

“Sanatın doğaya öykünmesinden ziyade, doğa sanata öykünür.”⁴

Oscar Wilde

Edebiyat ile toplum arasındaki bağlantı, pek çok yazar ve düşünürün çalışmalarına konu olmuştur. Kimilerine göre, edebiyat toplumun yansımasıdır, toplum içerisinde bir güç kaynağı ya da yalnızca sosyal yaşamın bir parçasıdır.⁵ Edebiyat ile toplumun çok yönlü etkileşimini, romanın toplum içerisinde üretim ve tüketimine odaklanarak ele almak, bu çalışmada yapılacak inceleme için yol gösterici görülmektedir. Bu bağlamda, edebiyatın ve özelde romanın tarihsel kaynak olarak görülebileceği ifadesi de tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkar. Öyleyse, bir dönemi konu alan 12 Eylül Romanları’nın analizi için iki önemli süreç, yapıtın üretimi ile alımlanması önem kazanacak; bunun yanı sıra toplumcu gerçekçi bakış açısıyla kaleme alınan ve/veya okunan yapıtın tarihsel olguları ne derece yansıttığı tartışması bu çalışmada yer bulacaktır.

Hegel roman için “*modern burjuva destanı*” tanımlamasını kullanır.⁶ Bu cümle ile toplumsal yaşam ve roman ilişkisi vurgulanırken, romanın edebi bir tür olarak, insanı toplumsal ve tarihsel boyutta ele alan “destan” türünün çağdaş örneği olduğu da düşünülebilir. Romanı, roman haline getiren zaman ve tarihsel-toplumsal ortamdır. Hatta roman, “*bilinçli olarak kaçmaya ve reddetmeye çalıştığında bile dolaylı veya doğrudan zamansallığın tümüyle dışına çıkamaz; çıktığında başka bir şeye evrilir.*”⁷

³ Lewis Coser, “*Literature, though it may also be many other things, is social evidence and testimony.*”, **Sociological Theory: A Book of Readings**, Newyork: Macmillan, 1966, s.5

⁴ Oscar Wilde, “*Nature imitates Art more than Art imitates Nature.*”, **Nothing - except my genius**, Ed. Alastair Rolfe, London : Penguin, 1997., s. 8.

⁵ Ernst Fisher, **Sanatın Gerekliği**, Çev. Cevat Çapan, İstanbul: De Yayınevi, 1968, s.223-244

⁶ Hegel, G. W. F. **Aesthetics : Lectures on fine art**, Çev. T. M. Knox. Oxford : Clarendon Press, 1975, ss. 22-24.

⁷ Oya Baydar, “Roman Toplumsal Zaman İçinde İnsanı Anlatır”, **Toplumsal Tarih**, 108, 2002, s.62.

Toplumsal olguların roman sanatına etkisini “*Roman ve Gerçek Etkisi*” adlı eserlerinde konu edinen Barthes ve Watts romanın eski Yunan, ortaçağ ya da XVII. Yüzyıl Fransa düzyazı kurmaca yapıtlarından farkını sorgular.⁸ Watts, romanın yaşamı zamansal terimlerle ifade etmesinin romanı diğer türlerden ayırt edici özelliği olduğunu belirtir.⁹

Edebiyat, roman, tarihsellik ve toplum ilişkisini “*Edebiyat Sosyolojisine Giriş*” başlıklı çalışmasında irdeleyen Kösemihal, sanatçının kişiliği kadar yapıtının da, içinde bulunduğu doğal ve toplumsal çevrenin etkisinde olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra sanatçı yapıtıyla kendini saran bu iki ortama etkide bulunur. Edebiyat ya da genel olarak sanat sosyolojisinin görevi, sanatçının kişiliği, yapıtı ve toplumsal çevre arasındaki etkileşimi incelemektir.¹⁰

Edebiyat sosyolojisi alanı özellikle I. Dünya savaşıdan sonra gelişme göstermiştir. Yine de 19. yüzyılda bu alanın habercilerini, edebiyatın çeşitli türleri ile toplumsal yaşam arasındaki ilişkiye değinen yazarların öncül çalışmalarını görmek mümkündür. Giambattista Vico, Mme de Stael, H. Taine, Marx, Engels, Belinski, Saltikov Şchedrin, Çernişevski, Dobroliabov, Pisarev, Plehanov, Lukacs ve Lenin edebiyat sosyolojisinin öncül kurucuları sayılabilirler.¹¹ İlk kuramcılar genellikle edebiyatı toplumsal eleştiri ve inceleme olarak, sanatçıyı da toplumsal öğretmenler olarak görmekteydiler. Öyle ki, edebiyat ayrıntılı biçimsel tekniklere rağbet etmemeli ve toplumsal gelişimin bir çeşit aygıtı olmalıdır. Bu düşünürlere göre, sanat toplumsal gerçekleri yansıtır ve toplumun tipik özelliklerini aktarmalıdır.¹²

1725 yılında *La Scienza Nuova* (Yeni Bilim) adlı çalışmasıyla edebiyat ve sosyolojinin ortak alanını analitik olarak ilk belirleyen Giambattista Vico, edebiyatı toplumsal bir kurum olarak niteler. Vico’nun çalışmasında betimlediği “yeni bilim” sosyolojidir ve edebiyatın bu yeni bilimin araçlarıyla incelenmesi gerektiğini belirtir.¹³

⁸ Roland Barthes, Ian Watt, **Roman ve Gerçek Etkisi**, Çev. Mehmet Sert, İstanbul: Donkişot Yayınları, 2002, s.7

⁹ Barthes & Watts, **a.g.e.**, s.32

¹⁰ Nurettin Şazi Kösemihal’den aktaran Mehmet Rifat, “Toplumbilimsel Eleştiri ve Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, **Varlık**, No: 1172, Mayıs 2005, İstanbul: Varlık Yayınları, s. 59

¹¹ Rifat, **a.g.m.**, s.60

¹² Bu sayılan düşünürlere yalnızca Plekhanov belirtilen görüşe tam anlamıyla katılmamış ve sanatın propaganda aracı olarak kullanılmasına karşı çıkmıştır. Özellikle Çernişevski’yi eleştiren Plekhanov, yine de sanatın anlık zevk veren bir uğraş değil, tarihe hizmet veren bir oluşum olduğunu düşünüyordu. Terry Eagleton, **Edebiyat Eleştirisi Üzerine**, çev. Handan Gönenç, İstanbul: Eleştiri Yayınevi, 1970, s. 7

¹³ Jale Parla, **Don Kişot’tan Bugüne Roman**, İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2003, s.36

Bir başka düşünür, Mme de Stael, 1800 yılında yayınlanan *Sosyal Kurumlarla İlişkisi Bakımından Edebiyat* adlı çalışmasında din, töre, adet, kanun gibi toplumsal kurumlarla edebiyat arasındaki etkileşimi incelemiş, toplumsal yapı ve edebiyat üzerine kuramsal bir çalışma ortaya koymuştur.¹⁴ Stael, insanların özelliklerinin içerisinde bulundukları iklimsel ve coğrafi koşullara göre belirlendiğini savunur. Toplumsal kurumların özellikleri de toplumun bireyleri tarafından belirlendiğine göre, bir toplumsal kurum olan edebiyatın özellikleri de iklimsel ve coğrafi koşulların ürünüdür. Böylece, her tarihsel dönemin ve bölgenin kendisine özgü bir anlatı biçimini oluşturması doğal kabul edilmelidir.¹⁵

İnsan üretimi olan sanatın, Stael gibi, coğrafi ve iklimsel koşullardan etkilendiği öne süren Hippolyte Taine, yazını ve sanatı insanın doğal işlevleri olarak görür ve insan yaratıcılığını etkileyen üç temel etkenden söz eder: ortam (coğrafi ve toplumsal çevre, Taine bu etkeni “milieu” olarak adlandırır), soy ve tarihsel dönem.¹⁶ Taine yapıtı tarihe dayandırarak anlamaya çalışır. Ürünün gelişimini ve değişimini açıklayan öğeler de *ortam, soy ve dönemdir*.¹⁷ Ayrıca Taine “*Sanat yapıtları, toplumların belirli bir çevre ve zaman içindeki duygularını, düşüncelerini yansıtır*” ilkesine dayanarak önemli yapıtları incelemiş ve eleştirmiştir. Edebiyat eleştirilerinin bilimsel bir yön kazanmasında Taine’nin çalışmaları önemli rol oynamıştır.¹⁸

Georg Lukacs, edebiyat sosyolojisine Marksist bakış açısını kazandıran önemli kuramcılardandır. Lucaks, *Roman Kuramı* adlı çalışmasında romanın epik türünün çağdaş uzantısı olduğunu savunur ve modern toplumda epik türünün yerini doldurma çabasını betimler. Lukacs edebiyatın değişimi ile toplumun evrimi arasındaki ilişkiyi gözlemler ve toplumsal tarihin her aşamasına bir edebi türün; epik, trajedi, roman; denk düştüğünü belirtir. Lucaks’ a göre roman yabancılaşma sürecinin ürünü melez bir türdür ve kapitalist üretimin bölünmüşlüğü yansıtır.¹⁹ *The Historical Novel (Tarihi Roman)*, adlı kitabında Lukacs, büyük ve gerçekçi romanların insan evriminin aşamalarını yansıttığını, insanlara ideolojik mücadelelerinde yol gösterdiklerini belirtir. Lukacs’a göre, gerçekçi roman

¹⁴ Rifat, **a.g.m.**, s.60

¹⁵ Jale Parla, **Don Kişot’tan...**, s.36

¹⁶ Mehmet Rifat, **Eleştiri Seçkisi: Eleştirel Bakış Açıları**, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004, s.85

¹⁷ Rifat, **a.g.e.**, s.86

¹⁸ Kösemihal’den aktaran Mehmet Rifat, “Toplumbilimsel Eleştiri...”, s. 60

¹⁹ Georg Lukacs, **Roman Kuramı**, Çev. Cem Soydemir, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, ss. 64-87

kahramanı (*tip*) o tarihsel dönemin bütün anlamlı öğelerinin birleştiği noktadır. Yine de roman kahramanı yaşamın bütün özelliklerini kendinde taşıyamaz, bu eksikli anlatım sanatsal yapının doğasında vardır. Lucaks tarihsel romanın doğrudan doğruya tarihsel gelişmeyle bağlantılı olduğunu belirtir.²⁰

Bir başka kuramcı Lucien Goldman, Lucaks'ın çalışmalarına paralel olarak toplumsal ve iktisadi koşulların ortaya çıkardığı ilişkileri değerlendirir ve kendi çözümleme, eleştiri yöntemini oluşturur. Kendi sözleri ile Goldman, Marksist bir felsefeci ve edebiyat sosyologudur. Goldmann'a göre edebi yapıt, toplumu oluşturan unsurlardan biridir. Bu nedenle tarihsel ve toplumsal ağ edebi yapıtın anlaşılmasında ve yorumlanmasında önem kazanır. Bir edebi yapıt türü olarak "roman nedir?" sorusuna Goldman'ın verdiği yanıt roman ve sosyoloji arasındaki ilişkiye bakış açısını gösterir:

*"Roman sosyolojisinin cevabını araması gereken asıl soru, [romanın ne olduğundan ziyade] romanın yapısı ile bu yapının içinde geliştiği sosyal yapı arasındaki ilişki; yani edebi bir tür olarak roman ile modern bireyci toplum arasındaki ilişki olmalıdır."*²¹

Goldman'a göre yapısal olarak roman, bütün edebi yapılar içinde, ekonomik, sınıfsal yapılara, piyasa üretimine ve mübadele yapısına en doğrudan bağlı olan türdür.²² Roman ve toplum ilişkisini Goldman şu şekilde ifade eder: "...roman piyasa için yapılan üretiminin doğurduğu bireyci toplumun günlük yaşamının edebiyat alanındaki yansımasıdır."²³ Yeni roman akımı Marksist kuramın "şeyleşme" kavramı ile benzerlik gösterir. Goldman'a göre Yeni Roman'da "şey"ler bireylerin önündedir, çünkü kapitalizmin bu aşamasında bireyin yaşamı "şey"leşmiş, yani nesneye dönüşmüştür.²⁴

Marksist düşünürlerin kuramlarından yola çıkarak daha detaylı toplum ve sanat ilişkilendirmesi, çağdaş kuramcılar tarafından yapılmıştır. Louis Althusser, Terry Eagleton, Fredric Jameson, Theodor Adorno bu kuramcılardan birkaçıdır.

Fredric Jameson, Marx, Lenin ve Hegel'in toplumsal değişim süreçlerinde edebiyatın merkezi bir yeri olduğunu savunduklarını belirtse de, günümüz kuramcılarının konuyu daha ayrıntılı incelemeleri gerektiğini ekler. Jameson'a göre edebi türler ideolojik ve bilgi kuramsal bağlarla tarihsel olarak belirlenir. Jameson bu yapıyı açıklamak için

²⁰ Georg Lukacs, **The Historical Novel**, Tr. Hannah and Stanley Mitchell, Harmondsworth : Penguin, 1969, ss. 57-61

²¹ Lucien Goldman, **Roman Sosyolojisi**, Der.ve Çev. Ayberk Erkay, İstanbul: Birleşik Yayınevi, 2005, ss. 37-61

²² Goldman, **a.g.e.**, s. 42

²³ Goldman, **a.g.e.**, s.25

²⁴ Goldman, **a.g.e.**, s. 30

“*idolegeme*” kavramını kullanır. *Idolegeme* o çağa özgü tarihsel kavram parçacıklarını, çağın ideolojik mozağının yapı taşlarını simgeler. Edebi türlerde bu kavramsal parçacıklar “*değerler sistemi*”, “*felsefî kavramlar*”, “*ilk anlatılar*”, “*bireysel ya da kollektif fanteziler*” olarak ortaya çıkar.²⁵ Jameson edebi türlerin ideolojilerin biçimlendirdiği sosyal semboller içeren mesajlar olarak algılanması gerektiğini belirtir. Türleri biçimlendirme yöntemi yazardan yazara, dönemden döneme aktarılırken; içerikleri de sosyal ve kültürel bağlamlara göre değişiklik gösterir.²⁶

Yapıtın oluşumunu sağlayan ve yaşamasını sağlayan maddi temellerin belirlenmesi sanat, sanatçı ve toplum ilişkisini sorgulayan düşünürlerin temel çıkış noktalarından biri olmuştur. Louis Althusser’e göre bu maddi temeller her gün basında, televizyonda, dergilerde, reklâm ve ilanlarda karşımıza çıkan, varlıkları her an hissedilen ideolojik söylemlerdir. Bu söylemler din, aile, eğitim ve siyasi kurumlar tarafından üretilir. İdeolojik söylemler, yaşamımızı gerçekmiş gibi görünen bir ağla çevrelerler. Toplumsal cinsiyet, milliyetçilik, kutsal aile kavramı, deli-akıllı gibi nitel kategoriler bu gerçek olmayan ağın içerisinde var olabilirler. Edebiyat ve ideoloji ilişkisini Althusser, edebiyatın bu ağı görünür kılma işlevi bağlamında değerlendirir. Edebiyat bu ağı sorgularken onun toplum tarafından doğal algılanışını bozar ve ağı oluşturan söylemlere toplumun mesafe ile yaklaşmasını telkin eder. Edebiyatçı bu ağı oluşturan ideolojik söylemlerden birine yakınlık duyabilir ama Althusser’e göre sanat ve edebiyat pratiği ideolojiye uzaktan bakabilir. Sanatçı ideolojinin dışına çıkamayabilir ama onun kuklası da olmaz. Sanatçının görevi ideoloji ağını görünür kılmaktır. Althusser sanatın tarafsız olduğunu düşünmez, politik düşünce ideolojilerin üzerine çıkamasa da söylemler sistemi içerisinde sanatçı çatıştırır, dönüştürür ve ilişkileri yapıtında sergiler.²⁷

Frankfurt Okulu, eleştirel teori çerçevesinde sanat ve toplum ilişkilerini sorgulamıştır. Kültür endüstrisi kavramı ile kültürün alınıp satılan bir nesne haline geldiğini, bireylerin değerler sisteminin oluşturulan kültür süzgecinden geçerek şekillendiğini kaydeder. Horkheimer, Adorno ve Marcuse için sosyoloji ve sanatsal eleştiri birbirinden ayrılamaz. Bir sanat eserini incelemek, onun yorumlanış biçimlerini de

²⁵ Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, New York: Ithaca, 1981, s. 119

²⁶ Jameson, *a.g.e.*, s. 125

²⁷ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Yusuf Alp & Mahmut Özışık, 2.baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, ss.15-65

incelemeyi gerektirir. Yapıtın ve oluşum sürecinin toplumsal bütünle ilişkileri inceleme çerçevesinde sürekli göz önünde tutulmalıdır.²⁸

Frankfurt Okulu'nun disiplinlerüstü tavrının en belirgin temsilcisi olan Theodor W. Adorno toplum ve sanat ilişkisini değerlendirirken kültür endüstrisi kavramına değinir ve *“kültür endüstrisinin ürettikleri[nin] metalaşan sanat yapıtları değil, daha en başından pazar için üretilmiş metalar”*²⁹ olduğunu belirtir. Adorno'ya göre bilinçli öznenin sığınacağı yer sanattır. Adorno'nun olumlayıcı anlamda gördüğü sanat ile toplum ilişkisinde, *“bir yandan sanat, toplumu kendisinde, kendi tarzında içkin olarak bulundurur, onu özümleyerek; diğer yandan böyle bir şey olarak sanat, topluma karşı sanat, toplumsal itiraz olur.”*³⁰ Toplumsal bütünleşmenin tek örneği sanatta görülür. Bu yüzden sanat yanlışlıklar ve bölünmüşlükler ortasında bir sığınma yeri olarak kalır. Bu yaklaşımı ile Adorno bir yandan Platon ve Aristoteles'den beri süregelen yansıma kuramına karşı çıkmaktadır. *“Sanat artık toplumsal gerçekliği anlatmayacak, onu yansıtmaya çalışmayacak, tersine toplum gerçeği için örnek oluşturacak, ona yol gösterecektir.”*³¹ Adorno sanatı toplumsal gerçekliği değiştiren bir eylem olarak görmez. Sanat toplumsal çarpıklıklar içerisinde yer alan ama gerçek değerlere sahip çıkan yegane örnek alandır. Sanatın varlık alanı toplumsal gerçekliğin dışında yer alır ve böylece sanat toplumsal gerçekliğe müdahale edemez duruma gelir. Sanatın gerçekliğin dışında kalmasının en önemli nedeni, onun aslında görünüş olmasıdır. Toplumsal gerçeklikteki çarpıklık ve yanlışlıklar sanatta çözümlenir. Böylece sanat toplum için bir uzlaşma zemini haline gelir. *“Sanat, içinde var olduğu toplumun toplumsal antitezidir. Sanat toplumsaldır; çünkü içinde bulunduğu topluma muhalif bir konumdadır.”*³²

Toplum ve roman ilişkisini ideoloji ve edebiyat genel çerçevesi altında değerlendiren Terry Eagleton'a göre ideoloji, insanların dönemsel olarak, yaşadıkça toplumlarını anlamalarını sağlayan düşünce, değer ve duyguların oluşturduğu bütünlüktür. Bu bütünlüğün bir kısmı çağdaşlarına ve sonraki nesillere ancak edebiyat yolu ile aktarılabilir.³³ Eagleton'a göre sanat ve onun bir kolu olan edebiyat, bir toplumsal sınıfın

²⁸ Besim F. Dellaloğlu, **Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum**, 2. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001, s.52

²⁹ Dellaloğlu, a.g.e, s.97

³⁰ Dellaloğlu, a.g.e, s.8

³¹ Dellaloğlu, a.g.e, s.50

³² Dellaloğlu, a.g.e, s.52

³³ Eagleton, **Edebiyat Eleştirisi..**, s. 7

öteki sınıflar üzerinde egemenliğinin toplumdaki bireylerin çoğu tarafından “doğal” kabul edilmesini, ya da fark edilmemesini sağlayan algılama yapısının bir ögesidir. Bu yüzden edebiyatı anlamak, edebiyatın da bir parçası olduğu toplumsal sürecin tümünü kavramak demektir. Eagleton’ın esinlendiği Marksist eleştirmen Georgy Plekhanov’a göre ise çağın toplumsal zihniyetini o çağın toplumsal ilişkileri belirler ve “*bu gerçek en belirgin olarak sanat, edebiyat tarihinde görülür.*”³⁴

Eagleton toplumun üst yapısında her ögenin (sanat, hukuk, siyaset, din gibi) sınıf çatışmasının ya da ekonomik durumun basit bir ifadesine veya yansımaya indirgenemeyen, kendine özgü bir gelişim temposu ve iç devinimi olduğunu belirtir. Sanat özerk bir ögedir, üretim biçimine doğrudan bağlı değildir. Yine de sanat, içerisinde bulunan durumun nasıl olduğunu ya da olacağını anlatır. Sanat ideolojinin temel özelliklerini görünür kılar, bireyleri tam anlamıyla ideolojiyi kavramaya yöneltir ve bilimsel bilginin elde edilmesini sağlar.³⁵

Eagleton, ideoloji ve edebiyat ilişkisi üzerine kuramını Althusser ve çalışma arkadaşı Pierre Macherey’in çalışmalarına dayanarak geliştirir. Bu bağlamda, ideolojinin her toplumda belirli bir yapısal tutarlılığı vardır. Eagleton, ideolojinin bilimsel çözümlemeye konu olabileceğini ve ideolojinin altında yer alan edebi unsurların, özellikle de metnin, bilimsel olarak çözümlenebileceğini belirtir. Böylece bilimsel eleştiri, yapıtı parçası olduğu ideolojik yapıya dayandırarak açıklamaya çalışacak; yapıtı ideolojiye hem bağlayan hem de ayrı tutan ilkeyi bulmayı hedefleyecek ve bulacaktır.³⁶

Edebiyat ve gerçeklik ilişkisi söz konusu olduğunda Eagleton, edebiyatın gerçeği birebir yansıttığı görüşünü yetersiz bulur. Çünkü bu görüş, yapıtın “kendi dışında” olup biteni bir ayna ya da fotoğraf makinesi gibi kaydettiğini, edebiyat ve toplum arasında mekanik bir ilişki olduğunu öne sürer. Eagleton ve Macherey’e göre ise edebiyat gerçeği olduğu gibi yansıtmayan “*kırık bir aynadır.*” Bu ayna imgeleri parçalı bir şekilde gösterir ve “*yansıttıkları kadar yansıtmadıkları da anlamlıdır.*”³⁷

³⁴ Georgy Plekhanov’dan alıntılan Eagleton, **a.g.e.**, s. 15

³⁵ Eagleton, **a.g.e.**, ss. 27-31

³⁶ Eagleton, **a.g.e.**, ss. 29-32

³⁷ Eagleton, **a.g.e.**, s.70

Roman incelemesinin temelini oluşturan kuramsal bölümün ardından, bir sonraki bölümde askeri darbelerin zeminin hazırlayan ortamın irdelenmesi amacıyla Türk siyasal hayatındaki gelişmeler özetlenecektir. İlk iki bölümde elde edilen bilgilerin ışığında son bölümde roman incelemesi geçilecektir.

2 TÜRKİYE CUMHURİYETİ SİYASAL HAYATINDA ASKERİ DARBELER

Türkiye Cumhuriyeti tarihine bakıldığında, 1960 yılından itibaren ülkede askerlerin doğrudan yönetimi ele alarak siyasal hayata dâhil oldukları görülür. 1960-1983 Türkiye'si üç askeri darbeye tanık olmuştur. Bu darbeler anayasal ve toplumsal etkileri uzun yıllar süren yönetim dönemleri olmuşlardır. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbelerinde askeri otoritelerin bütünüyle aynı ideolojiler doğrultusunda yönetimi sağladıkları söylenemez. Hatta 1960 darbesinin ardından yürürlüğe konulan 1961 anayasası 1980 darbesiyle yürürlükten kaldırılarak 1982 anayasası halkoyuna sunulmuş, 1961 anayasasının ruhuna tamamen zıt yeni bir yönetim anlayışı darbe yönetimince uygulanmaya konulmuştur. Şüphesiz her üç dönem de farklı toplumsal ve siyasal dinamikler, farklı siyasal gelişmelere yol açmıştır. Bu bölümde 1960, 1971, 1980 darbeleri genel özellikleri ile ele alınacaktır.

Askeri darbelere zemin hazırlayan dönemleri ve darbelerin sonuçlarını ayrıntılı olarak irdeleyebilmek için bu çalışmada, 1946-1983 yılları arası Türkiye'deki siyasal yaşam ve toplumsal gelişmeler incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken çalışma konusu olan romanların değindikleri temel noktalar göz önünde tutularak, söz konusu zaman kesitinin bir özeti yapılmıştır.

2.1 ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ (1946-1950) VE DP İKTİDARI (1950-1954)

1960 askeri darbesinin geliştiği ortama bakıldığında, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren ekonomide ve siyasette görülen değişimlerin bu süreçte etkin olduğu farkedilir. 7 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin 7 Ocak 1946'da da Demokrat Parti'nin kurulmasıyla Türkiye çok partili düzene adım attığını dünyaya gösterme çabası içerisindeydi. Ekonomide değişen çizgi 1946 yılının 14 Şubat'ında verilen oto ithali izni ve aynı yılın 7 Eylül'ünde yapılan ve IMF'ye girebilmenin önkoşulu devalüasyonla kendisini gösteriyordu. Bu gelişmenin ardından 11 Mart 1947'de Türkiye IMF ve Dünya Bankası'na üye oldu ve Truman Doktrini Yardım Sözleşmesi'ni imzaladı. Bu dönemde ekonomide esen liberal rüzgarlar siyasi yaşamda da kendisini gösterdi, nitekim *“laiklik ilkesinin daha yumuşak ele*

alınması ve yorumlanması söylemi” 1950 yılında iktidar olan Demokrat Parti döneminden önce dile getirilmekteydi. Amerikan desteğiyle birlikte gelen “komünist akım tehlikesine karşı” geliştirilen politikalar kapsamında 11 Aralık 1946’da TBMM’de üniversitelerde sol akımların önlenmesi istendi, aynı yıl iki sol parti ve işçi derneği kapatıldı.³⁸

1949 yılı başında Şemsettin Günaltay’ın başbakanlığa getirilmesi ile CHP’nin DP’den ayırt edilemeyecek ölçüde “liberal” politikalar izlediği görülür. Ayrıca, Amerikan yanlısı dış politikaya, iç siyasette kitleleri mobilize edecek dinsel mekanizmalar eklenir ve bu bağlamda okullar dışında din dersanelerine izin verilir, Ankara Üniversitesi’nde İlahiyat Fakültesi açılır, ilkokullara isteğe bağlı din dersleri konulurken mesleki gereksinim dışında öğretim verdiği gerekçesiyle tartışılan İmam-Hatip Liseleri’ne zemin hazırlayan İmam Hatip kursları 10 ilde hizmet vermeye başlar. Fakat halk arasında tek parti yönetimine karşı yıllardır biriken tepkiler ve İkinci Dünya Savaşı döneminde çekilen yoksunlukların sebebinin hükümetin “kötü” yönetimi olarak değerlendirme eğilimi, CHP’nin bu ödünlerinin halk tarafından görülmesini engelleyecektir.³⁹

1950 seçiminde oyların %53.59’unu alıp, dönemin seçim sisteminin de yardımıyla meclisteki milletvekili sandalyelerinin %84,4’üne sahip olarak, ezici bir çoğunluğu sağlayan Demokrat Parti tek başına iktidar olur. Demokrat Parti’nin 1950 yılında elde ettiği seçim zaferini sağlayan birçok etken vardır. İkinci Meşrutiyet’ten beri siyasetle uğraşma önceliğini elde etmiş bir egemen azınlığın dışında kalan diğer toplumsal sınıf ve tabakaların DP’yi alternatif örgütlenme zemini olarak görmeleri önemli bir etken olmuştur. DP’nin temsil ettiği “*taşra küçük burjuvazisinin, Batı Anadolu’daki büyük toprak sahipleri ve tüccarlarla yaptığı ittifak, köylülüğün önemli bir kesimini de peşinde sürükleyerek, bürokrasinin önderliğindeki geleneksel CHP tabanını yenilgiye uğratmıştır.*”⁴⁰ İki büyük partinin milletvekili adayları mesleklerine göre sınıflandırıldığında, DP’nin CHP’den daha çok çiftçi, tüccar ve avukatı aday gösterdiği, CHP listesinde ise diğer partinin adaylarının

³⁸ Cemil Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, Der. Sina Akşin, **Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, İstanbul: Cem Yayınevi, s.173

³⁹ Mete Tunçay, “Siyasal Hayat/Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 1977

⁴⁰ Tunçay, **a.g.m.**, s. 1955

iki katı kadar bürokrat ve öğretmenle (DP’de hiç bulunmayan) 14 eski general olduğu görülür.⁴¹

Demokrat Parti’yi oluşturan sınıfların analizinde Taner Timur’un “*sınıflar koalisyonu*” tanımlaması DP’nin başarısını açıklar niteliktedir. Timur, DP’nin bir sınıfa değil sınıflar koalisyonuna dayandığını savunmuş, partinin söyleminde halk kavramına “patron-işçi”, “ağa-çoban” ayrımı yapmaksızın yer verdiğini belirtmiştir. Bu toplumsal kaynaşmanın dışında kalan tek zümre tek parti yönetiminin “*idare cihazı*”dır. DP’nin 1950 yılında elde ettiği büyük seçim başarısı, DP taraftarlarının “*27 yıllık istibdat*” şeklinde tanımlayarak dillerinden düşürmedikleri, “*CHP’nin bürokratik ve katı yönetimine*” de bağlanabilir. Timur’a göre “*DP akımı çıkarları çelişen sınıf ve kategorileri iktidara karşı birleştirmiş ve ’46 ruhu’ denilen özgürlükçü hareketi bir bayram havasına dönüştürmüştür.*”⁴² Dönemin siyasi ortamını yansıtan önemli bir durum da zaman içinde DP ve CHP’nin benzer politikalar izleyerek dönem dönem birbirlerine dönüşmeleridir. Timur bu bağlamda, çok partili hayata geçiş yıllarında CHP’nin hızla DP’leşmesine ve ardından iktidara gelen DP’nin de hızla CHP’lileşmesi sürecine girdiğine dikkat çeker, ve sonunda benzerlikleri Adnan Menderes’i bile şaşırtan bu iki parti, Türk siyasal hayatına düşünsel içerikten yoksun bir çekişmeyi egemen kılar.⁴³

İşbaşına gelen Menderes hükümetinin ilk icraatları aslında CHP’nin son dönem politika çizgisinden farklı değildir. Bu bağlamda, NATO’ya kabul edilmek amacıyla 28 Eylül 1950’de Kore Savaşı’na destek Türk birliği yola çıkar. 21 Ekim’de okullarda din dersleri zorunlu kılınır ve aynı dönemde Diyanet İşleri Başkanı “*İslam’ın komünizmi reddettiğini*” açıklayan bir beyanat verir.⁴⁴ Böylece “*dinsel tolerans*” uygulaması artarak devam etmekte, “*Moskof*” ya da “*komünizm*” karşıtlığı, dinin pekiştirilmesi ile elele vererek Amerikan yanlısı politika çerçevesi tamamlanmaktadır. ABD ekonomik yardımı DP döneminde de sürdürerek, özel girişimciliğin büyümesini teşvik etmiştir. Ülke bütçesinin yarısından çoğunu kapsayan askeri giderlerin, ABD’nin ısrarıyla alınan NATO’ya kabul edilme kararının ardından (TBMM onayı 18 Şubat 1952) dış katkılarla karşılanması dolaylı olarak ülke ekonomisini bir nebze rahatlatmıştır. Aynı zamanda, Demokrat Parti’nin ilk

⁴¹ Tunçay, a.g.m, ss. 1955-1957

⁴² Taner Timur, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3.Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul, 2005 s:151

⁴³ Timur, a.g.e, s. 152

⁴⁴ Kongar, **21. Yüzyıl...**, s.150-151

yıllarındaki başarıları, ülke ekonomisinin yapısında tarımın egemen olduğu bir dönemde, 1950 ve 1951 yıllarının iyi hasatıyla da ilişkilendirilmiştir.⁴⁵

2.2 EKONOMİK VE TOPLUMSAL SIKINTILAR, OTORİTER UYGULAMALAR (1954-1960)

1954 yılı Mayıs ayında yapılan genel seçimleri, adayları arasında artık yüksek bürokrat ve generaller de olan Demokrat Parti, CHP ile arasındaki farkı bir önceki seçimlere göre arttırarak kazanmıştır. Bu başarının arkasında ekonomik olarak görece rahat bir dönemin yaşanmış olmasının yanısıra, Demokrat Partinin kitleleri mobilize etmek üzere devreye soktuğu “*dinin denetim işlevi*”nin de başarılı olduğu söylenebilir. Binnaz Toprak, demokratik yönetimlerde kitlelerin siyasal davranışlarını belirleyen faktörler arasında dinin de etkin bir faktör olduğunu belirtir ve 1950 seçimleri öncesinde DP adaylarının seçmen kitlelerine dinsel özgürlüklerin kısıtlanmasına dair büyük çapta vaatlerde bulunduklarını ekler. Nitekim DP iktidarının ilk ayında ezanın Arapça okunma yasağı kaldırılmış, 1951’de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yedi ilde İmam Hatip Okulları açılmış ve 1954-55 yıllarında bu okulların sayısı 16’ya çıkarılmıştır. Ayrıca 1950 yılından itibaren Diyanet İşleri Reisliği’nin bütçesi attırılmış, Vakıflar Umum Müdürlüğü’ne ayrılan fonlar çoğalmış ve en önemlisi 1950 yılından itibaren dinsel örgütlerin sayısı hızla artmıştır. Örneğin Kur’an kurslarının açılması ya da camilerin inşası için çalışan dinsel örgütlerin sayısı 1946 yılında 11 iken 1951 yılında 251’e 1960’da 5104’e çıkmıştır.⁴⁶

Demokrat Parti iktidarının ikinci dönemi (1954-1957) ekonomik ve toplumsal sancıların baş gösterdiği dönem olmuştur. 1954’de, tarımsal üretim ve ihracat yüzde 15, kişi başına gelir yüzde 11 azalmıştır. Menderes hükümeti uluslararası yardım pazarından pay almak ve özellikle de ABD desteğini kaybetmemek için “taviz verme” politikasını sürdürmeyi uygun görmüş, bu bağlamda ABD’ye askeri üsler vermiş. Fakat kısıtlı dış yardım ile sürdürülemeyen genişleme politikası, enflasyonist politikalarla sonuçlanmıştır. Keyder, Menderes’in “*tam anlamıyla popülist*” bir siyasetçi olduğunu belirtir ve kalkınmanın büyüme kapılarak iktisadi genişleme politikasından vazgeçemediğini kaydeder. Menderes maliyetlerine bakmaksızın ardı arkası gelmeyen bayındırlık projeleri

⁴⁵ Tunçay, **a.g.m**, ss. 1977

⁴⁶ Binnaz Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, **Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, Der. Ersin Kalaycıoğlu, Yaşar Ali Sarıbay, İstanbul: Der Yayınları, 1995, s. 394.

başlatmış ve bu projeler Merkez Bankası'nca finanse edilmiştir. Sonuç olarak fiyatlar 1955-1959 dönemi arasında iki katına çıkmıştır.⁴⁷ Hızla artan hayat pahalılığı, özellikle sabit gelirli kesimleri olumsuz etkilemiştir.

Demokrasiyi çoğunluğun rızasını gerçekleştirmeyi amaçlayan baskı yönetimi şeklinde algılayan Demokrat Parti'nin oylarında ilk azalma 1957 seçimlerinde görülür ve parti oyları %50'nin altına düşer. Bu dönemde ekonomide görülen kötüleşme, kitlelerin Demokrat Parti'ye olan hoşnutsuzluğunu arttırmaya başlar. Demokrat Parti'nin olumsuz göstergelere yanıtı basın ve diğer partiler, özellikle de CHP üzerindeki baskısını yoğunlaştırmak olur. En sonunda, 28 Nisan 1960 tarihinde Meclis'te sınırsız yetkilerle donatılmış bir tahkikat komisyonu kurarak, ülke çapındaki bütün yayınları sansürleme, siyasi toplantılara müdahale etme vb. yetkilerini bu komisyona verir. Tahkikat Komisyonu muhalefet partisi kongrelerini, toplantıları, bütün siyasi faaliyetleri, yeni teşkilat kurulmasını; tahkikat komisyonu ile ilgili yayınları, TBMM'nin tahkikat kararı ile ilgili tartışmaların yayını yasaklamıştır.⁴⁸ Yargı yetkisini de elinde bulunduran Tahkikat Komisyonu, ülkede muhalif öğrenci gösterilerine ve siyasal huzursuzluğa yol açmıştır. Bu gösterileri engellemek için sıkı yönetim ilan edilmiştir. DP iktidarı bu ve benzeri uygulamalarla muhalefet etme hakkını ortadan kaldırma amacını gütmektedir. İktidarının son döneminde DP söz, yazı, toplanma, gösteri gibi özgürlükleri asgariye indirerek iktidara alternatif oluşturacak siyasi oluşumları tasfiye etmek istiyordu. Muhalefetteyken basın özgürlüğü ve radyonun eşit kullanımını talep eden Demokrat Parti kendi iktidarında basını susturmak için elinden geleni yaptı. Gazeteler kapatıldı, sayısız basın davası açıldı, basın mensupları hapse atıldı. Önemli olayların çoğuna yayın yasağı konuyor, gazeteler beyaz sütunlarla çıkmak durumunda kalıyordu. Radyo bütün muhalif seslere kapatılmış, iktidarın

⁴⁷ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss. 184-186

⁴⁸ Tahkikat Komisyonu'nun görev ve yetkilerini belirten kanunun ilk iki maddesi şöyledir: Md1: Tahkikat komisyonunda görev alanlar “...Cumhuriyet müddeiumumisine, sorgu hâkimine, sulh hâkimine ve askeri adli amirlere tanınmış olan bilcümle hak ve salahiyetleri haizdir.” Md.2 “TBMM Tahkikat Encümenleri: a)Tahkikatın سلامتle cereyanını temin maksadıyla her türlü neşriyatın yasak edilmesine; b) Neşir yasağına riayet edilmemesi halinde mevkute veya gayri mevkutenin tabı veya tevzinin menine ; c) Mevkute veya gayri mevkutenin toplatılmasına, mevkutenin neşriyatının tatiline veya matbaanın kapatılmasına; ...d) Siyasi mahiyet arz eden toplantı, hareket, gösteri ve emsali faaliyetler hakkında tedbir ve karar almaya; e) Tahkikatın سلامتle intacı için lüzumlu göreceği bilcümle tedbir ve kararları ittihaz etmeye ve Hükümetin bütün vasıtalarından istifade eylemeye dahi salahiyetlidir.” Cem Eroğul, **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970, ss.174-175.

propaganda aracı haline gelmişti. Örneğin, DP Vatan Cephesi⁴⁹ ocaklarına kayıt olanların isimleri saatlerce radyodan anons edildiği için radyonun haber verme işlevi neredeyse ortadan kalkmıştı.⁵⁰ Bu uygulamalar, “*demokratik düzene karşı bir hükümet darbesi*”⁵¹ şeklinde de tanımlanabilirdi.

2.3 MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ

Menderes’in sivil darbesine yanıt 27 Mayıs 1960’da ordudan geldi. Genç subaylardan oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK) “*NATO ve CENTO’ya bağlıyız*” ifadesiyle sonlanan bir bildiri ile yönetime el koyduklarını radyodan duyurdu.⁵² Orgeneral Cemal Gürsel’in başkanlığında 36 subaydan oluşan MBK 28 Mayıs günü asker-aydın karmasından oluşan partiler üstü bir hükümet kurmuştur. Bu hükümetin icraatları dışında, her türlü siyasi faaliyet yasaklanmış, TBMM ve hükümet feshedilmiştir. MBK, devirdiği iktidar partisi liderlerinden başlayarak bütün milletvekillerini, DP’ye yakınlıklarıyla bilinen yüksek rütbeli bazı subayları, adları yolsuzluklara karışmış bir kısım sivil idareciyi tutuklayarak, Yassıada’da toplanan Yüksek Adalet Divanı’nda yargılatmaya başlamıştır.⁵³

27 Mayıs cuntası, bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzenlemek amacıyla, 3 Ağustos’ta ordu içerisinde bir tasfiye hareketine girişmiştir.⁵⁴ Bir başka tasfiye üniversitelerde yapılmış ve 147 öğretim üyesi “tembel, yeteneksiz ve reform düşmanı” sıfatları yüklenerek işlerinden çıkarılmıştır. 13 Kasım tarihinde de, iktidarın sivillere devredilmesini uygun bulmayan 14 MBK üyesi (daha sonra milliyetçi hareketin lideri

⁴⁹ 1958 yılı sonlarında muhalefet partileri arasında DP’nin otoriter uygulamalarına karşı siyasi ittifak oluşturulmuş, bu ittifaka Muhalefetin Güç Birliği adı verilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye Köylü Partisi Cumhuriyetçi Millet Partisi’ne, Hürriyet Partisi de CHP’ye katılmıştır. DP’nin güç birliğine yanıtı, Vatan Cephesi formülünü geliştirmek olmuştur. Bu sistemle, DP parti tabanını genişletmeye çalışmıştır. Vatan Cephesi ocakları ülke çapında örgütlenmeye başlamış, DP sempatanlarının bu ocaklara üyeliği sağlanmıştır. Vatan Cephesi’ne katılanların isimleri radyodan tek tek okunarak katılım ve hükümete destek teşvik edilmiştir. Mete Tunçay, “Siyasal Tarih 1950-1960”, **Türkiye Tarihi-4...**, s. 185.

⁵⁰ Eroğul, **a.g.e.**, s. 184

⁵¹ Kongar, **a.g.e.**, s. 154

⁵² A.İsmet Gencer, **Hürriyet Yolunda**, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1960, s. 50

⁵³ Tunçay, “Siyasal Hayat/Siyasal Gelişimin...”, s. 1981

⁵⁴ Ordudaki tasfiye EMİNSU(Emekli İnkılâp Subayları) olayı olarak adlandırılmıştır. 27 Mayıs darbesinin ardından yirmi beş hizmet yılını doldurmuş olan askerlerin hükümet tarafından re’sen emekliye ayrılmasını sağlayan 42 sayılı kanun uyarınca 235 general ve amiral ile 5000 kadar subay silah kuvvetlerden çıkarılmıştır. Bu tasfiye hareketi ordudaki hiyerarşinin yeniden düzenlenmesi hedefinin yanı sıra MBK’nin silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak amacına da hizmet etmiştir. Hikmet, Özdemir, “Siyasal Tarih, 1960-1980”, **Türkiye Tarihi-4...**, s. 200

olacak olan Alpaslan Türkeş de dahil olmak üzere) tasfiye edilip yurtdışına gönderilmiştir.⁵⁵

Darbeci subaylar vakit kaybetmeden üniversite hocalarından oluşan bir kuruldan yeni bir anayasa hazırlanmasını istemiş, anayasa 1961 yılında Kurucu Meclis'in ve halkın referandum yoluyla onayını alarak yürürlüğe girmiştir. 1961 seçimleri ile iktidar sivil yönetime devredilmiştir.

27 Mayıs 1960 darbesi birçok özelliği ile kendisini izleyen diğer askeri darbelerden farklılık gösterir. Öncül fikirsel ve hiyerarşiye dayalı hazırlığı yoktur. Bir yönü ile genç subayların hem ekonomik hem de statü olarak askeri bürokrasinin içine düşürüldüğü duruma ve Demokrat Parti'nin Kemalizm'in ilkelerine karşıt uygulamalarına gösterdiği bir tepki hareketidir. 27 Mayıs darbesi Türkiye'nin gördüğü en demokratik anayasayı oluşturduğu için, bir çok yazar, tarihçi ve birey tarafından olumlu bir müdahale olarak tanımlanır. Örneğin Sina Akşin 27 Mayıs hareketini bir darbe, ama aynı zamanda bir devrim olarak tanımlamaktadır. Akşin'e göre bu hareket Türkiye'de Atatürk ve İnönü'nün kurmuş olduğu demokrasi temellerini genişletip pekiştirmiştir. Sosyal devlet anlayışı, toplu sözleşme ve grev hakkı, çoğulcu anlayış, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hakimler Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (özerk bir kurum haline getirilerek iktidarın propaganda organı olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır), Cumhuriyet Senatosu gibi kurumlar bu dönemin ürünleridir.⁵⁶

Ayrıca, Türkiye'ye demokratik bir anayasa ve çok sesli bir dönem hediye eden bu darbe sayesinde üniversiteler özgür bir dönem yaşamıştır. "68" Kuşağı bu özgür dönemin ürünüdür. MBK üyeleri (totaliter eğimleri yüzünden yurtdışına gönderilecek olan Alpaslan Türkeş dışında) herhangi bir ideolojinin temsilcisi değillerdi. Fakat getirdikleri özgürlük ortamı eleştirel bir sol Kemalizm akımına yol açtı; Amerikanizm, kapitalizm ve emperyalizm karşıtı fikirler toplum içerisinde taraftar bulma fırsatını elde etti. Bu fikirler üniversite gençliğini ülke ve dünya sorunlarına çözüm aramaya yönlendirdi.⁵⁷

Çoğunluğun baskısına karşı güvence olarak getirilen 1961 Anayasası, 1960-1980 yılları arasındaki süreçte askeri hükümetlerin iktidarı ele almasına yol açacak düzenlemeleri

⁵⁵ Tunçay, **a.g.m.**, s. 1982

⁵⁶ Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, C. 2, İstanbul: Yenigün Basın ve Yayıncılık, 1997, s:140.

⁵⁷ Özdemir, **a.g.m.**, ss.219-221.

de beraberinde getirdi. 1961 Anayasası çoğunluğun baskısını önleyecek reformların yanısıra askeri otoritenin siyasal ve ekonomik hayatta kalıcı yer edinmesine yol açan iki kuruma da, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ve Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), anayasal güvence sağladı. Askeri yetkililerin siyasal yetkililere bağlı olması ilkesi, demokratik rejimlerde temel kabul edilen bir esas olmasına rağmen, bu dönemde MGK'nın asker üyeleri ile Bakanlar Kurulu, Genel Kurmay Başkanı ile Milli Savunma Bakanı, Yargıtay ile Askeri Yargıtay aynı konuma getirilmiştir.⁵⁸ 27 Mayıs Darbesi ile siyasi kriz anlarında, sistemi yeniden üretmeyi hedefleyen demokratik mekanizmalar yerine darbeciliğin ve askeri rejimlerin olağanlaştırılması yolu açılmıştır.

27 Mayıs'ın getirdiği özgürlük ortamı, bir sonraki bölümde aktarılabacak gelişmeler doğrultusunda, bir çatışma ortamına dönüşecek, 12 Mart ve 12 Eylül darbeleri ile bu özgürlük ortamı yerle bir olacaktır.

2.4 27 MAYIS'TAN 12 MART'A

1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlükler özellikle iki kesime, işçi ve öğrencilere siyasal dinamizm getirmiştir. İşçiler Anayasa'da belirtilen grev hakkını fiilen kullanmaya başlamakta⁵⁹, öğrenciler de genellikle sol görüşlü grupların etrafında örgütlenmekte ve mevcut toplumsal ve siyasal yapıya eleştiriler yöneltmekteydi. Üniversitelerde fikir tartışmaları yoğun, emperyalizm karşıtı görüşler güçleniyordu. Bu ortamda 13 Şubat 1961 tarihinde Türkiye İşçi Partisi İstanbul'da bir grup sendikacı tarafından kuruldu, Sosyalist Parti ile birleşerek Mehmet Ali Aybar önderliğinde 1965 yılında genel seçimlere katıldı. TİP'in kurucu ekibi olan sendikacılar bir kesim aydınla ittifak içerisinde yönetimi paylaştı. Parti içerisindeki aydınların bir kısmı Marksist çizgide, bir kısmı ise Marksist olmayan sol düşüncelere taraftardı. Parti içinde diğer bir önemli grup

⁵⁸ Gencer Özcan, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları, 1998, s. 112

⁵⁹ Anayasa'da ifade edilen grev hakkını ilk kez fiilen Kavel firmasının işçileri 1963 yılı Ocak ayında kullandı. Yılbaşı ikramiyelerinin ödenmemesi, ücretlerinin azaltılmak istenmesi, işçilere sendikadan istifa etmeleri için baskı yapılması ve dört temsilcinin işten çıkarılması üzerine Kavel işçileri 28 Ocak'ta beş günlük oturma grevi başlattı. 13 Şubat 1967 tarihinde Devrimci İşçi Sendikalarının (DİSK) kuruluş başvurusu yapıldı ve kuruluşu ilan edildi. İşçiler DİSK aracılığı ile mevcut siyasal yapıya eleştirilerini yöneltmekteydi. www.disk.org.tr/08.10.2006

ise öğrencilerdi. Ayrıca, parti tarihi boyunca varlığını hissettiren Doğu illerinin temsilcileri de TİP'i oluşturan gruplardan birisiydi.⁶⁰

Parti 1965 seçimlerinde Meclis'te 14 iskemle kazandı. Bu başarıda seçim sistemine “ulusal artık” yönteminin eklenmesi de etkili oldu. Bu yöntem küçük partilerin de güçlenmesi ve mecliste çok seslilik ile geniş tabanlı temsil modelini amaçlıyordu. İlk kuruluş yıllarında bütün sol gruplar “olabildiğince” TİP'i destekler görünürken, 1965 ile 1969 arasında bu durum değişti. Türkiye Komünist Partisi geleneğinden gelen eski solcular (örneğin Mihri Belli, Hikmet Kıvılcımlı) kendi aralarında da önemli fikir ayrılıkları olmasına rağmen TİP'e karşı muhalefet eden bir grup oluşturdu. Ayrıca, o dönemin diğer bir sol gruplaşması Marksist olmayan, ama belirli konularda Marksist teorilerden yararlanan Doğan Avcıoğlu'nun *Yön* dergisi çevresinde oluşmuştu. Bu grup CHP içerisinde görece sol eğilimli olan politikacılarla ilişki içerisindeydi ve sol Kemalist çizgiyi temsil ediyordu.⁶¹

20 Aralık 1961 tarihinde ilk sayısı, 1042 aydının imzaladığı bir bildiri ile birlikte yayımlanan, Kemalizmin sol yorumunu yansıtan *Yön* dergisi, 27 Mayıs'tan sonra gelen uygulamalarda tam anlamıyla beklediklerini bulamayan, “bir anlamda düş kırıklığına uğrayan” aydınların tepkisi olarak açıklanabilir.⁶² Ekonomik, toplumsal, siyasal sorunlara çözüm olarak “aydın yönetimini” öneren kişi ve grupların oluşturduğu *Yön* çevresi, radikal solcu bir hareket olarak tanımlanır. Türkiye'de yurt ve dünya olaylarını ihtilalcı bakış açısıyla yorumlayan Yöncüler, 1930'lu yıllarda yayınlanan *Kadro*⁶³ dergisi ile bu yönden benzerlik gösterir. Her iki dergi de ülkedeki siyasal oluşumları etkilemiş ve Türk siyasal düşüncesine katkıda bulunmuştur. MBK yönetimi ile başlayarak Adalet Partisi'nin (AP) 1965 yılı Ekim ayında kazandığı seçim zaferi arasında geçen süre *Yön* hareketinin hazırlık evresini oluşturur. *Yön*, Kemalizm ekseninde Marksizmi yeniden yorumlamıştır. *Yön*

⁶⁰ Murat Belge, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'dan sonra)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, ss. 1955-1957

⁶¹ Belge, *a.g.m.*, s. 1957

⁶² Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, s.272

⁶³ 1932 yılının Ocak ayında yayımlanmaya başlayan *Kadro*; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge, Vedat Nedim Tör ve Şevki Yazman tarafından çıkarılmıştır. Özdemir, *a.g.e.*, s.269

Kadro dergisi Türkiye'yi kapitalist olmayan bir yoldan sanayileştirme fikrini savunmuştur. *Kadro*, özel teşebbüsü de kontrol altına alan planlı devletçiliği savunuyordu. Bu bağlamda, Kadrocular Türk Devrimi'nden iktisadi siyaset ve siyasi rejim konularında ayrılmışlardır. Marksist çizgide oldukları düşünülse de, “sınıf çatışması” kavramını reddettikleri için bu düşünce “temelsiz” olarak görülür. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İstanbul: İmge Kitapevi, 5. Baskı., 2001, ss. 179-184.

hareketi, Türkiye için önerdiği alternatif kalkınma modelini “Türk sosyalizmi” diye adlandırarak programlarının milliyetçi, sosyalist ve anti-kapitalist niteliğini belirtir.⁶⁴

Yön hareketinin ve Yöncü tezlerin Türk siyasal hayatı üzerinde asıl etkisi, varılmak istenilen hedefe ulaşma yöntemi ile ilgili savları olmuştur. Yöncüler, iktidarın ele geçirilmesi hedefini, yasal bir parti kurarak seçimlere katılıp kazanmak, ardından da programındaki modele göre sosyalizme ulaşma yöntemi yerine, bir reform ya da devrim hükümetinin güçlü bir liderin başkanlığında parlamento dışındaki “zinde” kuvvetlere dayanarak bitiş süresi belli olmayan bir dönem boyunca iktidarda kalarak sorunları çözmeyi önererek, 1970’lerin başında yaşanacak siyasi kriz ortamının derinleşmesine katkıda bulunmuştur. *Yön* dergisi 1967 yılında kapandıktan sonra, derginin başyazarı Doğan Avcıoğlu ve yakın arkadaşları *Devrim*⁶⁵ isimli dergiyi yayımlamaya başlamışlardır. *Yön* ile *Devrim* arasında temel tezlerde benzerlik ve süreklilik görülür, fakat *Devrim*’in yazar kadrosu daha dardır ve bu yüzden tek sesli bir görünüme sahip olmuştur. *Yön* ve *Devrim*’in içeriğinde yer alan sosyal ve ekonomik tezler 12 Mart 1971 öncesinde askeri yolla reform arzulayan kesimleri etkilemiş, “reformcu ordu müdahalesi”ni amaçlayan grupların düşünsel programını oluşturmuştur.⁶⁶

Türkiye İşçi Partisi’nin etkin çalışması, halkta siyasal katılımın grev ve yürüyüşlerle artması, eleştirel demokratik talepler ve genel olarak soldaki gelişmeler sağ grupların hoşgörüsüz cevapları ile karşılaştı. Sağ kanadın tepkilerine bir süre sonra şiddet olayları eklendi. Kaydedilen ilk şiddet olayı 1965 yılı başında Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde düzenlenen Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı’nın konuşmacı olarak katıldığı konferansın, sağcı öğrenciler tarafından basılması ve salonun tahrip edilmesi idi.⁶⁷ 6 Mayıs 1967’de aynı partinin Kayseri şubesine saldırı düzenlendi ve 20 Şubat 1968’de, Meclis’te TİP milletvekilleri Adalet Partisi milletvekilleri tarafından saldırıya uğradı.⁶⁸ 1965’te ilk örneklerini veren siyasal şiddet olayları sağ ve sol gruplar arasında düşmanlığın yerleşmesini sağladı. Bu arada 27 Mayıs yönetiminin, “totaliter” eğilimleri olduğu gerekçesiyle ülkeden uzaklaştırdığı 14 albaydan biri olan Alpaslan Türkeş, genel başkan

⁶⁴ Özdemir, **a.g.e.**, ss.283-286

⁶⁵ *Devrim*, 21 Ekim 1969 tarihinde yayımlanmaya başlamış, 27 Nisan 1971 tarihli 79. sayısından itibaren bir daha çıkarılmamıştır. Ankara’da basılan *Devrim*’in sahibi Cemal Reşit Eyüboğlu, Genel Yayın Müdürü Doğan Avcıoğlu’dur.

⁶⁶ Özdemir, **a.g.e.**, ss. 286- 289.

⁶⁷ Süleyman Genç, **12 Mart’a Nasıl Gelindi?, Bir Devrin Perde Arkası**, Ankara: İleri Yayınları, 1971, s.15

⁶⁸ Kongar, **a.g.e.**, s.167

olduğu Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)⁶⁹ çatısı altında “ülkücüler” adını alan gençlik grubunu örgütleyerek siyasi arenaya kaba güç yolu ile egemen olma amacını gütmekteydi.⁷⁰ İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ağırlık kazanmaya başlayan anti-komünist unsurlar “faşizan eğilimlerin kitleselleşmesine yol açtı.”⁷¹ Anti-komünizm⁷² potasında eriyen çeşitli sınıfsal, siyasi, ideolojik yönelimler CKMP ile partileşti ve “kitlesel nitelikli bir faşist hareketi oluşturdu.”⁷³ 1960’ların ortalarına kadar komünizm karşıtı grupların en kapsayıcı örgütü olan Türkiye Komünizmle Mücadele Dernekleri (KMD) 1965 AP iktidarı ile birlikte meşruiyet kazandı, maddi açıdan güçlendi ve yarı-resmi bir konum kazandı. Bu arada komünizm karşıtı söylemi elverişli bir kitleselleşme olanağı olarak gören CKMP, kendi gençlik hareketini örgütlemeye başladı. 1968’de bütün fakültelerde partinin gençlik kolunun yanısıra Ülkü Ocakları kurulmaya başlandı. 1967 CKMP kongresinde Türkeş parti gençliğinin örgütlenmesini şu şekilde ifade ediyordu: “Üniversitelerimiz içerisinde, komünist kışkırtmacılara karşı imanlı bir milliyetçi gençlik cephesi yükselmektedir.”⁷⁴ CKMP 1968 yaz aylarında kurulmaya başlanan “komando kampları” ile “anti-komünist milis kadroları” yetiştirmeye girişti. Şubat 1969’da Alpaslan Türkeş “bozkurtlar” olarak anılan komandoların “Türkiye’yi komünizme karşı korumada partiye yardımcı olduklarını” belirtti. Böylece artık MHP adıyla siyasi arenada yer alan parti; “komandolarıyla, en sıkı örgütlü, en disiplinli anti-komünist sokak gücü rolüne soyunmuş; bu rolle birlikte kendisine ve Ülkü Ocakları’na ‘devlete sahip çıkan’ bir hareket kimliği kazandırmaya yönelmişti.”⁷⁵

Bu bağlamda, Adalet Partisi ile iktidarda söz sahibi kesim haline gelen “büyük burjuvazinin” tutumu dikkat çekicidir. AP iktidarının artan muhalefet hareketlerini ve yükselen sol hareketi üniversitelerde ve sokaklarda etkisiz hale getirebilmek için aşırı

⁶⁹ 1969 yılında bu parti Milliyetçi Hareket Partisi adını alacaktır.

⁷⁰ Özdemir, a.g.m, ss. 223-224

⁷¹ Tanıl Bora ve Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergah 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.44

⁷² 1960’lı yıllarda CKMP ve daha sonra MHP ismi altında örgütlenen aşırı milliyetçi kesimin resmi ve gayri resmi ideolojisine bakıldığında anti-komünizm ögesinin önemli bir yer tuttuğu görülür. Bu kesim her türlü düşüncüyü ırk kavramı ile değerlendirdiği için komünizmi her şeyden önce Slav ırkının emperyalizm aracı olarak görmüş, DP döneminde sürdürülen komünizm aleyhtarı politikaları destekleyerek, karşı oldukları her çeşit düşünce ve eylemi “komünist” damgası vurarak karalama yoluna gitmiştir. Türkçülük hareketinin önemli isimlerinden Nihal Atsız’ın “komünist” tanımı, bu kesimin “komünizm” kavramına bakış açısını gösterir: “İrk ve aile düşmanlığı, din ve savaş aleyhtarlığı, faşistliğe hücum perdesi altında milliyeti baltalama, yurdumuzdaki azınlıklara aşırı sevgi, her şeyi iktisadi gözle görüş...milliyetçiliğe ırkçılık noktasından saldırma... onları açığa vuran damgalardır.” Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der. Irvin Cemil Schick, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 209-211.

⁷³ Bora ve Can, a.g.e, s.44

⁷⁴ Bora ve Can, a.g.e, s.48

⁷⁵ Bora ve Can, a.g.e, s.49

milliyetçi militanları kullanmayı düşünmesi Milliyetçi Hareket Partisi'nin gelişerek, “devlete yardımcı olma” görevini üstlenmesine neden oldu. MHP militanlarının düzenlediği her silahlı eylem ya da çatışma Adalet Partisi'nin CHP ve sol kesimi suçlayarak komünizm “tehlikesini” gündemde tutmasına neden oldu. Böylece istediği “güçlü iktidar” kavramını topluma kabul ettirmeye çalıştı.⁷⁶ 1968 yılı boyunca kendi içerisinde bölünmeler gösteren sol, oluşan kargaşada Adalet Partisi hükümetinin adaletsiz yaklaşımından da nasibini alıyordu. AP hükümeti bu sırada 1961 Anayasası'na duyduğu memnuniyetsizliği dile getirerek kamuoyunu; temel hak ve özgürlükleri kısıtlayacak, iktidarın mutlak hegemonyasını arttıracak bir anayasa değişikliğine ikna etmeye çalışıyordu. Hükümet, şiddeti önlemeye yönelik faaliyetler yerine, “dinci”, “gerici” ve “gelenekçi-liberal” grupların eylemlerini destekmeyi yeğleyerek, öğrenci eylemlerini bastırmaya çalışmaktaydı. Dönemin örgütlenmiş dini akımlarını çalışmasına konu eden Yücekök, 1968 yılı boyunca “komünizme karşı” toplu namazlarla desteklenen şiddet eylemlerine dikkat çekmiş ve 1963 ile 1968 arası dönemde Komünizmle Mücadele Derneklerinin (KMD) sayısının on beş kat arttığını belirtmiştir.⁷⁷

1967 ile 1970 yılları arasında Türk solu içerisinde Türkiye'nin “*milli demokratik devrim*” ya da “*sosyalist devrim*” aşamasında olduğu tartışılmaktaydı. TİP'in ülkeyle ilgili çözümlemelerinin altında yatan örtük varsayıma göre Türkiye tamamen olmasa da yeterince Batılılaşmış bir toplumdur. İşçi kitlesi azımsanmayacak boyuttaydı, böylece sınıf kavramına dayanan bir parti “bilinçlenememiş” proletaryayı politize ederek başarılı olabilirdi. Bu yaklaşımla TİP “legalist” bir tavrı benimseyerek, Batı'daki sınıf partilerini kendisine model aldığını göstermiştir. Öte yandan TİP'i eleştiren kesime göre Türkiye halen büyük ölçüde feodaldır, proletarya oluşmamıştır ve bu yapıya sınıfsal bir yaklaşım “lüksü”. Ülke henüz anti-emperyalist bir “milli demokratik devrim” (MDD) aşamasındaydı. Bu kesim önce *Yön*, ardından da *Türk Solu* dergilerinde TİP tarafından savunulan “sosyalist devrim” aşamasını eleştirdi. MDD'cilere göre bu mücadelede öncülüğü “asker-sivil aydın zümre”nin üstlenmesi gerekiyordu ve bir sınıf partisi ancak bu devrim başarıya ulaştıktan sonra kurulabilirdi. Burada her iki tarafın da savunduğu devrim kavramı ilkinde “parlamentar geçiş” diğeri de “darbe” anlamlarını taşımaktadır. 1968

⁷⁶ Ağaoğulları, **a.g.m.**, s. 228

⁷⁷ Ahmet Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)**, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 103

yılı hem dünyada hem de Türkiye’de öğrenci hareketlerinin yoğunlaştığı bir yıl olmuştur. Batı’daki öğrenci hareketlerinin etkileri Türkiye’de de görülür ve ilk ciddi üniversite işgalleri başlar. Stratejisini işçi sınıfı üzerine kuran ve “legalist” çizgiden yana olan TİP bu eylemleri onaylamamış ve öğrenci eylemlerine uzak kalmayı tercih etmiştir. Oysa, aynı hareket ve eylem biçimi asker-aydın zümre işbirliğine önem veren MDD grubu için uygun bir zemin hazırlamaktadır. Böylece 1968, 1970 arası dönemde eyleme yakın duran genç kesim MDD eksenine kaymıştır.⁷⁸

1960’ların son yıllarında sol kesim gençlik hareketleri daima mevcut düzeni sorgulayan bir özellik taşımaktadır. Aydınöğlu, bu dönemde gençlik hareketinin tarihindeki en “radikal” düzeye ulaştığını belirtir. Aynı dönemde çalışan kesim de sosyal bir hareketlilik içerisinde ve sendikalaşma büyük bir hızla yaygınlaşmaktadır. 1967-68 sonrasında ise kırsal bölgelerde de belirgin bir siyasi hareketlilik gözlemlenir. Ayrıca, aynı dönemde Kürt entelijansiyası ve Kürt gençliği aktif olarak sorunlarını dile getirmektedir. TİP ve Devrimci Doğu Kültür Ocakları bu kesimin isteklerini ifade ettikleri politik ortamı oluşturur. Son olarak 12 Mart öncesinde, ordu içerisindeki sol kesimde siyasi hareketlilik görülür. Doğan Avcıoğlu’nun *Türkiye’nin Düzeni*⁷⁹ adlı kitabı asker ve sivil kadroların sol bir darbe yoluyla, tepeden devrimci düzenlemelere duyduğu özlemi pekiştirir.⁸⁰

1969 yılı yoğun bir sağ-sol kavgasının oluşturduğu kaos ve çatışma ortamına sahne olmuştur. 16 Şubat günü toplu namazdan çıkan KMD taraftarları, Taksim Meydanı’nda Amerikan Altıncı Filosunu protesto eden gruba saldırır. Bu saldırı sırasında, polis kuvvetleri saldırgan grubu engellemediği gibi, yürüyüş yapan sol görüşlü gruba müdahale etmiştir. Yüzlerce yaralama ve iki ölümün meydana geldiği bu olay “Kanlı Pazar” olarak anılacak, bir polis memurunun gençlerden birisinin ölümünü adeta seyrettiği fotoğraflarla gazetelere aksedecektir. Ayrıca bir belediye memuru olay sırasında elinde bıçakla görülerek tutuklanmıştır. Diğer faillerin yakalanmadığı “Kanlı Pazar” dosyası kısa zaman içerisinde tozlu raflar arasındaki yerini alır.⁸¹

Siyasal ortamın gerginleştiği 1969-1971 yıllarında anti-komünist çizgide mücadele eden “bozkurtlar”ın şiddet eylemleri devlet katında kabul görerek desteklenmiş, bu grup “iç

⁷⁸ Belge, a.g.m., s. 1957

⁷⁹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973.

⁸⁰ Ergun Aydınöğlu, *Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1960-1971 Türk Solu*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, ss. 132-134.

⁸¹ Alpay Kabacalı, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1992, s.222.

harp aygıtı” olarak görülmüştür. Ülkü Ocakları’nın şiddet eğilimine dikkat çeken İsmet İnönü’ye dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın “*canım onlar komünizme karşı mücadele eden çocuklar*” şeklinde cevap verdiği basında yer almıştır.⁸²

Kamuoyunu rahatsız eden siyasi şiddetin yanısıra DİSK’in 15-16 Haziran 1970’de sendikalar yasasını protesto etmek üzere 150.000 kişilik işçi yürüyüşünün sanayi çevrelerini ürkütmesinin de etkisiyle 12 Mart 1971 Muhtırası TBMM ve Senato Başkanları’na verilir. 15-16 Haziran işçi yürüyüşünün sol kesim gençliğine güven kazandıran bir olay olduğu ve bu sürecin militanların işçi sınıfını bırakıp kır ya da kent gerillası hareketine girişmesi ile sonuçlandığı ileri sürülmüştür. 1970-71 dönemi çeşitli kır-kent gerillası girişimlerine sahne olmuş, bunlar “derme çatma” girişimler de olsa böyle olaylarla az karşılaşılan Türkiye’de bu eylemler halk üzerinde etkili olmuştur. Böylece, 12 Mart 1971 muhtırasına ve “ara dönem” yönetimine elverişli bir ortam hazırlanmıştır.⁸³

2.5 12 MART 1971 MUHTIRASI

1971 Muhtırası, TSK İç Hizmet Kanunu’nun Silahlı Kuvvetler’e vermiş olduğu “*Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak*”⁸⁴ görevini ifa etmek amacıyla Genelkurmay Başkanı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları tarafından iktidardaki Demirel hükümetine sunuldu ve hükümet görevden çekildi. Yeni hükümeti kurma görevi partisinden ayrılması koşulu ile CHP’nin sağa yakın kesiminden Nihat Erim’e verildi.⁸⁵ 1971 Muhtırası’nın ilk maddesi, 1961’den sonra görev alan hükümetlerin Anayasa tarafından öngörülen reformları yapmadığını vurgulamaktaydı. Yapılan bu vurgu, darbenin “ilerici” bir karaktere sahip olduğunun sanılmasına yol açmıştır. Oysa bu müdahale, müdahalenin öncüsü Orgeneral Memduh Tağmaç’ın “*Sosyal gelişme, ekonomik gelişmeyi*

⁸² Bora ve Can, **a.g.e.**, s. 48.

⁸³ Belge, **a.g.m.**, s. 1958

⁸⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) İç Hizmet Kanunu TSK’nin iç çalışma esaslarını düzenler. 10 Haziran 1935’te kabul edilmiştir. Ancak bu yasa, 1960 darbesinden sonra değiştirilmiş, 4 Ocak 1961’de, bugün de geçerli olan, İç Hizmet Kanunu yürürlüğe girmiştir. TSK’nin, darbe yapabilmesine ‘yasal dayanak’ sağlayan, bu kanunun 35. maddesidir. Madde şöyledir: “*Silahlı Kuvvetler’in vazifesi, Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti’ni kollamak ve korumaktır*” Yasaya göre hazırlanan yönetmeliğin 85. maddesi de, TSK’nin görevini, “*Türk yurdu ve cumhuriyetini içe ve dışa karşı lüzumunda silahla korumak...*” diye ifade etmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu, www.hukuki.net/kanun/211.14.text.asp /21.06.2006

⁸⁵ Tanzer Sülker Yılmaz, **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997, s.181

aşmıştır” sözüyle özdeşleşerek sosyal gelişmeyi törpüleme yoluna girdi. 26 Nisan’da 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi; ordu, işçi ve öğrenciler içerisinde geniş çapta tutuklamalara başladı.⁸⁶ Yapılan tutuklamalar genelde sol görüşlü ya da demokrat olarak bilinen aydınlara, gazetecilere ve öğretim üyelerine yöneldi. Ara rejimin reformlara girişmemesi üzerine kabinede bulunan reformcu bakanlar (11’ler), 3 Aralık 1971 tarihinde istifa etti. Bu arada 2 ay 23 gün süren ve meclis tutanaklarına geçen ilginç tartışmalara konu olan Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) Davası 9 Ekim 1971 günü 18 kişinin idam istemi ile sonuçlandı. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan’ın ölüm cezaları, “*bölücü komünist akımları yok etme*” amaçlarını ifade eden meclisteki sağ çoğunluğun oylarıyla onaylandı. Bir kişiyi bile öldürmemiş üç gencin “*anayasayı ihlal*” gerekçesiyle idam edilmesi, 27 Mayıs’ta aynı gerekçeyle asılan Menderes, Zorlu ve Polatkan’ın idamlarına verilen bir karşılık olarak görüldü.⁸⁷

12 Mart Muhtırası’nın ardından kurulan Erim Hükümeti ülkeyi 27 Mayıs öncesine götürmeye yönelik eylemlerde bulundu, 12 Eylül döneminde atılan anti-demokratik adımların ön hazırlığını yaptı. Nihat Erim 1961 Anayasası’nı temel hak ve özgürlükler bakımından Türkiye için “*lüks bir anayasa*” olarak niteledi. Bu doğrultuda, 1961 Anayasası’na büyük kısıtlamalar getirildi, özellikle temel hak ve özgürlüklerle ilgili 11. maddenin yeniden düzenlenmesi Anayasa değişikliği şeklinde algılandı.⁸⁸ “*Toplumu anarşiye sürükleyen*” özgürlükçü 1961 Anayasası’nın içi boşaltılıyor “*gerekli*” düzenlemeler yapılıyordu. Özellikle “Temel Hak ve Özgürlükler” ile “Dernekler ve Sendikalar” yasasına önemli kısıtlamalar getirildi. 1971-1973 ara döneminde 1961 Anayasasında iki köklü değişiklik yapıldı. 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanunla Anayasanın 11, 15, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 61, 64, 89, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 149, 151, ve 152’nci maddeleri değiştirilmiş, ayrıca Anayasaya geçici 11 madde eklenmiştir. Bu dönemde yapılan anayasa değişiklikleri üç ana başlık altında toplanabilir:⁸⁹

a) Yürütmenin Güçlendirilmesi Yönünde Değişiklikler: Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisinin verilmesi; vergi, resim ve harçların muafiyet ve

⁸⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s.182

⁸⁷ Baskın Oran, “12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi”, **Türk Dış Politikası**, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.670.

⁸⁸ Özdemir, **a.g.m.**, s.231-233.

⁸⁹ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları, 2000, ss. 77-92

istisnaları ile nispet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya Bakanlar Kurulunun yetkili kılınması; üniversite özerkliğinin zayıflatılması; TRT'nin özerkliğinin kaldırılması.

b) Temel Hak ve Özgürlüklere Getirilen Sınırlamalar: Bütün temel hak ve özgürlükler için geçerli genel bir sınırlama hükmünün getirilmesi; temel hak ve özgürlükler için yasal sınırlama sebeplerinin artırılması; devlet memurlarının sendika kurma hakkının ortadan kaldırılması.

c) Yargı Denetimine Getirilen Sınırlamalar: Bakanlar Kurulunun üyelerini aday gösterdiği Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulması; küçük siyasi partilerin Anayasa Mahkemesine başvurma olanağının kaldırılması.

1971 yılı Mayıs ayında, İsrail Başkonsolosu Efraim Elrom'un Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C) tarafından kaçırılması ve tutuklu arkadaşları serbest bırakılmazsa öldürüleceğinin açıklanması, hükümetin hukuk kurallarına aykırı bir şekilde, makale şamil (geriye yürümeli) yasalar çıkarma tehdidinde bulunmasına ve karşılık olarak rasgele beş yüz ilericiyi göz altına almasına yol açtı. Böylece, çok sayıda sol eğilimli öğretim görevlisi, yazar, öğretmen ve aydın kesimden kişi herhangi bir suçu olmaksızın gözaltına alındı ve işkence gördü.⁹⁰

Yüzlerce aydın, yapılan yasal kovuşturmalar neticesinde tutuklandı. Anayasa hukuku ders kitabından ötürü AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Mümtaz Sosyal, "TKP ile ilişki içerisinde olmak suçu" ile Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat ve Vedat Günyol "kurgulanmış" gerekçelerle tutuklanan aydınlardan yalnızca birkaçıdır. Bu dönemde dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle Milli Nizam Partisi, bölücülük yaptığı gerekçesiyle de Türkiye İşçi Partisi kapatılmıştır.⁹¹

Erim Hükümeti'nin ardından kurulan Ferit Melen ve Naim Talu Hükümetleri Ekim 1973 seçimlerine dek iktidarda kaldılar. Bu arada siyasetin yeni liderlerinden Bülent Ecevit "halkçılık", "Ortanın Solu" söylemiyle Cumhuriyet Halk Partisi'nin başına geçmiş, AP lideri Süleyman Demirel'e rakip olarak seçimlere katılmıştı. Kamuoyunun ve siyasi gözlemcilerin tahminlerinin aksine seçim sonrası AP'nin mutlak zaferi gerçekleşmedi.

⁹⁰ Tunçay, a.g.e, s.1987

⁹¹ Tunçay, a.g.e, s.1987

Cumhuriyet Halk Partisi 185 ve Adalet Partisi 149 sandalye kazandılar, böylece bir koalisyon hükümetinin kurulması zorunlu hale geldi.⁹² Bu sırada bir süre önce Anayasa Mahkemesi tarafından “dini siyasete alet etme” gerekçesiyle kapatılan Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi (MSP) adını alarak ve Nakşibendi tarikatının da açık desteği ile seçimlere katıldı ve 48 sandalye kazandı.⁹³ Milli Selamet Partisi toplumsal ve ekonomik düzenin dini normlara göre şekillenmesini savunuyordu.

Seçimlerin ardından AP ve diğer sağ kesim partilerinin ortaklığa yanaşmaması sonucu, CHP-MSP koalisyonu gündeme geldi. Her iki parti içerisinde de bu iktidar formülüne direnenler oldu ancak 1950’den bu yana, 1961’de ordu destekli iktidar dışında, CHP’nin ilk kez halkın desteği ile iktidar olma şansı kaçırılabilir bir fırsat değildi. Böylece MSP de İslami düzeni savunan bir parti olarak ilk kez meşruiyet kazanıyor ve yürütmeye ortak oluyordu.⁹⁴

1974 yılı yazında Türkiye Kıbrıs bunalımı ile çalkalandı. Kıbrıs’ta faşist eğilimli EOKA’cıların darbesi, Türkiye’nin Ada’da yaşayan Türklerin haklarını savunma zorunluluğunu ortaya çıkardı. Londra ve Zürih Anlaşmaları ile tanınan yükümlülük ve haklarını kullanmak isteyen Ecevit Hükümeti red cevabı alınca, 20-22 Temmuz ve 14-16 Ağustos 1974 tarihli iki askeri harekatta bulundu.⁹⁵ Ne var ki, CHP ve MSP arasında sosyal ve siyasi derin görüş ayrılıkları henüz hükümet programı hazırlanırken bile önemli sorunlara yol açmıştı. Kıbrıs çıkartması CHP-MSP koalisyonunun çöküşünü sağlayan önemli anlaşmazlıklardan birisi haline geldi. MSP’li bakanların ısrarı üzerine askeri hareketlerin başladığı söylentisi, MSP yanlısı basın tarafından yayılmıştı. MSP çevresi, halka ABD ve İngiltere’den bağımsız da hareket edebileceğini gösteren (Kıbrıs harekatı, haşhaş ekimine ABD’nin onaylamamasına rağmen devam edilmesi, ambargoya başarıyla direnilmesi) Ecevit’in halk gözünde popülerlik kazandığını görerek oyları kendi partisine tahvil etmek istemekteydi. Ecevit de kamuoyunda kazandığı prestiji göz önünde bulundurarak “*MSP ile hükümet etme ve siyaset anlayışının çok farklı oluşunu*” koalisyonun bozulması için gerekçe göstermiş ve Meclis’e erken seçim önerisi sunmuştur.⁹⁶

⁹² O. Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993, s.84.

⁹³ Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan**, İstanbul: Metis Yayınları, 1991, s.22

⁹⁴ Özdemir, **a.g.m.**, s.238

⁹⁵ Oran, **a.g.m.**, s. 674

⁹⁶ Özdemir, **a.g.m.**, s. 239

Meclis'in bu öneriyi red etmesinin ardından başbakanlığa kontenjan senatörü Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak atamış, fakat Irmak hükümeti Meclis'ten güvenoyu alamamıştır. İki yüz günü aşkın bir süre içerisinde hükümet kurulamayınca Mart 1975'te Süleyman Demirel hükümeti kurma yetkisini devralmış ve böylece Haziran 1975 ve Kasım 1977 tarihleri arasında Milliyetçi Cephe (MC) Hükümetleri işbaşına gelmiştir. Askeri dönemin getirdiği kısıtlamalara rağmen I. ve II. MC Hükümetleri dönemlerinde silahlı çatışmalar artmıştır.⁹⁷. Özellikle II. MC Hükümeti döneminde yeni kuşaklara dünya görüşü aşlamak amacıyla eğitim programlarında değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda, ahlak, sosyoloji, felsefe ve psikoloji gibi derslerin kitaplarının “*evlatlarımızın milli inançlarını, manevi değerlerini tahrip edici değil, bilakis milli ve manevi değerlere bağlılığı temin edici şekilde yeniden yazılacağı*” belirtilmiştir. Böylece ahlak, felsefe, sosyoloji ve psikoloji ders kitapları bu düşünceye uygun bir şekilde değiştirilmiştir.⁹⁸

1974 yılında isimleri basında sık sık yer almaya başlayan Milliyetçi Hareket Partisi'nin komandoları farklı görüşe sahip olan genç kesimi baskı altına almaya çalışıyordu. 25 Nisan 1974 tarihli Cumhuriyet gazetesi “*Bozkurt rozeti taşımayan ve 9 Işık Doktrini'ni bilmeyen öğrencilerin işkence gördükleri*” haberine yer veriyordu.⁹⁹ 1977-78 döneminde Başbakan Yardımcılarından olan MHP lideri Alpaslan Türkeş komandolar olarak bilinen ülkücülerin sol görüşlü kişilere saldırmasını “*güvenlik güçlerine yardımcı oldukları*”¹⁰⁰ gerekçesiyle açıklamıştır. 1974'te başlayan siyasi cinayetler, 1976 yılından itibaren hızla arttı. 1977'ye gelindiğinde, hükümet sokaklarda can güvenliğini sağlayamaz hale gelmişti ve ekonomi çökme noktasındaydı.¹⁰¹

12 Mart sosyalizm için bir baskı dönemi olmuştu ve askeri dönem sonrasında Türk solunda hızlı bir fraksiyonlaşma görüldü. 12 Mart hareketinin “sol darbe” beklentilerini karşılamaması ve tam tersi bir etkiye yol açması MDD ve Avcıoğlu gibi sol Kemalist çizgide yer alan grupların teorilerini geçersiz hale getirdi. 12 Mart sonrasında Mehmet Ali Aybar Sosyalist Devrim Partisi'ni kurdu, ancak bu parti de TİP'in yakaladığı başarıya

⁹⁷ Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker, Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları**, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1989, s.191

⁹⁸ İsmail Kaplan, “Milli Eğitim İdeolojisi”, , **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, C.4 , Ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 796.

⁹⁹ Yılmaz, *Türkiye’de...*, s. 250

¹⁰⁰ Sadun Tanju, **Tepedeki Dört Adam, Genel Seçim Sonuçları Işığında 1969’dan 1981’e Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Oluşması Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, Gelişim Yayınları, 1978, s. 103

¹⁰¹ Kabacalı, *Türkiye’de...*, s. 244

erişemedi ve siyasi hayatta etkili olamadı. TİP'in muhtıra döneminde kapatılması sırasında yönetimdeki son grup Behice Boran ve arkadaşları idi. 1973 yılında TİP aynı grup tarafından yeniden kuruldu fakat soldaki diğer küçük partiler arasında bir farklılık gösteremedi. Bu arada 1969 yılında TİP'ten kopan *Emek* grubunun bazı üyelerini kapsayan, Yalçın Yusufoğlu, Çağatay Anadol, Oya Baydar gibi genç kuşak Marksistlerin başını çektiği bir grup Türkiye Sosyalist İşçi Partisi'ni kurdu. Bu parti varolan yasal çizgideki partiler arasında en etkili olan grubu barındırdı ama Türkiye çapında TİP'in eski durumu ile karşılaştırılacak bir etkinlik gösteremedi. 1970'lerin ikinci yarısından sonra sesini duyurmaya başlayan bir diğer parti TKP oldu. İsmail Bilen'in genel sekreteri olduğu parti, "toplumsal ilerleme" sloganı ile hızla taraftar topladı ve DİSK içerisinde etki kazandığı söylentileri işçi sınıfı kökenli sosyalizmden yana olanları etkiledi. 1974 affından sonra Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu çeşitli bölünmeler gösterse de etkililiğini sürdürdü ve Devrimci-Yol ile Kurtuluş adı altında iki ana örgütlenme ile yoluna devam etti. Solda yer alan bütün bu gruplara, Doğu'daki belli başlı gruplar da eklendiğinde (Doğu Devrimci Kültür Dernekleri, Kava, Rızgari, ala Rızgari, Özgürlük Yolu, PKK) sol kesimdeki fraksiyon çeşitliliği kolayca görülür. Bu koşullarda gençlik siyasi arenanın merkezine yerleşmiş, politik eyleme katılan genç kesimin yaş ortalaması düşerek lise ve ortaokul çağlarına dek uzanmıştır.¹⁰² 1975- 1980 arası dönemde ise sol mücadele ülkede gelişen, güçlenen aşırı milliyetçi hareketin ilgisini üstüne toplamıştır.

1 Mayıs 1977'de, İşçi Bayramı dolayısıyla düzenlenen mitinge katılan kalabalığa ateş açılmış, Taksim Meydanı'nda 34 kişi can vermiş, fakat failler yakalanamamıştır. Bu olayı birçok faili meçhul cinayet izlemiştir. Ayrıca döviz dar boğazı ülkeyi iflasın eşiğine getirmiş, Başbakan Demirel'in sözleri ile "70 cent'e muhtaç" hale gelinmişti. Odun, kömür, tüpgaz, benzin, et, pirinç, şeker, tuz, çay gibi pek çok temel tüketim maddesi bulunamıyordu. 1977 yılı Türkiye tarihine "Yoklar ve Kuyruklar Yılı" olarak geçti.¹⁰³ Bu dönemde MHP şiddeti öven bir yaklaşımı ideolojisinin bir parçası haline getirmiş durumdaydı. Örneğin, MHP Gençlik Kolları Genel Başkanı Türkmen Onur, 3 Haziran 1977 tarihli radyodan yayınlanan seçim öncesi konuşmasında "ülkücü gençlerin komünistlere

¹⁰² Belge, **a.g.m.**, ss. 1960-1961.

¹⁰³ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 327.

karşı 110 şehit verdiğini” ama MHP’nin “*türklerin değil erkeklerin partisi*” olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁴

1978 yılına gensoru ile düşürülen Milliyetçi Cephe Hükümeti olmaksızın girildi. 10 Ocak 1978 yılında CHP ağırlıklı Ecevit hükümeti kuruldu, fakat bu değişim ekonomik krizin durdurulmasını, enflasyonda düşüşü ve ücretlerde normalleşmeyi sağlayamadı. Ecevit’e destek veren bağımsız milletvekilleri ile kurulan koalisyon “*Sol’un harcadığı bir fırsat*” olarak yorumlanmış, farklı partilerden seçilen bakanların uyumsuz çalışması hükümeti sonlandıran en önemli neden olmuştu.¹⁰⁵ Şiddet ve terör konusunda olumlu adımlar atılması, en azından Demirel’in “*Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz*” ifadesi ile özdeşleşen MC Hükümetleri dönemine göre durumu daha iyi bir çizgiye getirdi. O zamana dek yalnızca “sol” eğilimli tetikçilerin üzerine gidilirken “sağ” daki tetikçilerin varlığı da bu dönemde hükümet tarafından da kabul edilmiş oldu.

1978 yılına damgasını vuran birçok cinayetten en çok ses getireni şüphesiz 9 Ekim günü meydana gelen ve “Bahçelievler Katliamı” olarak anılan olaydır. Ankara’da silahlı üç kişi, Türkiye İşçi Partili oldukları bilinen yedi genci Bahçelievler’deki evlerinde katletmiştir.¹⁰⁶ Siyasi cinayetlerin faillerini yakalamada başarı gösteremeyen Ecevit Hükümeti 14 Ekim 1978’de, ara seçimlerin ardından, istifa eder.

1979 yılında Çorum’da meydana gelen olaylar sonucu 26 kişi katledildi ve 1979 Eylül ayı ile 1980 Eylül’ü arasında üç bin kişi siyasal cinayete kurban gitti. 1978 Aralık ayında meydana gelen Kahramanmaraş olaylarında, komünizm karşıtı bir filmin oynadığı sinemaya bomba koyup “*Sinemayı komünistler bombalıyor!*” iddiasıyla harekete geçen grup - oysa daha sonra ses bombası atan kişinin ETKO davası sanıklarından ülkücü komando Ökkeş Konger olduğu anlaşılabaktı - büyük çoğunluğunu Alevi halkın oluşturduğu aralarında bebekler, yaşlılar ve hamile kadınların da bulunduğu 105 kişinin ölümüne yol açtı.¹⁰⁷ Bu olayda da birçok benzerinde olduğu gibi resmi görevliler olanlara seyirci kalmış, hatta belediye hoparlörlerinden sürekli yurttaşları tahrik eder nitelikte yayınlar yapılmıştır.¹⁰⁸ Kitlesele kıyıma dönüşen bu olay komünizme karşı cihad çağrılarıyla

¹⁰⁴ Ağaoğulları, **a.g.m**, s.231.

¹⁰⁵ Tunçay, **a.g.m**, s. 1990

¹⁰⁶ Yılmaz, **a.g.e**, s. 353

¹⁰⁷ Yılmaz, **a.g.e**, s. 354

¹⁰⁸ Yılmaz, **a.g.e**, s. 354

hızlanmış ve Alevi toplumunun çoğunluğu Kahramanmaraş'tan göçmek zorunda kalmıştır. Olaydan sonra, yıkıntıların arasında, üzerindeki “yaşasın Türkeş”, “yaşasın MHP” yazıları sayesinde sağlam kalmış evlerin görüntüleri zihinlere kazınmıştır.¹⁰⁹

12 Eylül darbesine doğru yaklaşırken Süleyman Demirel bir azınlık hükümeti kurarak yeniden başbakanlık sandalyesine oturmaktadır. Demirel, ardarda gelen siyasi cinayetlerle sarsılan Türkiye'yi yeni bir ekonomik modelle kurtarmayı amaçlamaktadır. Böylece Demirel, “24 Ocak Kararları”¹¹⁰ olarak bilinen IMF destekli reçeteyi önce Cumhurbaşkanı Korutürk'e ardından da çalışma arkadaşlarına sunarak,¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin kaderinde önemli rol oynayacak bir ismi, Turgut Özal'ı da programı uygulayacak kişi olarak kamuoyuna tanıtıyordu.¹¹² 24 Ocak Kararları ile para arzının kademeli olarak kısılması, devletin sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamalarının azaltılması, vergilerin arttırılması, işçi ve memur maaşlarındaki artışların kısılması yolu ile iç talebin düşürülerek enflasyonun indirilmesi hedefleniyordu. 24 Ocak Kararları, işçi sınıfının etkin direnişiyle karşılaştı. Özellikle DİSK vergi reformu önerisine, muhalefet partileri ise Kamu İktisadi Teşekküllerine (KİT) yapılan sübvansiyonun kaldırılmasına tepki gösterdi. Bu ortamda, AP azınlık hükümetinin yeni ekonomik paketi uygulayabilmesi mümkün gözüküyordu.¹¹³

¹⁰⁹ Bora ve Can, **a.g.e.**, ss. 85-416

¹¹⁰ Demirel Hükümeti'nin iktisadi önlemler paketi olarak tanıttığı kararlar 24 Ocak 1980'de ilan edildi. Turgut Özal'ın IMF'nin taleplerine göre uyarladığı kararlar, Türkiye'yi “serbest piyasa düzenine” ulaştırma iddiasını taşıyordu. Ekonomik paket ile getirilen düzenlemelerin başlıcaları şunlardı:

“İç pazara dönük ithal ikamesi modeli yerine ihracata yönelik sanayileşme modelinin benimsenmesi; aşırı değerlenmiş döviz kuru yerine ‘gerçekçi kur’ politikasının benimsenmesi ve bunu sağlamak için radikal devalüasyondan kaçınılması; faiz oranlarının devlet tarafından değil, piyasadaki fon , arz ve talep dengeleri tarafından belirlenmesi; yüksek faizin yanı sıra sınırlı para-kredi politikasının da iç talebi, dolayısıyla enflasyonu denetleyici bir araç olarak kullanılması; fiyat denetimlerinin mümkün mertebe kaldırılması; kamu kesimince üretilen temel mallarda sübvansiyonların kaldırılması ya da azaltılması, böylece hatırı sayılır zamların kolayca yapılabilmesi; KİT reformu ile karsız istihdamdan kaçınılması; kamu harcamalarının kısıtlanması, vergi reformu ile bütçe denkleğinin sağlamaması; yabancı sermayeyi özendirmek için yeni önlemler alınması, devlet tekelindeki bazı üretim alanların yerli ve yabancı özel sermayeye açılması.”

Osman Ulagay, **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul: Hil Yayınları, 1984, s. 21

¹¹¹ Cüneyt Arcayürek, **Arcayürek Açıkıyor-8: Müdahalenin Ayak Sesleri**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1986, s.393

¹¹² Emin Çölaşan, **24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985, s. 101.

¹¹³ Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, “Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma”, **Geçiş Sürecinde ...**, s. 378.

2.6 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

11 Eylül gecesine kadar hızını kaybetmeden süren anarşi ortamının 13 Eylül’ de derhal sükunete kavuşması, anarşinin istenerek yaratıldığı yorumlarına yol açmıştır. 12 Eylül 1980’de sabah saat 4’te TRT radyolarından yayınlanan İstiklal Marşı ve Harbiye Marşı eşliğinde Türk Silahlı Kuvvetleri “...*İç Hizmet Kanunu’nun verdiği Türkiye Cumhuriyeti’ni koruma ve kollama görevini...yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine*”¹¹⁴ bir kez daha el koymuştur.

12 Eylül darbesiyle idareyi devralan askeri kadro Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren’in sözcülüğü ile temelde karşı oldukları noktayı açıkça ifade etmiştir. 12 Eylül hareketını yapanlar, ülkeyi 12 Eylül öncesi duruma “*sürükleyen*” ana etkenin 1961 Anayasası, Anayasa’nın ruhu, getirmiş olduğu hak ve özgürlükler olduğu inancını taşımaktaydılar. Bu yüzden Kenan Evren ve arkadaşlarının ilk hedefleri Türkiye için “bir lüks” olan anayasayı değiştirme, kendi özlem duydukları toplumu yaratma çabası olmuştur.

12 Eylül askeri darbesinin yapılma nedeni “*anarşi ortamını ve kardeş kavgasını engelleme*” ifadesi ile dile getirilse de, askeri darbenin başka amaçları olabileceğine dikkat çekilmiştir. 12 Eylül öncesi döneminin yöneticilerinin açıklamaları darbe için gerekli ortamın yaratıldığını gösterir niteliktedir. Örneğin 12 Eylül’den önceki dönemin son başbakanı Süleyman Demirel, terör yüzünden nüfusu yarıya inmiş Siverek’ten komutanlarca askerlerin çekildiğini, birliğin yeniden gönderilmesi için hükümetin emir ve çabalarının boşa çıktığını söylemekteydi.¹¹⁵ Benzer bir bilgiyi aktaran Bülent Ecevit ise Silahlı Kuvvetler’in hükümetin isteği doğrultusunda hareket etmediğini şu sözlerle belirtir: “*Örneğin ben, Orta Anadolu’nun o sırada ‘Hilal’ diye anılan bazı illerini sağcı teröristlerin hareket merkezi durumuna getirmeleri üzerine (...), ısrarla o illerde de sıkıyönetim istedim. Fakat Genel Kurmay Başkanı Evren, ‘Elimizdeki kuvvetler daha çok ilde sıkıyönetime elvermez, buna gücümüz yetmez.’ gerekçesiyle benim bu isteklerime karşı çıktı.(...)Evren nasıl olduysa, 12 Eylül 1980’den itibaren Silahlı Kuvvetlerin gücünün 67 ilde de yeteceği kanısına vardı.*”¹¹⁶

¹¹⁴ “**Bir Numaralı Bildiri**” den aktaran Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak, 12 Eylül Günlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 10. Baskı, 2004, s.16

¹¹⁵ Süleyman Demirel’in açıklamasından alıntılayan Oran, **a.g.e**, s.671

¹¹⁶ Yetkin Çetin, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül’de Amerika’nın Yeri**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995, ss.173-174

Ayrıca Orgeneral Bedrettin Demirel'in gazeteci Ahmet Kahraman'ın "*Neden bir yıl önce darbe yapmadınız?*" sorusuna verdiği cevap "*12 Eylül'ün nedeni 12 Eylül'cülerdir.*" yorumunu destekler niteliktedir: "*Kamuoyu aynı merkeze tevcih etmedikçe, tasvibi alınmadıkça (...), maksat başka bir kurtuluş yolunun kalmadığını bütün vatandaşlar idrak etsin.*"¹¹⁷

Türkiye'de IMF'nin yönlendirmesiyle uygulanan 24 Ocak Kararları'nın kayıtsız şartsız yerine getirilmesi isteği de demokratik bir yönetimin altından kalkabileceği bir görev değildi. 28 Ocak 1980 tarihli Cumhuriyet gazetesine kararlarla ilgili yorum yapan Bülent Ecevit bu kararların uygulanabilmesi için adeta bir askeri diktatörlüğe ihtiyaç duyulacağını ifade ediyordu: "*Bu model demokrasi yok edilmedikçe, işçi hakları yok edilmedikçe herhangi bir ülkede uygulanamaz.*"¹¹⁸

12 Eylül rejimi, darbeden önce Demirel hükümetinin ilan ettiği, ama uygulayamadığı 24 Ocak kararlarına ve kararların getirdiği değişikliklere sahip çıktı. Böylece, büyük sermayenin desteklediği politikalar benimsenmiş oldu. İş adamı Rahmi Koç 12 Eylül öncesi ve sonrasını, sermayedarlar açısından şu şekilde değerlendiriyordu: "*12 Eylül hareketinden önce herşeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ya da yönetmelik çıkarmak için aylar geçmesini gerektiriyordu. Yani herşey güç ve uzun zaman içinde gerçekleşebiliyor, herşeye politik açıdan bakılıyordu. Ekonomik yaklaşım hep arkadan geliyordu. Askeri yönetim altında fark, alınan kararların parlamentodan geçmesi gibi bir zorunluluk olmadığından çok hızlı hareket edebiliyor ve üstelik askeri yönetim yanlış yapsa bile bunu kısa sürede düzeltebiliyor. En önemlisiyse tüm bu işlemler yapılırken politik yaklaşımlar söz konusu olmuyor. Çünkü askeri yönetimin parlamentoda sandalye kaybı ya da seçmen kaybı diye bir kaygısı yok.*"¹¹⁹ 12 Eylül'ün ardından 24 Ocak kararlarının uygulamaya konulması ile, sermayenin merkezileşme süreci hızlandı. Bunun sebebi, büyük sermaye birimlerine çeşitli teşvik, kredi ve vergi indirimlerinin sağlanmasıydı. Böylece, büyük sermaye birimleri, yeni ekonomik ortama ayak uyduramayan küçük şirketleri satın aldı ve holdingler piyasaya hakim olmaya başladı¹²⁰.

¹¹⁷ Ahmet Kahraman, **Milliyet**, 15 Eylül 1988, s. 9

¹¹⁸ Bülent Ecevit'ten aktaran Yılmaz, **a.g.e.**, s. 387

¹¹⁹ Irvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, "Sonuç", **Geçiş Sürecinde ...**, s. 397.

¹²⁰ Schick ve Tonak, **a.g.m.**, s. 398

IMF Kararlarını uygulama becerisine sahip olan askeri yönetime uluslararası ortamdan olumsuz tepki gelmedi. 12 Eylül darbesi NATO’ da “*adeta bir bayram havası estirmişti.*”¹²¹ Amerika Birleşik Devletleri, özellikle IMF ile ilişkilerde görülecek istikrar nedeni ile darbeyi oldukça olumlu buluyordu. Avrupa Konseyi birincil üyelik şartı “demokratik yönetim” olmasına rağmen, üç yıl boyunca askeri rejimle idare edilen Türkiye’yi üyelikten ihraç etmedi.¹²² Gösterilen hoşgörölü yaklaşımların en önemli nedeni Soğuk Savaş koşullarında Türkiye’nin konumu ile ilişkilidir. Amerika Birleşik Devletleri’nin geliştirdiği dönemin soğuk savaş politikası ılımlı, denetlenebilir İslam anlayışını desteklemek, bu anlayışı SSCB’ ye ve komünizme karşı kullanmak olmuştur. “Yeşil Kuşak” kuramı çerçevesinde İslam’ın rolü özellikle 1970’li yılların sonuna doğru SSCB ile ilişkiler sosyalizmle rekabet çerçevesinde daha önem kazandı. İslam komünizme karşı bir kalkan olarak görölüyordu ve Türkiye gibi sol hareketlerin kitlesel olarak desteklendiği ölkelerde İslam’ın desteklenmesi öngörölüyordu. “Kızıl tehlikeye” karşı “yeşil panzehir” kullanılması yeşil kuşak doktrinini özetleyen söylem olmuştur.¹²³

12 Eylül’ün uluslararası toplumda hoş karşılanması bir nedeni de dönemin tartışmalı dış politika kararı olan Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadına geri dönüşüne şartsız izin verilmesi olmuştur. 14 Ağustos 1974’te Kıbrıs’a Türkiye tarafından ikinci hareketin başlaması üzerine Yunanistan, NATO’nun bunu önlemediğini ileri sürmüş ve NATO askeri kanadından çekilmiştir. Bu olaydan sonra Ege üzerindeki kontrol yetkisini Türkiye devralmış ve Temmuz 1974’te NOTAM’ı ilan ederek Ege üzerinde 50 millik alanda uçuşları kendi izni altına almıştır.¹²⁴

1976 yılından itibaren Yunanistan NATO’nun askeri kanadına geri dönmek istedi ama Türkiye bunun için Ege’deki komuta kontrol alanlarının yeniden belirlenmesi gereksinimini vurguladı. NATO ve Yunanistan tarafından hem Ecevit hem de Demirel Hükümetleri zamanında çeşitli girişimlerde bulunuldu fakat Türkiye gerekli şartlar gerçekleşmedikçe bu duruma izin vermek istemiyordu. 12 Eylül’ün ardından ABD ve NATO bu girişimleri hızlandırdı.¹²⁵ Evren’le görüşen yetkililer temel kaygılarının

¹²¹ Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, İstanbul: Karacan Yayınları, 1984, s.303

¹²² Kongar, **a.g.e.**, s.197

¹²³ Oran, **a.g.m.**, Cilt 2, s. 37

¹²⁴ Oran, **a.g.e.**, Cilt 2, s.40

¹²⁵ 1980 darbesinin olduğu gün, henüz Rogers Planı dile getirilmeden, Yunanistan Dışişleri Bakanı Miçotakis “*Artık Yunanistan NATO’nun askeri kanadına dönebilecek*” şeklinde bir demec vermiş, bazı Atina gazeteleri de ordunun darbe

NATO'nun güneydoğu kanadının bölünmüş olmasının getirdiği sakıncaları ve Yunanistan'daki seçimler sonrasında sosyalistlerin işbaşına gelmesi durumunda bu ülkenin bir müttefik olarak kaybedileceğini vurguluyorlardı. Evren'in dile getirdiği kuşkuya karşılık NATO Avrupa Kuvvetler Başkomutanı General Rogers "asker sözü" verdi ve 20 Ekim 1980'de Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü onaylandı. Böylece Türkiye uzun bir süredir uyguladığı politikasından kesin bir dönüş yapmış oldu.¹²⁶

Sonuç itibariyle, bu anlaşma sırasında taraflardan birinin yetkili temsilcisi bulunmadığı için anlaşmanın uluslararası hukuk açısından bağlayıcılığı yoktu. Nitekim 1981'de Yunanistan hükümeti anlaşmayı tanımadığını açıkladı. Anlaşmanın kefil Rogers'a Yunanistan hükümeti içerisinde muhatap bulunamadı. İlhan Uzgel bu durumu şu şekilde özetler: "*Rogers iki yıl sonraki karşılaşmalarında Evren'e durumdan 'üzüntü duyduğunu' belirtecektir ve Türk dış politikası bununla yetinmek zorunda kalacaktır.*"¹²⁷

12 Eylül öncesi oluşan terör ortamının Türkiye'de silah ve uyuşturucu kaçakçılığı yapanların işine yaradığı pek çok kaynak tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Uğur Mumcu *Silah Kaçakçılığı ve Terör* adlı eserinde Türkiye'de silah ve uyuşturucu kaçakçılığı yapılabilmesi için anarşiye ihtiyaç duyulduğunu, silah karşılığında uyuşturucu geçişine göz yumulduğunu, sıkıyönetim ilan edildiğinde de bu ikili ticaretin rüşvet yoluyla sürdürüldüğünü, kaçakçılığın resmi araçlar aracılığıyla yapıldığını iddia etmiş ve belgelenmiştir.¹²⁸

Sonuç olarak, askeri darbe döneminin IMF destekli 24 Ocak Kararları ve Rogers Planı gibi uluslararası önem taşıyan uygulamalar için gerekli ortamı hazırladığı görülmektedir. Bunların yanı sıra, askeri rejimin demokrasiyi üç yıl askıya aldığı 13 Aralık

yaptığını şu şekilde duyurmuştu: "*Türkiye'de darbe oldu, Yunanistan NATO'ya dönüyor!*" 12 Eylül tarihli New York Times gazetesi de darbeyi şu şekilde yorumlamaktaydı: "*Nitekim Türk politikacıların AET'ye girmek için, koz olarak askıya aldığı Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine izin vermeleri konusu Türk Ordusu'nun modernizasyonu masaya geldiği gün çözülebilecektir.*" Aynı gazetenin 13 Eylül tarihli baş makalesi ABD'nin 12 Eylül hareketine bakışını özetlemektedir: "*Afganistan'ın işgali ve İran Devrimi'nden sonra Türkiye'nin Washington için önemi demokratik ideallerin ötesinde gibi gözüküyor. Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü gibi baş ağrıtan bir sorunun bu rejimle daha kolay çözüleceği düşünülüyor. Demokrasiden yana olup da bir askeri darbeyi gülerek karşılamak mümkün değildir. Ancak Türkiye örneğinde bu ilkeye, Yunanistan'ın NATO'ya dâhil edilmesi halinde daha esnek yaklaşılacaktır.*" Ufuk Güldemir, **Kanat Operasyonu**, Ankara: Tekin Yayınevi, 2. Basım, 1986, ss.57-79

¹²⁶ Güldemir, a.g.e, s.77

¹²⁷ Oran, **Türk Dış...**, Cilt 2, s.42

¹²⁸ Uğur Mumcu, **Silah Kaçakçılığı ve Terör**, Ankara: Tekin Yayınevi, 8. bs, 1986. Ayrıca Mumcu **Tüfek İcat Oldu** adlı eserinde de silah kaçakçılığının uluslararası yönü ve terörle elele işleyen mekanizmasını dile getirmiştir. Uğur Mumcu, **Tüfek İcat Oldu**, Ankara: Tekin Yayınevi, 14. Baskı, 1994.

1983 tarihine dek geçen süreçte yapılan icraatlara bakıldığında, atılan adımların Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve toplumsal çizgisinde etkili değişimler yarattığı görülür.

12 Eylül 1980 darbesinin hemen ardından geniş çaplı tutuklamalar ve özellikle sol görüşlü kesime yönelik operasyonlar başlar. Harekattan sonra Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adı ile kurumsallaşan “askeri hükümet” yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplamıştır. Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkileri de, devlet başkanı sıfatıyla, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren tarafından üstlenilmiştir. MGK tarafından çıkarılan bildiri, karar ve yasaların Anayasaya aykırı olduğunu öne sürmek yasaklanmıştır. Anayasa'ya aykırı olanlar Anayasa değişikliği ile yürürlüğe girecektir. Ayrıca Danıştay'ın yürütmeyi durdurma ve iptal yetkisi sınırlanmıştır. Böylece “*önceki dönemlerin ‘askeri hükümeti’ 12 Eylül askeri harekatı sonrasında, bir ‘askeri devlete’ dönüşmüştür.*”¹²⁹

1961 Anayasası'nı darbe öncesi oluşan çatışma ortamının sorumlusu olarak gören 12 Eylül'cüler 1982 yılında hazırladıkları yeni anayasayı referanduma sunacaklardır. Anayasa'ya “hayır” oyu vermenin neredeyse yasak olduğu bu ortamda Cumhurbaşkanı Kenan Evren mücadelesini şu sözlerle açıklar: “...‘Anayasa'ya hayır!’ diyorlarmış...Bize bildirin ki bunları, aynı anarşistlerle mücadele ettiğimiz gibi bunlarla da mücadele edelim. Mücadele ede ede bu gibi kişiler yola getirilir.”¹³⁰ Ayrıca Kenan Evren darbeden dört ay sonra yaptıkları icraat planını ve demokrasiye dönüşü şöyle açıklıyor: “...Biz bu bozuklukları düzelttikten sonra gideceğiz. Demokratik sisteme döneceğiz. (...) Evvela anarşiyle mücadele edeceğiz. Ondan sonra Kurucu Meclis'i kuracağız. Kurucu Meclis'le yeni Anayasa, Seçim Kanunu, Partiler Kanunu gibi önemli kanunları çıkartacağız ve bir daha memleketin bu hale düşmemesi için çıkarılması lazım gelen bütün kanunları çıkaracağız, ondan sonra Atatürk ilkelerine bağlı bir yönetime devredeceğiz.”¹³¹

“Bozuklukları vakit kaybetmeden düzeltmeye” koyulan 12 Eylül'ün beş kişilik Milli Güvenlik Konseyi yurttan genel sıkıyönetim ilan ettikten sonra, tutuklamalar dönemi başladı. Genel Kurmay Başkanlığı'nın 1982'de yayınladığı istatistiksel verilere göre; Aralık 1981-Mayıs 1982 döneminde 14.086'sı “solcu”, 2941'i “ayrılıkçı” ve sadece 347'si “sağcı” olmak üzere 17.734 kişi hakkında örgüt davası açıldı. 12 Eylül döneminin İnsan

¹²⁹ Kemali Saybaşı, **İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s.176

¹³⁰ Hasan Cemal, **Demokrasi Korkusu, 12 Eylül Günlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 6. Baskı, 2004, s.78

¹³¹ Cüneyt Arcayürek, **Arcayürek Açıklıyor-10:12 Eylül1980, Demokrasi Dur**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1990, s. 49.

Hakları Derneği tarafından açıklanan kayıtları ise oldukça çarpıcıdır: Gözaltına alınanlar: 650 bin kişi, dava açılan 210 bin kişi, yargılananlar 230 bin kişi, fişlenenler ise 1.683.000 kişidir.¹³²

12 Eylül yönetimi, kamu kuruluşlarında çalışan öğretmen, memur, işçi ve öğretim üyelerini “ideolojik eğilimlerine” göre sınıflandırmış, “sakıncalı” görülen devlet memurlarını 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu’na dayanarak, sürgün etmiş ya da görevlerinden uzaklaştırmıştır. 12 Mart askeri darbesinden sonra, 15.05.1971 tarihinde çıkarılan 1402 sayılı kanun, 1980 askeri darbesinden sonra değiştirilmiş, kapsamlı hale getirilerek uygulamaya konulmuştur. 19 Eylül 1980’de kanunda yapılan değişikliğin ardından 9400 kamu personeli işten atılmış ya da görev yeri değiştirilmiştir. Bu değişiklik, 1402 sayılı kanunun 2. maddesine aşağıdaki fıkranın eklenmesi ile gerçekleştirilmiştir: *“Sıkıyönetim komutanlarının genel güvenlik, asayiş ve kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen ve ya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, yerel yönetimde çalışanların görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi hakkındaki istemleri ilgili kurum ve organlarca yerine getirilir.”*¹³³ Ayrıca 14 Kasım 1980 tarihinde Sıkıyönetim Kanunu’nda yapılan bir başka değişiklik yoluyla, bu kanun çerçevesinde işinden atılan veya statüsü değiştirilenlerin iptal istemine dair yargı yolu kapatılmıştır¹³⁴ Ayrıca 1982 Anayasası’nın yürürlüğe girmesinden önce Yükseköğretim Kurumu Kanunu’na bir madde eklenerek üniversitelerde merkezi otoritenin yetkisi pekiştirilmiştir: *“Üniversite rektörleri, fakülte dekanları, enstitü ve yüksekokul müdürleri ile bunların yardımcıları ve bölüm başkanları, gerektiğinde bu kanunda belirtilen süreleri dolmadan tayinlerindeki usule uygun olarak görevlerinden alınabilirler.”*¹³⁵ Bu kanuna dayanılarak görevlerinden uzaklaştırılan kişilere kamuoyunda “1402’likler” ismi verilmiştir. 12 Eylül yönetimi aynı zamanda Devlet Memurları Kanunu’nu değiştirerek zorunlu emekliliğin kapsamını genişletmiş, bu şekilde 1500 kişi emekliye ayrılmak zorunda kalmıştır.¹³⁶

¹³² Seyfettin Gürsel, “1980’li Yıllar ve Sonrası”, *Cumhuriyetin 75. Yılı*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998, s.812

¹³³ Haldun Özen, *Entellektüelin Dramı: 12 Eylül’ün Cadı Kazanı*, İstanbul: İmge Yayınları, 2002, s. 34.

¹³⁴ “Bu kanunla sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişkin idari işlemler hakkında iptal davası açılmaz. Şahsi kusurları nedeniyle hukuki sorumlulukları ileri sürülemez.” Özen, a.g.e, s. 34

¹³⁵ Özen, a.g.e, s. 36

¹³⁶ Özen, a.g.e, 2002, ss. 34-42.

12 Eylül'ün toplumun çeşitli kesimlerine olan etkileri istatistiki bilgiler ile kısmen anlaşılabilir. 12 Eylül döneminde 14 bin kişinin siyasal hakkı elinden alınmış, 937 film yasaklanmış, 251 kitap yakılmış, 2000'nin üzerinde basın davası yoluyla 3000 gazeteci mahkemeye verilmiştir. Böylece, 458 süreli yayın yasaklanırken, 13 gazete hakkında 303 dava açılmıştır. Ayrıca bu dönemde 30 bin kişi siyasi mülteci olarak İsviçre, Fransa, Belçika, Hollanda, Almanya ve Yunanistan gibi ülkeler başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine sığınmışlardır.¹³⁷

12 Eylül dönemine ait gerek resmi gerekse gayri-resmi istatistiklere bakıldığında darbe öncesi ortamın faturasının sol görüşlü kesimlere çıkarıldığı görülmektedir. 12 Eylül yönetimi "ülkeyi bu duruma sokan ideolojileri ayıklamak" adına, halka başka bir ideoloji önermiş ve 1970'lerde ortaya atılan Türk-İslam sentezi tezi 12 Eylül darbesi ile, yeni bir dönemece girmiştir. Darbe sonrası, birleştirici bir stratejik öge olarak görülen ve desteklenen İslam unsuru, 1980'li yıllarda önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Bu gelişmelerin, dış politikayla ilgili bir boyutu da vardır: ABD'nin 1980'lerde uyguladığı bir Soğuk Savaş stratejisi olan "Yeşil Kuşak" projesi ile 1980 askeri darbesi ve bu darbenin ardından Türk-İslam çizgisinin devlet tarafından benimsenmesi arasında bir ilişki bulunduğu çeşitli kaynaklarca öne sürülmektedir. Taha Parla, söz konusu sentezi "Türk-İslam-NATO Sentezi" olarak adlandırmakta ve buradaki din unsurunun "NATO'nun denetimindeki devletin denetimi altındaki din" olduğunu söylemektedir. Parla'ya göre, bu eğilim yalnızca Türkiye'ye özgü de değildir; ABD sosyal bilimleri tarafından üretilen "yeniden gelenekselleşme" teorileri, ABD'nin nüfuz bölgesindeki üçüncü dünya ülkelerinde yürütülen politikaların rehberi olmuştur.¹³⁸ 1980 sonrası dönemde, zorunlu din eğitiminin anayasaya girmesi, yurtdışı etkinliklerde imamların maaşlarını ödenmesi için "Rabıta" örgütü ile mali bağlar kurulması, İmam-Hatip lisesi mezunlarının İlahiyat Fakülteleri dışındaki yükseköğrenim kuruluşlarına girebilmelerinin sağlanması gibi gelişmelerle; İslamcılığa bir anlamda "devlet desteği" verildi. Kenan Evren emekli olduktan sonra basına verdiği bir demeçte, devlet ve din ilişkisine dair görüşlerini şu şekilde dile getirir: *"Ben o 80 öncesi dönemden birçok aileleri bilirim. 'Ben çocuğumu İmam Hatip'e vereceğim' Niye? 'Özel okula veriyorum, olaylar bir türlü bitmiyor. Sağ sol*

¹³⁷ Emin Karaca, **12 Eylül'ün Arka Bahçesinde: Avrupada'ki Mültecilerle Konuşmalar**, İstanbul: Gendaş Kültür, 2001.

¹³⁸ Taha Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi 1980-1989**, İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı., 2005, s.226

kavgası var. İmam Hatip okulunda hiç böyle birşey yok. Anasına babasına saygılı, devletine milletine saygılı’ diyen görmüşümdür...Dinsiz millet olmaz.. Dini de çocuk ailesinden öğrenemez.. Dinin öğrenileceği yer okullardır.”¹³⁹

1980’lerin siyasal hayatında belirleyici bir rolü olan Turgut Özal’ın de bu ideolojiyi benimsemesi ve İslami yönelimin dönemin en önemli (hatta tek) siyasal partisi ANAP tarafından partinin “dört eğilim”inden biri olarak içerilmesi ile de, bu devlet desteği “devletle bütünleşme” boyutuna taşınmıştır.¹⁴⁰

Kemalizm, 12 Eylül darbecileri tarafından yeniden yorumlanmış; cumhuriyetçi muhafazakar eğilim bu dönemde ağır basmıştır. Darbe öncesinde etkinlik gösteren sol Kemalist kadrolara mesafeli davranılmış, “sol Kemalist” kesim yaşanan sorunlardan sorumlu tutulan gruplardan biri olmuştur. Bu bağlamda, Kenan Evren’in “*Cumhuriyet’in temel taşlarından Atatürkçülük adına tahrifat ve tahribat yapmış olanların yozlaştırmış oldukları Cumhuriyet kuruluşlarını yeniden düzenleyeceğiz, gerekirse bu düzenlemeyi o kuruluşu kapatıp yeniden açmak suretiyle gerçekleştireceğiz*”¹⁴¹ sözleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, TRT ve üniversitelerde yapılan düzenlemelerin ifadeye dönüştürülmüş şeklidir. Bu ifade ile askeri rejimin Kemalizmin sol yorumuna hoşgörü göstermeyeceği, düşünsel ve eylemsel olarak “restorasyon” sürecinden uzak tutacağı görülmektedir. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu, darbe yönetimince oluşturulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu’na (AKDITYK) bağlanarak devlet denetimi altına alınmıştır. Darbe döneminde Milli Güvenlik Kurulu üyesi Tahsin Şahinkaya “*Atatürk tarafından kurulan Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu’nun günün ihtiyaçlarına göre reorganize edilerek devletle olan organik bağlarının tesisi ve kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet göstermeleri...*”¹⁴² gerektiğini belirtmiş, böylece kültürel unsurların yeniden üretimi devlet kontrolü altına alınmıştır. 12 Eylül Atatürkçülüğü’nün toplumu yeniden düzenleme amacı doğrultusunda Türk Tarih Kurumu üyeleri de yenilenmiş, yeni atanan üyeler Türk İslam Sentezi düşüncesinin şekillenmesine katkıda bulunan kişiler arasından seçilmiştir.¹⁴³

¹³⁹ Saybaşı, a.g.e, s.196

¹⁴⁰ Kongar, a.g.e., ss.252-253

¹⁴¹ Yüksel Taşkın, “12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü olarak 12 Eylül”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, C.2 , Ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 578

¹⁴² Taşkın, a.g.m, s. 578.

¹⁴³ Taşkın, a.g.m, s. 579.

12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından devlet, kendisinden önceki dönemin yapı ve kurumlarını bütünüyle ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Askeri rejim döneminde siyasal ve toplumsal hareketler şiddet kullanılarak bastırılmış ve merkezdeki parti liderleri siyasal yaşamın dışına itilmiştir. Askerlerin söylemi eski düzenin; politik, ekonomik ve hukuksal düzenlemeleri ile; krize yol açtığı ve askerlerin müdahale ederek görevlerini yerine getirdikleri yönündeydi. Böylece 1982 Anayasası'nın getirdiği “kısıtlı demokrasi” ortamı sağlanmış oldu. *“Otorite ve hiyerarşiyi, gelenek ve düzeni, istikrar ve milli yararı yücelten kısıtlı demokrasi çerçevesi, aşırı sağın düşüncelerinin ve kadrolarının merkezdeki siyasete kabulüne son derece elverişli idi. Böylece siyasi söylem yelpazesinin sol kanadı daraldı ve ağırlık merkezi eskiden aşırı (sağ) sayılan ideolojileri makbul siyaset sınırları içine alacak şekilde kayd.*”¹⁴⁴ Türkiye 1980’li yıllara askeri darbenin belirlediği bu koşullar altında girmiştir ve belirlenen koşulların etkileri hala sürmektedir.

¹⁴⁴ Çağlar Keyder, a.g.e, s. 295

3 ROMANLARDA 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

“Günümüz Türk romanı, ... ‘toplumsal koşullarla ilişkisini’, bu ilişkinin büsbütün dışına çıkamayacağına göre, en düşük düzeyde tutmaya çalışıyor. Türkiye’nin üzerinden buldozer gibi geçen 12 Eylül edebiyat dünyasını da etkiledi.”¹⁴⁵

Çalışmanın bu bölümünde, 12 Eylül askeri darbesinin Türk romanını ve roman yazarını nasıl etkilediği inceleneyecektir. 1980 askeri darbesinin ardından yaşananlar toplumsal hayatı etkilemiş ve darbenin etkileri roman sanatına yansımıştır. Roman yazarlarının yaşananları yapıtlarına nasıl yansıttıkları, bu dönemi üretim süreçlerine nasıl aktardıkları bu bölümde üzerinde durulacak sorular olacaktır. Özetlemek gerekirse, bu bölümde, seçilen romanlar üzerinde, 12 Eylül askeri darbesinin izleri sürülecektir.

12 Eylül askeri darbesini doğrudan konu edinen pek çok roman bulunmaktadır. Bu romanların hepsini incelemek bu çalışmanın amacını aşacaktır. Bu bölümde incelenecek roman sayısı beş taneye indirgenmiştir. Bu romanlar seçilirken, söz konusu roman yazarlarının 12 Eylül öncesinde siyasi hareketlere katılan kişiler olmalarına dikkat edilmiştir. Ayrıca seçilen romanların her birinin 12 Eylül mağduru olan farklı kesimleri anlatmasına, 12 Eylül’ün toplumun farklı katmanlarına olan etkisini romanlarda gözlemek amacıyla özen gösterilmiştir. Belirtilen ölçütlerle sınırlanan romanlar arasından, edebi tür olarak roman kıstasına uyanlar seçilmeye çalışılmıştır. Ardından romanlarda kadın perspektifinin izlenmesi amacıyla beş kadın romancının eserine yer verilmiştir. Çalışma için seçilen romanların dışında da incelemeye değer çok sayıda “12 Eylül romanı” bulunmaktadır. Fakat çalışma alanını sınırlama zorunluluğu dolayısıyla belirli sayıda eser üzerinde çalışmak kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu bağlamda seçilen romanlar 12 Eylül dönemi ve öncesinde akademisyenlerin, öğrencilerin, işçilerin, mahkumların, gençlerin, aydınların hikayelerini anlatır. Bu hikayeleri çalışmanın bir önceki bölümünde aktarılan roman kuramları çerçevesinde irdelemek ve ikinci bölümde betimlenen dönemle karşılaştırarak incelemek, 12 Eylül darbesinin romanlara nasıl yansıdığını anlamak açısından yol gösterici olacaktır.

¹⁴⁵ Fethi Naci’nin sözlerini aktaran Semih Gümüş, “Fethi Naci ile Söyleşi”, **Cumhuriyet Kitap Eki**, 5.11.1998, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, s.4

12 Eylül romanlarının bir kısmı, postmodernizm akımının etkisiyle, gerçeklerden uzaklaşan romanlar olarak görülür. Bazı eleştirmenler, 12 Mart romanları ile 12 Eylül romanlarını farklı kategorilerde değerlendirmektedirler. 12 Mart romanları toplumsal gerçekçiliğin etkisinde değerlendirilirken, 12 Eylül romanları gerçeklerden kaçışın simgesi ve yenilikçi romanın öncüsü olarak görüldü.¹⁴⁶ Örneğin, Berna Moran 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin toplumsal sarsıntılara yol açtığını ve edebiyatı da doğal olarak etkilediğini belirtirken, 12 Eylül darbesinin Türk romanına etkisini 12 Mart gerçekçiliğinin tam tersi yönünde olduğunu vurgulamıştır. Moran, yine de tüm yazarların gerçekçiliği terkedip postmodernist çizgide yeni anlatı türünün ardından gitmediğini ekler.¹⁴⁷ Bu çalışmada seçilmiş olan eserler, eleştirmenlerin “yeni akım” olarak niteledikleri “dış dünyayı yansıtmayı hedeflemeyen romanlar” kategorisi de dikkate alınarak, bu kategoriye uyan romanlar arasından seçilmemiştir. Çalışmanın amacına uygun olarak, 1980 müdahalesinin topluma olan etkilerini, topluma yeni değerler aşılamak için üniversiteleri, basını, aydın kesimi denetim altına alışı ve toplumu depolitize etme sürecini roman olma vasfından uzaklaşmadan aktaran eserler seçilmiştir. Çalışma için seçilen eserler sırasıyla; *Hiçbiryere Dönüş* (Oya Baydar), *Hayır...* (Adalet Ağaoğlu), *Uçurtmayı Vurmasınlar* (Feride Çiçekoğlu), *Gece Dersleri* (Latife Tekin), *Kuş Diline Öykünen* (Ayşegül Devecioğlu)‘dır.

3.1 BİR DÖNÜŞÜN HİKÂYESİ: *HIÇBİRYERE DÖNÜŞ*

*“ Yolları zaferlerin değil yenilginin açtığı, buruk, kederli bir dönüş. Senin, benim, hepimizin; mağlup bir ordunun yorgun, tedirgin askerlerinin, ürkek umutlar taşıyan dönüşü.”*¹⁴⁸

Oya Baydar’ın 1998 yılında yayımlanan romanı *Hiçbiryere Dönüş*, 12 Eylül askeri darbesinin öncesi ve sonrasındaki politik ortama dair izler taşıyor. Roman, 12 Eylül öncesinde üniversite öğrencisi olan “uzun, buğday rengi saçlı” isimsiz kadın kahramanın askeri darbenin ardından sarsılan yaşamını betimlerken, yazar Oya Baydar’ın öz yaşam öyküsü ile de benzerlik gösteriyor. 1940 yılında İstanbul’da doğan Oya Baydar, lise yıllarında yazdığı “*Allah Çocukları Unuttu*” isimli romanı nedeni ile okul yönetimi

¹⁴⁶ Fethi Naci’nin sözlerini aktaran Semih Gümüş, **a.g.m.**, s. 4

¹⁴⁷ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, c.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 1997

¹⁴⁸ Oya Baydar, **Hiçbiryere Dönüş**, İstanbul: Can Yayınları, 1998, s.7

tarafından Disiplin Kurulu'na sevk edilir. Kendi deyimi ile 1962 yılından itibaren tamamen “sosyalist”tir. Sosyal bilimlere yönelir, İstanbul Üniversitesi sosyoloji bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışır. “Türkiye’de İşçi Sınıfı’nın Doğuşu” adlı doktora tezi iki defa reddedilen Oya Baydar’ın “üniversiteye veda” konuşmasının ardından, üniversite işgal olaylarının ilki İstanbul Üniversitesi’nde gerçekleşir. İstifa eden Baydar, çalışmalarına Hacettepe Üniversitesi’nde devam eder. Aynı zamanda Türkiye İşçi Partisi üyesidir. 12 Mart döneminde, üniversitede ders verirken göz altına alınan Baydar, Türkiye Öğretmenler Sendikası çatısı altındaki çalışmaları nedeniyle 7.5 yıl mahkumiyet alır. Gözaltında ve tutukluluk süreci sırasında işkence görür. 1974 yılında CHP-MSP koalisyon hükümetinin çıkardığı afla serbest kalır. Türkiye Sosyalist İşçi Partisi’nin kurucularından biri olan Baydar, siyasi yaşamını Türkiye Komünist Partisi’nde sürdürmeye karar verir. TKP çizgisinde yayın yapan *Politika* gazetesinde köşe yazarlığı yapar ve aynı gazetenin genel yayın yönetmeni Aydın Engin ile evlenir. 1980 öncesi bir yazısı dolayısı ile mahkum olan Aydın Engin, kısa bir süre için tahliye edilince yurt dışına çıkar. Eşini Eylül ayında Doğu Berlin’e görmeye giden Baydar, 12 Eylül askeri darbesi dolayısıyla yurda dönemez ve annesine bıraktığı oğlu Ekim’i ancak 12 yıl sonra görebilir.¹⁴⁹

Hiçbiryere Dönüş, Oya Baydar’ın yaşam öyküsü ile paralellikler gösteriyor. Yazar, 1960’lı yıllardan itibaren 1990’ların ortalarına kadar geçen dönemi kendi süzgecinden geçirerek resmediyor. Yazara göre bir edebi tür olarak “roman, özünde toplumsal zamanın hikayesidir; insanın tarihsel boyutunun edebi anlatımıdır.” Romanda, 1940 doğumlu bir bireyin gözünden İstanbul’un değişimini, Türkiye’deki ahlaki değerlerde görülen yozlaşmayı ve 12 Eylül darbesinin topluma etkileri belirgin bir şekilde izlenebilir. Oya Baydar, roman ve tarih ilişkisini “roman toplumsal zamanda insanı anlatır” cümlesiyle özetler ve *Hiçbiryere Dönüş*’e “roman kalıplarını çok zorladığından dolayı” roman yerine “anlatı” ismini uygun görür. Baydar’a göre bu anlatının “baş kahramanı, en dramatik ögesi geçen zamandır, tarihtir. Bir geçti mi bir daha yakalayamayacağınız zamanın hüznü hikayesidir.”¹⁵⁰

¹⁴⁹ Oya Baydar ile röportaj yapan Celal Başlangıç, “Ateşli Bir Kuşaktan Kalan”, www.radikal.com.tr/2000/11/25/yasam/ate.shtml/25.07.2006

¹⁵⁰ Baydar, **a.g.m**, s.64

Romanda Baydar'ın 12 yıl süren sürgün hayatı, dönüş arzusu ve döndükten sonra bulunanlar ve bulunamayanların izleri önemli bir yer tutmaktadır. Yazar eserine, Konstantin Kavafis'in *Dönüş*¹⁵¹ adlı şiiri ile başlarken aynı zamanda, bütün esere hakim olan gidiş öncesi, gidiş ile dönüş arasındaki döngüyü ve romanın "hiçliğe" varan sonunu simgelemektedir. Eserin başlığı "*Hiçbiryere Dönüş*" bir metafordur ve eserin içinde "ütopya" terimi ile sık sık karşılaştırılır. Romanın baş kahramanı "ütopya" kelimesinin anlamının aslında "*hiçbiryer*" olduğunu vurgularken, aslında ideal olana ulaşmayı hedefleyen ama "*hiçbiryer*"den öteye varamayan, dönüp dolaşp "*hiçbiryere*" dönen bir kuşağın hüznü öyküsünü anlatır. Böylece yazar, "*Ütopya*"ya koşan on beş yıl öncesinin gençlerinin, yorgun, çökmüş, bozguna uğramış bir şekilde "*hiçbiryerde*" noktalanmış yaşam öykülerini farklı karakterler çizerek aktarır.

Romanın temel kişileri isimlidir. Yalnızca yan karakterlerin isimlerini yazar okuyucu ile paylaşma gereği duyar. Ana öyküyü bize anlatan kadın, "*uzun, olgun başak rengi saçları*" ile özdeşleşmiştir ve roman içerisinde üçüncü şahıs olarak hitap edildiğinde bu şekilde çağırılır. Hikayeyi kendi gözlemleri ile anlatan bir diğer kişi de "*sarı saçlı kadının*" eşidir, doktordur, romanda çoğunlukla bu isimle çağırılır. Buğday rengi saçlı kadının, gençlik aşkı, eski yoldaşı, uğruna işkencelere katlandığı, yollarda yitirdiği sevgilisi romanda hiç söz almaz. Karanfil, leblebi ve sigara kokar, diğer yan karakterler ondan "*parlak çocuk*" diye söz ederler. Ve "*çocuk*"... "*Buğday rengi saçlı kadın*" ile "*doktorun*" biricik oğlu, kaybolup giden "*ortak suçları ve günahları*", Eylül. Yazar, kahramanın oğlunu isimlendirmiştir. Hatta romanda güzel bir Eylül gününde, henüz doğmamış bebeğine "*Eylül*" ismini verişini bir seremoni şeklinde betimler. Yazarın çocuğa bu ismi veriş, çocuğun anne babasının siyasi faaliyetlerinin arkasından sürüklenen, ihmal edilen, sürgüne giderken arkada bırakılan kişi oluşu, yazarın gerçek hayatında oğlu ile kurduğu ilişki açısından büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Yazar oğlu Ekim'den 1980 darbesi öncesinde birkaç günlüğüne ayrıldığı Türkiye'ye, 12 yıl dönemeyerek ayrı kalmıştır. Bu

¹⁵¹ "*Dönüş*

Yeni bir ülke bulamazsın

Başka bir deniz bulamazsın

Bu şehir arkandan gelecek

Sen gene aynı sokaklarda dolaşacaksın

Dönüp doşalıp bu şehre geleceksin sonunda

Başka bir şey umma." -Konstantin Kavafis'in şiirine yer veren Baydar, a.g.e, s.9

yüzden Baydar'ın betimlediği sürgün hayatı ve dönüşte duyduğu pişmanlığa eklenen “çocuk”, gerçekçi bir dille anlatılmıştır.

3.1.1 Öykünün Başlangıcı, Mücadelenin Sonu: Sürgün ve Dönüş

Oya Baydar, bir söyleşide sürgün yıllarını şu cümlelerle tarif eder: “*Yurtdışında yaşamak insanın kendi tercihi dışında olunca çok tahrip edici. Bir toplumda bütünüyle yabancısun. Sokaktaki adam bile değilsin burada. Türkiye’de bizi asarlar keserler, hapse atarlar ama birşeydir.*”¹⁵² Benzer ifadelerle, romanda sürgünde yaşayanların sözlerinde de rastlayabiliriz. Koşullar ne olursa olsun “dönmek” daima temel arzudur.

Sürgün hayatının ilk günleri roman kahramanı tarafından umutlu günler olarak tanımlanır. Çünkü siyasi göçmenler henüz yenilmemiş, bozguna uğramamışlardır. Olacaklardan habersiz, geçici bir çekilme dönemi yaşadıklarını düşünmektedirler: “*...Sürgünümüzün romantizm dolu, şiirli günlerindeydik. Serapa coşku ve umuttuk. Tarihin tekerleğinin tersine dönmeyeceğine inanıyorduk. Tarihte çoğu kez görüldüğü gibi, yenilgi değil, son kavgaya ve zafere hazırlanmak için geçici bir geri çekilmeydi yaşadığımız.*”¹⁵³

Oysa, kısa zamanda roman kahramanları bunun bir geri çekilme değil, bir bozgun; hatta sadece ülkelerinde olan bir bozgun değil “enternasyonal” bir yenilgi olduğu farkedeceklerdir. 1989 yılında Berlin Duvarı’nın yıkılışı buğday rengi saçlı kadın ile eşinin canlı tanıklık ettiği sarsıcı bir olaydır. Sürgün yıllarında “diriliş” hayalini yıkan, bu hayalle birlikte parçalara bölünen, “duvar”dır. Sürgünde geçen süre “ütöpya”nın değerlendirildiği yıllar olmuş, geçmişte yapılan hatalardan “ütöpya”yı arındırarak yeniden canlanışın gerçekleşeceği umulmuştu. Roman kahramanları duvarın yıkılışının ilk günlerinde yine umutlarını kaybetmek istemeseler de artık sürgün onlara çözümsüzlüğü göstermeye başlar:

“*...89’da Berlin duvarı yıkıldığında, bir sürü yanlış yüzünden belirsizleşmiş, kirlenmiş, inandırıcılığını yitirmiş ütopyamıza yaklaşabileceğimizi; tartışmasız tabuları sorgulayarak yanlışları düzeltebileceğimizi sanmıştım. Yeni bir dönemin, yeni bir arayışın başlayacağına inanıyordum. Bütün hayatımıza hükmetmiş, yaşamımızı ve kişiliğimizi şekillendirmiş inancımızın simgesi olan bayraklar, başaklar, oraklar, çekiçler, pergeller, çarklar, dişliler ve kırmızı yıldızlar; işçiler, köylüler, gençler, kadınlar, aydınlar, yani asıl*

¹⁵² Başlangıç, a.g.m

¹⁵³ Baydar, a.g.e, s. 33

sahipleri tarafından ayaklar altında çiğnenirken bile, içim dayanılmaz acısa da umudumu kaybetmemiştim.”¹⁵⁴

Yukarıdaki cümlelerde duvarın yıkılışının sarsıcı etkisinin yanısıra, sorgulatici özelliği ile kahramanın içerisinde bulunduğu siyasi çizgiye olumlu olarak katkıda bulunacağı umuluyor. Bu umudun ifadesinde, aslında kitabın bir çok yerinde yinelenen, siyasi harekete eleştiri ve öz değerlendirme söz konusudur. Bu eleştiri ögesi, romanın bir çok bölümünde “yeni kuşakların benzer hataları yapmaması” temennisi ile kesişiyor.

Duvarın yıkılışının hemen ardından ilan edilmeyen yenilgi, bir süre sonra roman kahramanları tarafından kabul edilecektir. Romanda genel olarak gözlenen bozguna uğramışlık, yenilmişlik havası Berlin Duvarı’nın yıkılması ile belirginleşir. Roman kahramanlarının simgelediği kuşak, romanın betimlediği atmosfer çerçevesinde, bir daha hiç sarılmayacak yaralar almış ve ütopyalarını tamamen kaybetmiştir. Kahramanlar, hayatlarına farklı yönelimler ile devam etmeyi seçeceklerdir. Sonlarının başlangıcı Berlin duvarının yıkılışı olmuş, duvar yıkılışının ardından her bir kahramanı farklı uzamlara savurmuştur:

“...[yıkılışın ardından] bir gün, bir çağın kapandığını, noktanın konduğunu anladım. O kör ‘ilerlemeci’ inancım, insanlığın önünde tek bir yol değil, bir ucu gerçek uygarlığa, dünya cennetine, öteki ucuysa barbarlığa ve kaosa açılan bir çatal olduğunu görmemi engellemişti. Bunu anladığım zaman mekandaki sürgünüm, zamanda sürgüne dönüştü. Bu sürgünün sonsuz ve çözümsüz olduğunu farkettim.”¹⁵⁵

Roman kahramanlarına göre bir süre sonra sürgün bireyi kemiren, içini boşaltan ve “koflaştıran” bir sürece dönüşür. Sürgün hayatında birey her zaman yabancıdır ve kendisini yerleşik hissedemez, “köksüzdür”. Toplum içerisinde “iğreti”, güvensiz ve “anlamsız bir cisme” dönüştüğünü hisseder. Kendi topraklarına döndüğünde ancak yeniden birey olacağını düşünür.

Yıkılışın ardından zafere olan inanç sarsılır ve kalelerin çöküşü belirginleşir. Romana belirgin şekilde hakim olan çökkünlük, umutsuzluk ve yılgınlığın başlangıcı

¹⁵⁴ Baydar, a.g.e, s.224

¹⁵⁵ Baydar, a.g.e, s. 224

olarak, anılar içerisinde geri dönüşlerle, Berlin Duvarı'nın yıkılışı işaret edilir. Sona ermiş bir mücadelenin ve yorgun kahramanların öyküsü böylece başlamış olur.

3.1.2 Aşk ve Devrim

“...yasak şiirleri el yazısıyla defterlerimize geçirdiğimiz; yüzlerce kilometre yol aşıp toprak işgallerindeki köylülere yardıma gittiğimiz; grevdeki fabrikalarının avlularında kurulu çadırlarda sabahladığımız; dağ köylerinde gecelediğimiz o günlerde, aşk ile ütopya, seveda ile savaş, gençliğimizle devrim o kadar iç içeydi ki...”¹⁵⁶

Roman kahramanları için yaşamın, eylemle, umutla, inançla aynı anlama geldiği gençlik yıllarının ve verdikleri mücadelenin anlatıldığı sayfalarda yazarın kendi hayatının ve 1965–1980 yılları arası Türkiye'nin siyasi ortamına dair izler bulmak mümkündür.

Romanın başkahramanı, saçları buğday rengi kadın, kocası ve eski sevgilisi sol çizgide bir partinin üyesidirler, ayrıca sol bir örgütün çalışmalarına destek verirler. Romanda parti örgütlenmesi konusunda bilgiler ayrıntılı olarak verilmemiştir. Fakat siyasi faaliyetler ve 1980 darbesi sonrası siyasi örgütlenme içerisinde bulunanların karşılaştığı devlet terörü (baskı, şiddet ve işkence) üzerinde durulmuştur.

Buğday rengi saçlı kadın eşi ile tanıştığında 12 Mart darbesinin ardından gelen tutukluluk günlerini ardında bırakmış, siyasi hayatına parti geceleri, devrimci kanat tartışmaları ve işçi eğitimleriyle devam etmektedir. Mitinglerde konuşan, yürüyüş kollarında, meydanlarda öncü olan, herkesin hayranlık duyduğu bir kadındır. Romanda, gözaltındaki günlerde çok ağır işkence gördüğü, parti bağlantılarını vermekte direndiği, fakat uzun bir elektrik işkencesinden sonra istemeden de olsa sevgilisini (sigara, karanfil ve sakız leblebisi kokan parlak çocuk) ele verdiği bir kaç ayrı bölümde farklı ifadeler ve kişilerin ağzından anlatılır. Romanda, siyasi faaliyetler arasında taktikler ve eylemler planlanan toplantılara da değinilir. Bu toplantılar, fabrikalardaki eylemsizliği kırmak, işçilerin çekingenliği aşmak ve temelde işçi-öğrenci birliğinin sağlanabilmesi için yapılması gerekenleri planlamak amacıyla düzenlenen fikir tartışmalarıdır. Toplantıların ardından o sırada bir üniversite öğrencisi olan buğday rengi saçlı kadın ve arkadaşları şehir şehir gezerek “*daha özgür ve eşit bir yaşam*” idealini işçilerle ve köylülerle paylaşırlar. Onlar, “*...savaşın, vahşetin, hoşgörüsüzlüğün, kirliliğin, vurdumduymazlığın*” olmadığı bir

¹⁵⁶ Baydar, a.g.e, s. 17

dünyayı özleyen, yaşadıkları dünyayı değiştirip “bir yeryüzü cenneti kurmayı hayal eden” genç insanlardır.¹⁵⁷

1980 öncesinin hareketli günlerinde, sol çizgideki üniversite gençliğinin gündelik yaşamı romanda şu şekilde betimlenir: “...Beyazıt Meydanı’na gideriz. Bugün kim öldürüldü diye sorarız birbirimize. Sonra derneğin arka odalarında ispirotolu teksir makinesinde bildiriler basarız. Belki birimiz yolda vuruluruz, kimbilir! Belki yarın bir cenazede buluşuruz, olmazsa bir grevde, bir büyük yürüyüşte. Otobüs garajına gider, seni orada beklerim. Ter, nefes, uyku kokan gece otobüslerinde Anadolu’ya dağılırız. Ve her defasında, her yolun sonunda, mutlaka şehrimize döneriz.”¹⁵⁸

Romanda 1980 öncesi öğrenci çatışmaları, sağ ve sol gruplar arasındaki kavgalara değinilmemiştir. Yazar, 1980 sonrası bozguna uğramış, hayalleri idealleri, düşünceleri hoyratça harcanmış bir kuşağın iç dünyasını yansıtmaya çalışmıştır. Bu yüzden 1980 öncesi döneme göre, roman kahramanlarının darbe sonrası döneme ait anılarına daha sık yer verilmiştir.

1980 askeri darbesinden sonra kahramanların içerisinde bulundukları siyasal durum gittikçe kötüleşmektedir. Baskılar şiddetlenmiş, çember daralmıştır. Buğday rengi saçlı kadının doktor eşi hastaneden ayrılmış, “Parti’nin emrine uyararak çoktan illegale geçmiştir”. Kadın ve adam çoğu zaman ayrı evlerde saklanmakta, zaman zaman bir araya gelmektedirler. Çocuk ninesinde kalmaktadır. Kadın ve adam uzun süreli bir kaçaklık dönemi yaşamışlardır. Romanda kaçak yaşanan dönemin 1981 yazı olduğu belirtilir ve kısaca şu cümlelerle anlatılır:

“ Kaçardık. Uzun bir bekleyiş, bitmeyen bir kaçıştı hayatımız. Çeşitli adlar, çeşitli kimliklerle evden eve, mahalleden mahalleye, kentten kente taşınır, izimizi kaybettirmemeye çalışırdık. Zaman zaman birilerinin yakalandığı, hiç umulmadık birinin konuştuğu haberi gelirdi. Çemberin daraldığını hissettiğimiz zamanlar birbirimizden ayrılır, hiç buluşmadan, hiç görüşmeden, hayvanca bir içgüdüyle birbirimizin izini sürerek saklanırdık.”¹⁵⁹

Bir süre sonra karısının saklandığı evin basıldığını öğrenen doktor, örgütten yurtdışına çıkma talimatı alır. Romanda kahramanların bu anılarının çeşitli bölümlerde, geri

¹⁵⁷ Baydar, a.g.e, s. 226

¹⁵⁸ Baydar, a.g.e, s. 188

¹⁵⁹ Baydar, a.g.e, ss. 30-31

dönüşlerle aktarılması yoluyla darbe sonrası döneme dair yazarın süzgecinden geçmiş bilgilere erişildiği söylenebilir. Darbeden sonra, şiddet, işkence ve “haksız” mahkumiyetten kurtulmak için bir süre kaçak yaşamak zorunda kalan roman kahramanlarından biri, örgüt bağlantıları yoluyla yurt dışına kaçmıştır fakat “ buğday rengi saçlı” karısı yakalanmış “*ışkence odalarının dehşetine, hapishane koşuşlarının gürültülü yalnızlığına teslim olmuştur*”¹⁶⁰. Kadın işkenceye rağmen kurulmak istenen bağlantıları ortaya çıkarmadığı için beklenenin altında bir mahkumiyet almıştır. Suçu ise işçilere Enternasyonal’i öğretmektir. Burada yazar 12 Eylül döneminde geriye yönelik sorgulanması yasak olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin sayısız tutuklama kararının mantığa uymayan nedenlerine gönderme yapmaktadır. Buğday rengi saçlı kadın kısa süren mahkûmiyet döneminden sonra örgütün yardımıyla, yurtdışına kaçarak kocasının yanına gider.¹⁶¹

Askeri darbeden sonra Türkiye’de kalanların yaşadıkları da buğday rengi saçlı kadının yakın bir arkadaşının sözleri ile aktarılır: “...*Ama inan bana burası da başka bir sürgündü. Hepimiz kendi köşemizde, kendi hücremizde, kendi kabuğumuzda yapayalnızdık, çaresizdik. Kimimiz sürgünde, kimimiz hapisteydi. Kimileri de öldü.*” Ana karakter buğday rengi saçlı kadın, eski arkadaşı ile dertleşirken geçmişin değerlendirimi ve bugünle kıyaslaması yapılır. 1970’lerin sol hareketinin sadece pratikle kalmayıp, kurama da dayandırılmaya çalışıldığı dönemler betimlenir: “*Yalnızca aşktan değil, dünyadan, ülkeden, tarihten, devrimden söz ederdik. Kitap, dergi, kaynak peşinde nasıl koşturduğumuzu, nasıl bıkip usanmadan okuduğumuzu, araştırdığımızı, tartıştığımızı hatırlıyor musun?...Çünkü büyük bir tutku ve inançla doğrunun peşindeydik. Devrime götürecek doğru yolu arıyorduk. Eylemin teoriyle desteklenmesi gerektiğine yürekten iman etmiştik ve basmakalıp reçetelerden nefret ediyorduk.*” Hareketin bilimsel yönü vurgulansa da, dogmatik yönü roman karakterleri tarafından eleştirilmiştir.

Oya Baydar’ın “*Hiçbiryere Dönüş*” adlı romanı politik roman kategorisinde sayılmakla birlikte aslında kişinin iç dünyasına yönelik bir psikolojik roman olarak da görülebilir. Yazar, kahramanları çevreleyen siyasal ortamı geri planda anlatırken, ana öykünün merkezine bir kadının duygusal dünyasını yerleştirmiştir. “*Hiçbiryere Dönüş*” bir anlamda bir aşk romanıdır, kadın/erkek ilişkilerini irdeler. Aslında yazarın çizmek istediği

¹⁶⁰ Baydar, a.g.e, s. 32

¹⁶¹ Baydar, a.g.e, ss. 30-33

akış içerisinde, siyasi mücadele, inanç ve düşünceler, “daha iyi bir dünya” istemi ve kişisel ilişkiler; aşk ve devrim; bir bütünün parçalarıdır. Ögelerden birinin eksilmesi kişinin hayat dengesini bozacaktır. Romanın genel karamsar havası kadın/erkek ilişkilerine de yansır. Tutkuyla başlayan, sevgiyle devam eden ama birbirine yabancılaşmayla son bulan ilişkilerin sonuncusu, baş karakterin yazdığı “Hoş Çakal” notu ile biten evliliği olur.

3.1.3 Harekete Eleştirel Yaklaşım

Oya Baydar romanın baş karakteri yolu ile darbe öncesi içerisinde bulunduğu siyasi harekete de eleştiriler yöneltir. Bu eleştiriler, yapılan eylemlerden duyulan pişmanlık şeklinde olmaktan ziyade aktif dönem sırasında görülemeyen bazı “hataların” yeniden değerlendirmedir. Darbe ve sürgün hayatı sonrası duyulan yılgınlık ve bozgunluk ise uğruna hayatların adandığı “ütopya”nın ayaklar altına alınması, onu en çok savunması gerektiği düşünülen işçi ve köylüler tarafından çiğnenmesi yüzündendir. Bu bağlamda, buğday rengi saçlı kadın mücadelesini şöyle açıklar: *“Yanlışlık ütopyamızda değildi. İnancımızda, düşüncemizde, değerlerimizde değildi. İnsanın, kendi macerası üstüne düşünmeye başladığından beri sorduğu temel soruya, çağımızda verilmiş en muhteşem cevaptı bizimki. Soruyu bir kez sormaya gör! Bütün huzurun bozulur. Bir cevap bulunduğunu sanır, rahatlarsın. Ta ki yenilene kadar. Yenildiğin zaman, cevapların yetersizliğini anlarsın...”*¹⁶²

Romanın karakterleri, mücadele sırasında, kurtuluşa adanmışlığın onları yaşamdan alıkoyduğundan dem vururlar. Örneğin: *“...Canlılar, nesneler ve yerler bir büyük amaca kurban edilmişti. Kurtarıcılar ordusunun bir neferiydim ve herşey ancak kurtuluştan sonra bir anlam kazanacaktı; ancak kurtuluştan sonra onları görmeye, sevmeye, yaşamaya hakkım olacaktı.”*¹⁶³

Buğday rengi saçlı kadın, eski arkadaşlarından birinin evine gittiğine, arkadaşının genç kızının kendi döneminin siyasi eleştirisine tanık olur. Bu eleştiri ile yazar, o dönemin kalıplarını sorgulamaktadır. Sonunda buğday rengi saçlı kadın bugünün gençlerinin simgesi genç kızın sözlerine hak verecektir:

¹⁶² Baydar, a.g.e, s. 223

¹⁶³ Baydar, a.g.e, s. 181

“...İnsanın, kişinin, bireyin her türlü baskıdan korkudan kurtulmasını savunmak, bunun savaşını vermek devrim değil mi? Mutlaka ağıdalı sözler söylemek, ölmek, öldürmek mi gerekiyor devrimci olmak için... Berlin duvarından söz ediyorsanız, ikisi de insanları ezen iki erk odağının insanlara karşı işlediği büyük bir suçtan ibaretti. Özgünlükleri yok ederek özgür bir dünya kurabileceğinize nasıl inandınız?...”¹⁶⁴ Bu sözlerde, Türk roman sanatına 1980 sonrası hakim olan bireycilik akımının etkisini görüyoruz. Fakat *Hiçbiryere Dönüş* her ne kadar bireylerin iç dünyasını betimleyen bir roman olsa da, tam anlamıyla toplumcu-gerçekçi akımdan uzaklaşmış sayılmaz. Diğer seçilen romanlar gibi *Hiçbiryere Dönüş* de toplumculuk ve bireysellik arasında yer alan geçiş romanlarındandır.

Harekete eleştiri, romanın diğer sayfalarında da görülür. Partizanlık ve örgüt mücadelesi bir nevi dindarlığa benzetilir. Hareketin içerisindeyken yeterli sorgulamanın yapılmadığından, kalıpların sorgulanmasının hep ertelendiğinden söz edilir. Dogmatik anlayış eleştirilir: “*Hep bilimden söz etsek de, sanırım mümindik, dindardık. Devrim dininin müritleriydik.*”¹⁶⁵ Burada “mümin olma” tanımını ile, bir hedefe kayıtsız şartsız inanmayı, ona giden yolu sorgulamadan, yapılan hataları görmezden gelerek ilerleme sürecine dair var olan mutlak inanç kastedilmektedir. Ana karakterlerinin sözleri yoluyla yazar, daha önceki bölümde de belirtildiği gibi, darbe öncesi sol hareketleri eleştirmiş ve bugünün değerlerine yeniden uyarlamaya çalışmıştır. Sonuç olarak ana karakterin “devrimci hareket” üzerine son sözü şu cümlelerle özetlenebilir:

“*Yanlış ya da doğru nedir, artık kesinlikle bilmiyorum. Ama ütopyamız güzeldi, namusluydu, hayatımız onunla anlamlıydı; demek ki doğrudu. Sözünü etmek istediğim yanlışlar daha farklı şeyler. Amacın doğruluğu ve yüceliğinin araçları haklı kıldığına inanmak mesela. Artık, güzel ve iyi bir amaca kötü araçlarla varılamayacağını biliyorum. Sonra tarihin zorlamayla, iradi olarak değiştirilemeyeceğini; yüzlerce yıla yayılması gereken bir sürecin birkaç on yılda tamamlanamayacağını; tarihin gelişme yönünün, mutlak ve kaderci bir şekilde insanlığın kurtuluşuna doğru olması gerektiğini; zaten insanlığın kurtuluşunun ütopyanın sonu anlamına geldiği için mümkün olamayacağını...*”¹⁶⁶

¹⁶⁴ Baydar, a.g.e, s. 149

¹⁶⁵ Baydar, a.g.e, s. 137

¹⁶⁶ Baydar, a.g.e, s.140

Kitabın ortalarında yer alan bu bölüm aslında dönemin siyasi ortamının ardından, 1990'lı getirilen, hem mücadeleye hem de seçilen amaca yönelik tutarlı bir eleştiridir. Belki de kitabın siyasi ileti içeren en belirgin bölümü bu paragraftır. Sonuç olarak yazar, kahramanları aracığı ile içerisinde bulunduğu harekete eleştiriler getirerek, mücadeleyi “...belki de devrim devam ediyor, biz farkında değiliz” yorumu ile darbe sonrasına taşımaya çalışmıştır. Bu satır roman içerisinde umut taşıyan çok az bölümden bir tanesidir. Romanın bu bölümünde eleştiri yapan genç kız karakterinde devrimci hareketin başka simgelerle de olsa hala sürdüğü ve dönüşse de süreceği umudu gizlidir.¹⁶⁷

3.1.4 İstanbul

Romanın kurgusal gelişimine bakıldığında, şehirlerin de önemli roller üstlendiği görülür. Romanda şehirler ana karakterin zihninde yer ettiği şekilde çağrılır. Şehirler farklı renklerle etiketlenmişlerdir. Örneğin New York “süt mavisî”, Moskova “nefti yeşil”, Atina “kum rengi”, Prag “gülkurusu”, Madrid “kızıl”, Parma “sarı”, Amsterdam “kurşuni”, Ankara “boz”, Paris “ebruli pembe”, Oslo “gri”, Berlin “sincabi”, İstanbul ise Bizans döneminden bu yana “erguvan rengi”dir. Bu şehirlerin ana karakterin yaşamında üstlendikleri önemli roller ve hatırlattıkları anılar vardır. Fakat bunların içerisinde en çok önem taşıyanı İstanbul’dur. Romanda İstanbul, bir mekândan çok bir karakter gibi betimlenmiştir. Yazara göre İstanbul birçok olay ve zaman diliminin tanığıdır. Roman içerisinde toplumsal olayların şehir üzerindeki etkisi ve şehrin sözü edilen zaman diliminde değişen toplumsal değerler ile birlikte dönüşümü ayrıntılı olarak aktarılmıştır. İstanbul’un dönüşümü ile birlikte İstanbullular, şehrin eski ve yeni sahipleri, tanımlanarak ilgili detaylar romanın çeşitli bölümlerinde okura sunulur. 20. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul ve İstanbulluların hali ile şehrin ve şehirlilerin 50 yıl önceki durumları karşılaştırılır. Eski ve yeni yaşam biçimleri gözlemlenir.

Romanda, geride kalan her güzel şey gibi, İstanbul’un da yitirilişi betimlenir. “Acı frenlerin, kornaların, küfürlerin arasında nihayet yolun karşısına geçmeyi başarınca dönüp arkasına, [geçmişe] kırlara, çilek tarlalarına, dutluklara, denize doğru bakıyor. Bir otomobil, otobüs, kamyon seli, yüksek beton binalar, iddialı, süslü ve çirkin dükkânlar,

¹⁶⁷ Baydar, a.g.e, s. 149

çarşılar”.¹⁶⁸ Eski İstanbul, henüz bozulmamış doğası ve kirlenmemiş deniziyle bir masal kenti gibi anlatılır. Sürgün yılları boyunca hep dönülmek istenen hayali kurulan en güzel şehirdir İstanbul. Fakat dönüşle birlikte, İstanbul’un plansız değişimi karakterlerin bu hayalini de boşa çıkarır. İstanbul, “*kebabçıları, sıra sıra çarşıları, görgüsüz kocaman arabaları, trafiği*” ve düzensizliği ile arzulanan kentten istenmeyen kente dönüşmüştür. Bunun üzerine saçları buğday rengi kadın yeniden yollara düşer ve kaçır. Bu sefer yolculuğunun “*hiçbiryere*” olduğunun bilincindedir.¹⁶⁹

3.1.5 “Son”lar

Hiçbiryere Dönüş yenilgiye boyun eğmiş; çaresizliğin, umutsuzluğun döngüsünden kurtulamayan, 1980 askeri darbesi ile bütün hayalleri yıkılmış ve hayatları yerle bir olmuş, Berlin Duvarı’nın yıkılışı ile ise umutları da tükenen, bir kuşağın öyküsünü anlatır. Bu yüzden karakterlerin hiçbirisinin hikâyesi mutlu son ile noktalanmaz. Roman karakterleri sadece politik anlamda değil, insani ilişkileri açısından da, bireysel olarak yaşam karşısında yenik düşerler. Saçları buğday rengi kadının doktor eşi, kadının onu “*Hoş Çaka!*” notu ile terk edişini unutamaz ve Doğu’ya giderek yaralı gerillalara yardım ederken gerillalar tarafından vurulur. Doktorun dağlara çıkmasındaki sebep Kürt hareketine duyduğu ilgi yüzünden değildir. Ölmeden önceki düşüncelerini şu sözlerle aktarır: “...*Sahi neden buradayım ben? Bu kayalık, çalılık dağlarda; korkuya, dehşete, ölüme teslim olmuş köylerde, mezarlarda; hiçbir yakınlığım, -haydi itiraf etmekten çekinmeyeyim-, hiçbir sevgim olmayan bu insanların arasında; şimdi şu anda bir yerlerim kanayarak bu otların, kayalıkların üzerinde ne işim var benim?*”¹⁷⁰ Bu soruya doktor romanın daha önceki sayfalarında yanıt vermektedir. Doktorun bırakamadığı, mücadele etme arzusudur. Savaşma isteğinin yitirilmesi, yaşama arzusunun da yitirilişine yol açacaktır. Bu yüzden tam olarak aynı düşünceleri paylaşmasa da doktor, mücadele edenlerin yanına gidecek ve onlara destek olmaya çalışırken hep görmek istediği “*camgöbeği bir göle bakarak*” ölüme teslim olacaktır.¹⁷¹

¹⁶⁸ Baydar, a.g.e, s. 82

¹⁶⁹ Baydar, a.g.e, ss. 81-92

¹⁷⁰ Baydar, a.g.e, s. 214

¹⁷¹ Baydar, a.g.e, ss. 207-209

Buğday rengi saçlı kadının hayatına giren bir başka erkek; hiç unutamadığı sigara, karanfil, leblebi kokan eski sevgilisi; askeri darbeden sonra kadının, bilmeden de olsa, verdiği adreste yakalanır ve hapse girer. Hapisten çıktıktan sonra ticaretle uğraşmaya başlar, siyasi mücadeleden tamamen çekilir. Yıllar sonra ölüm döşeğinde olduğunu kadına, “*parlak çocuğun*” eşi haber verir. Ölmeden önce kadını görmek istediğini iletir. Eski sevgilisini ölüm döşeğinde de olsa görmek isteyen kadın Ankara’ya vardığında, geç kalmış, adam ölmüştür. Yıllar önce “*yollarda kaybettiği*” sevgilisi için yollara düşen kadın onu son kez göremeden tamamen yitirmiştir. Eski sevgili karakteri, yazarın darbeden sonra yolunu tamamen değiştirip ticarete yönelen, diğer birçokları gibi “*dönen*”, kişileri simgelediği karakterdir. Bu karakter, kendisini tüketmiş, üniversiteden ayrılmış, ticarete atılmış ve geçmişini reddetmiştir. Ortak arkadaşları, çok içtiğini, yakışıklılarından eser kalmadığını, erken yaşlandığını anlatmışlardır. Yazar, bu karaktere de, kadının hayatına giren diğer erkekler gibi, zamansız bir ölümü uygun görmüştür.

Buğday rengi saçlı kadının hayatına giren diğer erkek bir şairdir. İstanbul’dan, devrimci mücadele döneminde tanışsalar da, birliktelikleri Avrupa’da sürgün yıllarında olmuştur. Devrimci mücadelenin yurtdışında devam ettiği dönemlerde çeşitli toplantılara katılan kadın, bir seferinde şairle karşılaşır. Şair bir kaç yıl içerde kaldıktan sonra yurt dışına çıkmıştır. Delikanlılık çağındaki oğlu ise hala Türkiye’dedir. Şairin oğlu sürgünde yaşayan babası ve arkadaşlarını küçümsemektedir. Onları kaçak olarak görür ve farklı bir siyasi çizgide yer alır. Bu bölümde delikanlı tiplmesi, silahlı mücadeleyi savunan kesimi temsil etmektedir. Romanda bu anlayış şu cümlelerle ifade edilir: “*Belki de haklı olan o. Belki gerçekten de silahtan başka çıkar yol yok. Teröre karşı terör...*”¹⁷² Bu anlayış romanda bir kaç cümle ile yer bulsa da, farklı akımların varlığını simgelemekten öteye gidemez. Ana karakter, doğru amaçlar için yanlış araçların kullanımını onaylamamaktadır. Ütopyaya varmak için barışçı yollardan vazgeçmemek gerektiğini savunmaktadır. Ölümünden önce şair de içerisinde bulunduğu hareketi değerlendirecek, duyduğu yılgınlık onu intihara sürükleyecektir: “*...İçerdayken kendi kendime, neden bu pis fare deliğinde olduğumu sordum. İyi kötü nedenler buldum: Aydın namusu, kurtarıcılık misyonu, ütopyanın gerçekleşmesi için mücadele, insan olmanın anlamı, bir çeşit dindarlık falan filan... Bir sürü neden... Tahliyeden sonra yurtdışına kaçtım. Bir daha o deliğe girmek,*

¹⁷² Baydar, a.g.e, s.125

*işkence görmek, aşağılanmak istemiyordum. ...Sonra bir gün beklenen oldu; her şey yıkıldı: duvarlar, ülkeler, inançlar, insanlar, heykeller, kitaplar, şiirler, herşey... Buna alışmam gerektiğini söylediler. Alışamadım...*¹⁷³ Bu cümleler devrimci mücadelenin ardından yurtdışına kaçmış, mücadeleyi Avrupa'daki toplantılara katılarak, şehir şehir dolaşıp örgütlenmeye destek vermiş bir devrimcinin, Berlin Duvarı'nın yıkılışının ardından anlamsızlaşan hayatını betimlemektedir. Darbeden bir süre sonra, öldürülen oğlunun ölüm haberini alan şair tek çareyi kendi hayatına son vermekte bulacaktır. Oğlunun ölümü dolayısıyla da kendisini suçlamaktadır. Kendi benimsediği değerleri, yaşam biçimini, ideallerini ve düşüncelerini oğluna da aktardığı için onun ölümüne sebep olduğuna inanmaktadır: *"...Bir oğlum vardı. Vurdular. Onu yalnız bırakmasaydım, ona kendi değerlerimi aşılamasaydım, ölmeyecekti."*¹⁷⁴ Şairin kendi yaşamının yanısıra, oğlunun yaşamı için de pişmanlık duyması, buğday rengi saçlı kadının oğlu ile kurduğu düşünsel ilişki ile benzerlik göstermektedir.

Ana karakterin hayatında yer alan ve yazar tarafından görece olarak daha az kötü bir son uygun görülen diğer erkek, oğlu Eylül'dür. Eylül hareketin içerisinde arkadan sürüklenen, ihmal edilen, sürgünün ilk yıllarında anne babasının yanına alınarak ödüllendirildiği düşünülen, çocukluğunu sessizce, içine kapanarak geçiren bir delikanlı. Henüz üç yaşındayken *"uçakların altına kendisini atıp ölmek isteyen"*, resimlerinde *"anne babasının arkada bıraktığı çocuğu çizen"* Eylül, delikanlı olunca evden ayrılır ve ailesiyle Türkiye'ye dönmez. Kadın oğlunu son gördüğünde eroin bağımlısıdır. Evden ayrılırken Eylül, annesinin dünyası ile kendi dünyasını şu şekilde karşılaştırır: *"...Birbirimize çok benziyoruz anne... İkimiz de hayalleri seviyoruz. Yalnızca, hayallerimiz farklı. Sen yeryüzü cennetinin peşindesin; Benimki çok daha zahmetsiz. Biraz duman, birkaç hap, bir iğne yetiyor."*¹⁷⁵ Yazarın, gerçek hayattaki oğlu Ekim ile Eylül karakterinin romanda betimlenen hayatını, en azından politikayla aktif olarak ilgilenmiş ebeveynlerin çocukları olarak benzeştirmek mümkün olsa da, yazarın oğlu ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşamamıştır. Fakat Baydar, saçları buğday rengi olan kadının hayatındaki dört erkeğe de ayrı yenilgiler içeren hüznü sonlar hazırlamıştır.

¹⁷³ Baydar, a.g.e, s.200

¹⁷⁴ Baydar, a.g.e, s.201

¹⁷⁵ Baydar, a.g.e, ss. 48-49

Buğday rengi saçlı kadının sonu ise diğerlerinden biraz daha farklıdır. Ana karakter, daha önceden görmüş olduğu sessiz sakin bir adaya, bir bağ evine yerleşir. Roman içerisinde “ada” kelimesinin “kaçılacak, sığınılacak yer” anlamını içeren bir metafor olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Romanın sonunda ana karakter yenilgisini, kayıplarını ve anılarını yanına alarak “bir manastıra çekilircesine” adaya sığınır. Bu mekan “hiçbiryer”dir, çünkü kadın artık ütopyaların, masalların peşinden gitmez. Çok yorgundur, yenik düşmüştür. Yenilginin bireye zaferlerden daha çok şey öğrettiğini düşünmektedir ve belki çağının “en bilge kuşağının” bir üyesidir. Buğday rengi saçlı kadının aşağıdaki ifadeleri bu romana dair son söz yerine geçecektir:

“...Ve ben burada, bu unutulmuş adada, iyiyim. Hep başkaldırıyı sevmiştim. Sonu yenilgi bile olsa... İspanya iç savaşına, 1917 devrimine, Spartukus’a, Bruno’ya, Şeyh Bedrettin’e, 68 baharına tutkunluğum bu yüzdendi. Hepsi birer büyük başkaldırıydı ve hepsi yenilgiye uğradı. Hepimiz yenildik. Burası, bu ada, isyanın ve yenilginin anıtmezarı değil; boyun eğişin sığınağı, ütopyanın hiçbiryer’e dönüştüğü son nokta.”¹⁷⁶

Berlin Duvarı’nın öncesinde başlayan çözülmenin ardından, bütün karakterler kaçacak bir yer bulur. Kimisi dağlara ölmeye gider, kimisi ise denize ölmek için atlar. Bir tanesi ise yenilgilerini ardında bırakmaya çalışarak kendisine bir “hiçbiryer” bulur ve oraya sığınır. Yazar Oya Baydar, yenik kuşağın öyküsünü, “Hiçbiryere Dönüş” adlı romanında bu şekilde anlatır.

3.2 12 EYLÜL VE ÜNİVERSİTE: DAR ZAMANLAR III: HAYIR...

“Birbirini izleyen üç romanımı Dar Zamanlar ana başlığı altında topladım. Çünkü ortalama insanın çok bunaldığı, devlet darbesi “kurtarıcılığı” ile siyasal, sosyal, ekonomik baskılar altında hayatının daraldıkça daraldığı, değerler tartışını elden kaçırıp yarını hayal dahi edemediği hızlı değişim iklimindeki yaşamışlığı, insanlık tarihinde yerini almalıydı.”¹⁷⁷

¹⁷⁶ Baydar, a.g.e, s.228

¹⁷⁷ Adalet Ağaoğlu, “Edebiyat ve Tarih: Ortalama İnsandan Tarih Bilincine”, **Toplumsal Tarih**, No: 108, Aralık 2002, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s.55

Dar Zamanlar üçlemesinin son kitabı *Hayır* yakın Türkiye tarihinin “*dar zamanlarından*” 12 Eylül darbesi ve etkilediği zaman dilimini konu alır. Her üç kitabın da ana karakteri olan Aysel, üçlemenin ilk kitabı *Ölmeye Yatmak*’da 1938–1968 Türkiye’sini düşüncelerinde betimler ve kendi kişisel karmaşası ile ülkenin içerisinde bulunduğu kriz dönemini eş zamanlı olarak anlatır.¹⁷⁸ *Bir Düşün Gecesi* ise üçlemenin ikinci kitabıdır ve 1971 askeri darbesinin öncesi ile sonrasında oluşan ortamı ana karakter Aysel’in çevresi yolu ile okura anlatır. Adalet Ağaoğlu’nun edebiyat ve tarihi kesiştirdiği bu üçleme, yazarın zaman ve roman ilişkisi üzerine düşünceleri ile örtüşür niteliktedir. Ağaoğlu’na göre bilimsel tarih araştırmalarında önemli yer tutan kurgusal eserlerin (örneğin *Odysseus*, *Don Kişot*, *Hamlet* ve *Madam Bovary*) temel başarısı, anlatının “*gerçekdışı kurgusu*” içinde tarihin “*gerçeğini*”, bir başka deyişle zamanın “*kırılma anı’nı*” yakalayabilmiş olmalarıdır. Üstelik bu eserler anlatıyla tarihin ilişkisini “*yenik kahramanlar*” yolu ile yapmışlardır.¹⁷⁹ Yazarın düşüncelerine paralel olarak, *Dar Zamanlar* üçlemesi de zamandaki “*kırılma an’larına*” odaklanmıştır. Romanlarda görülen zaman kırılmaları hem kişisel hem de ülkesel/ulusal boyuttur.

Yazar, kişisel krizler ile çevresel krizleri üstüste getirerek, her üç romanda da çok katmanlı bir zaman dilimi oluşturmuştur. Bu bağlamda Ağaoğlu, toplumsal zaman ile kişisel zamanın kesişimini ve kesişimin romanlarına yansımaları şu şekilde ifade eder: “*Karayla denizin göğüs göğüse geldiği; yavaşla hızın, tarikatçılıkla modernitenin çatışma zamanına, işte tam tamına bu romanlık an’a ilgi duyarsınız. (...) Büyük değişime gebe bir zamanın bütün ipuçları toplum bilincine, toplum üyelerinin tarihine ‘bilinmezcesine’ işlenirken, buna duyarsız kalınamazdı ki. Böyle bir ilgilenişe belki de “romanın tarihsel duyarlılığı diyebiliriz”*¹⁸⁰ Sözü edilen duyarlılığın, *Hayır* adlı romanda görünür kılınışı çalışmanın bu bölümünün konusu olacaktır.

Hayır, Profesör Aysel Dereli’nin Özerk Milli Kültür Kurumu Bilim Hizmet Dalı Değerlendirme Seçici Kurulu tarafından layık görüldüğü ödülü almak üzere gideceği ödül törenine hazırlanış süresinde geçmektedir. Romanın zamanı bu hazırlanış süresinin geçtiği bir günün sabah ile öğlen saatleri arasındaki dilimdir. Bu ana zaman çerçevesinin arkasında,

¹⁷⁸ *Ölmeye Yatmak* ‘da Aysel kendisini Cumhuriyet kadının idealleriyle cinsel arzularının çatışması arasında sıkışmış bulur. Arka planda ise 27 Mayıs darbesi ve halkın, öğrencilerin artan siyasi katılımı yer almaktadır. Adalet Ağaoğlu, **Dar Zamanlar I: Ölmeye Yatmak**, 15. Baskı., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004

¹⁷⁹ Ağaoğlu, **a.g.m.**, s.56

¹⁸⁰ Ağaoğlu, **a.g.m.**, s.57

Aysel'in düşüncelerinin ve iç diyaloglarının şekillendirdiği çeşitli zaman katmanları bulunur. Aysel'in kişisel tarihi oluşmaya devam ederken olguların nasıl sonuçlanacağı belirsizdir. Olasılıkların çoğu Aysel'in zihninden geçerken, okura olan ile olabilecek tarih yani kurgulanmış, belirsiz tarih arasındaki ilişki gösterilir. Bir yandan da, Aysel'in anıları vasıtası ile 12 Eylül 1980 askeri darbesinin topluma etkilerine değinilir. Aysel'in üniversiteden uzaklaştırılması, öğrencisi ve sevgilisi Engin'in yurtdışına kaçmak zorunda kalması, eşinin bir süre hapse girmesi darbe sırasında meydana gelmiş olaylardır. Bunların yanısıra *Bir Düşün Gecesi*'nden başlayarak yazar askeri darbelerin toplumdaki etkilerini, toplumsal sınıfları çözümleyerek vermeye çalışmıştır.

3.2.1 Aysel'in Törene Hazırlanışı

"... Ağaoğlu, saatin tiktakları arasındaki o tanımlanamaz anın insanın varoluşundaki önemini anlatır. Üst başlığı *Dar Zamanlar* olan üçlemesinde (*Ölmeye Yatmak, Bir Düşün Gecesi, Hayır*) Ağaoğlu bu anları şöyle betimler: 'yanyana dizilebilen', 'üstüste yığılabilen', 'herbiri ötekenden çeşitli uzaklıklara konulabilen', 'kırılmış, kaygan, zaman parçaları'." ¹⁸¹

Dar Zamanlar üçlemesinin son kitabı *Hayır*, doğrusal olmayan bir zaman anlayışı ile "kırılmış, kaygan, zaman parçalarını" bir araya getirerek, ilk iki kitapta başlayan birçok hikâyeyi 1980 askeri darbesi sonrası Türkiye'sinde tamamlar. *Hayır*'da, Prof. Aysel Dereli "*Aydın İntiharları ve Geleceğin Başkaldırısı*" isimli bir araştırma yapmaktadır. Roman Aysel'in yatağından kalkması ile başlar. Bu gün Aysel için, her ne kadar o önemsemiyor görünse de, önemli bir gündür. Özerk Milli Kültür Kurumu Bilim Hizmet Dalı'nın "*İnsanlarda ve Toplumlarda Boş Alanların Kullanımı*" adlı çalışması üzerine vereceği ödülü almaya gidecektir. Bu ödül kendisine, yurtdışında aldığı bir destek ödülünün ardından verilmektedir ve "ülkemizin yurtdışında yüzünü ağarttınız" övgüleri ile birlikte takdim edilecektir. Oysa Aysel hazırlanırken törende yapacağı konuşmayı şu şekilde düşler:

" Bir zamanlar, biraz daha değişik koşullar altında sökülmiş bulunan madalyalarımın şimdi, yanına çok parlak bir yenisi de eklenmiş olarak yerine takılmasından duyduğum büyük üzüntü, hatta öfke ve başkaldırıyı dile getirebilmek için pek

¹⁸¹ Parla, a.g.e, s. 305

çok söz aradım. (...) Yarın, politikanın fırtına makineleri yeniden tozu dumana kattığında, madalyalarımızla birlik yine yerlere çalınmayacağımızı kim söyleyebilir? Kalk-Yat! Kalk-Yat! İrfan ordumuzun tarihi, talime çıkarılmış er’atın yazılamamış tarihine benzetilmiştir. (Gülüşmeler, alkışlar) Kışlaya girmeyenlerse zaten asker kaçağı, vatan hainleri! Neyse ki, yat-kalkla soluğu kesilmeyenler de hep onlar, hep onlar...(Alkışlar)”¹⁸²

Aysel’in törene gerçekten katılıp katılmadığı kitapta belirsiz bırakılan bir konudur. Asıl önemli olan, bir akademisyenin bir ödül törenine gitmeden önce kurguladığı sahneler ve söylemeyi düşündüğü sözlerdir. Roman süresince Aysel, geçmişte yaşanan bir çok olayı anımsayacak ve söylemek istediği pek çok şeyi düşleyecektir. Tasarladığı sözlerin dile getirilip getirilmeyeceği ise romanda okurun düş gücüne bırakılmıştır. Aysel’in bu ödül töreni vesilesi ile düşünde yaptığı bir konuşma parçası ise Türkiye’de bilim insanlarına darbe süreçlerinde nasıl yaklaşıldığını betimler ve Aysel’in öfkesini simgeler.¹⁸³

“Bu ülke düşünce insanlarımızı yerden yere çaldı, onları vurdu, vuramadıklarını yaraladı, bilim yuvalarının dışına kovdu; yetmedi, vatan sınırlarının dışına kovdu ve eğer arada sırada da onlar için azıcık iyi bir şey yapmak zorunda kaldıysa, bunda da hep geç kaldı. Onların ya bunayacak kadar yaşlanmalarını, ya ölümlerini bekledi. Yaşlılar madalyaların ağırlığını nasıl taşısın? Ölümler güneşi ne yapsın? (Alkışlar.) Ya bu arada, Nuh’un gemisinde bir yer kapma telaşıyla hemcinslerini türdaşlarını sille tokat suda boğmaya kalkanlar? Onlar da, kendi türlerini tükettiklerini, artık bugün, kamu iletişim araçlarının bu kadar yaygın olduğu bu zamanda da görmedilerse, hiçbir zaman göremeyeceklerdir.”¹⁸⁴

Bu sözler darbe sonrasında Aysel’in yaşadıklarını betimlemektedir. Daha ayrıntılı bir betimleme düş yolu ile değil yaşanmış olanın hatırlanması yolu ile okura sunulur. Aysel darbenin hemen sonrasında fakülteden uzaklaştırılışını ve medya aracılığı ile iftiraya uğrayışını anımsar. Bugünkü gazetede kendisi ile ilgili kaleme alınmış haber ile askeri darbenin ardından yapılan haberin arasındaki fark, Türkiye’de bir akademisyene dönemin “gereklerine” göre nasıl muamele edildiğini gösteren dikkat çekici bir örnektir. Romanda

¹⁸² Adalet Ağaoğlu, **Dar Zamanlar III: Hayır...**, 12. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.8.

¹⁸³ Ağaoğlu’nun romanda kurgusal olarak betimlediği “öğretim üyelerinin üniversitelerden çıkarılması” süreci, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu çerçevesinde uygulanan, askeri yönetim tarafından düşünceleri yeni rejimin politikalarına uymayan devlet memurlarının meslekten men edilmeleri sürecidir.

¹⁸⁴ Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 8

her iki haber bir sayfa ara ile yer almış, olumlu habere Aysel'in "orta yaşlarda, hoşça" bir fotoğrafı, olumsuz olana ise "fırlak gözlü, boğazına kılçık kaçmış gibi buruşuk yüzlü, sevimsiz mi sevimsiz" bir fotoğrafı eklenmişti. Aysel törene hazırlanırken sabah gazetesine baktığında, komünizmi övme suçlamasıyla hakkında dava açıldığı dönemi ve o günlerdeki gazete haberini hatırlar:

" BİR SAHTEKÂRLIK OLAYI

*Prof. Aysel Dereli'nin Uzaklaştırıldığı Fakülteden Bazı Araştırma Raporlarını
Kaçırdığı Öne Sürülüyor* ¹⁸⁵

Bugün ise gazetede kendisine Sosyal Bilim Onur Plaketi verileceği duyurulmakta ve haber güzel bir fotoğrafı ile gazete okurlarına sunulmaktadır. Romanda yapılan bu karşılaştırmada, artık hiçbir gücü kalmamış muhalif öğretim üyesine ödül vermenin kimseye zarar vermeyeceği düşüncesi vurgulanırken bir yandan da yurt dışından ödül alan bir çalışmaya kayıtsız kalınamayacağı belirtilerek her alanda görülen dışa bağımlılığın altı çizilmektedir. ¹⁸⁶

12 Eylül darbesinin hemen ardından Aysel'in ders verdiği Sosyal Bilimler Fakültesi'nin dekanı fakülteye askeri disiplini, "kışla düzenini" getirmiş; hatta öğretim üyelerinin devamlılığını takip etmek amacıyla imza defteri bile açmıştır. Sivil polis, Sosyal Bilimler Fakültesi'nin eski öğrencisi, Engin' e göre "sınıf düşmanı" Cemal artık fakültenin sekreteri olmuştur. Dekan, Aysel'i bir ders öncesi çağırarak görevinden uzaklaştırıldığını bildirmiştir. Aynı durumla 12 Mart öncesi de karşılaşmış olan Aysel, itiraz etmiş, öğrencisi Engin'le 12 Mart dönemi öncesi kurduğu ilişkinin özel hayatına dair bir ayrıntı olduğunu ve fakültedeki derslerini hiç etkilemediğini belirtmiştir. Nitekim, 12 Mart döneminin ardından iddia geri alınmış ve Aysel görevine dönmüştür. Oysa bu sefer durum oldukça farklıdır:

" Uzun, anlamsız bir yığın laf kalabalığı arasında, anlaşılabilir tek tümce... muvacehenesinde yapılan kovuşturma; Sosyal Bilimler Bölümü öğretim üyesi Doç. Aysel Uzel'in öğrencileriyle kurduğu özel münasebetler, onlar arasında eşitlik ve bitaraflik prensibine riayet etmediği sabit görülüp aynı serbesti dâhilinde milli örf ve adetlerimizle

¹⁸⁵ Ağaoğlu, a.g.e, s. 36

¹⁸⁶ Ağaoğlu, a.g.e, s. 35-37

uyuşmayacak ve vatanın bütünlüğünü sarsacak fikirler aşıladığı da tesbit olunduğundan ders verme yetkisinin geri alınmasına kurul kararı ile...

(...)İmzalamayacağım, evet. (...) Özel hayatımı derslerime yansıttığım iddiası tümüyle yalan ve geçersiz. (...) Bilim çatısı altındaymış! Bilim çatısı altında silahlı erler, dipçikler, coplar (...) Peki, neyi gördüm? Her zaman ana giriş kapısında, koridorda nöbet tutan erlerin tüfekleriyle dershanenin önünde bir duvar oluşturduklarını... Kapının iç yanına birikmiş öğrencilerimin çatılı silahlar arasındaki yüzlerini, öfke, çaresizlik karışımı bakışlarını. Dekan haklı: Bu kez senatoya başvurması, dava açması, bütün o dilekçeler, bütün o tanık aramalar... Hepsi boş. ”¹⁸⁷

Aysel’in öğretim üyeliğinin elinden alınması 12 Mart döneminde de rastlanan bir durumdur, fakat 12 Eylül döneminde yapılanlar daha şiddetli ve etkili olmuştur. Romanın bu bölümünde 12 Mart döneminde askeri yönetim tarafından atılan siyasi temellerin 12 Eylül’de güçlendirilerek kullanıldığını görmek mümkündür. 12 Mart döneminde daha kolay çözülen askeri yönetim, 12 Eylül döneminde etkisini arttırmış ve otoritesini itiraz edilemez konuma getirerek sağlamlaştırmıştır. Prof. Aysel Dereli, iki yıl sonra görevine döndüğünde pek çok şeyi değişmiş bulacaktır.

Aysel, bugünü ve içerisinde bulunduğu siyasi ortamı ise kardeşine ve dostlarına yazdığı mektuplar yolu ile dile getirir. Aysel’in kardeşi Tezel İspanya’dadır ve artık resimleri beğenilen bir sanatçıdır. Tezel Ağaoğlu’nun yarattığı (ve *Bir Düşün Gecesi*’nde okura daha ayrıntılı tanıttığı) sanatçı karakteridir. Aysel sanatçı kardeşine içerisinde bulunduğu dönemi şu şekilde anlatır:

“Dün burada yine elli beş öğrenci coplandı. Bildiğin çevreler, küçük küçük kımıldanışlara karşı bile şimdi çok daha öfkeli, ama daha az telaşlılar. Bence için için, ‘o kadar sert gittik, yine olmadı diyorlar, ancak kendilerine göre ‘oldurmaktan’ düne oranla biraz daha eminler. Sermaye kendini, yerine biraz daha yerleşmiş duyuyor. Yıllardır televizyonların, gazetelerin, dergilerin baş köşelerini işgal edip durmalarının başka bir anlamı var mı? ”¹⁸⁸

¹⁸⁷ Ağaoğlu, a.g.e, ss. 115-116

¹⁸⁸ Ağaoğlu, a.g.e, s. 21

Bu sözlerle ana karakter darbe sonrası dönemi betimler. Seçimlerden sonra öğrenci hareketlerine hükümet tarafından hoşgörüsüz yaklaşım sürmektedir. Ama yıllardır üzerlerine “sert gidilen” kesimlere karşı, askeri otorite ve siyasi uzantıları varlığını ispatlamıştır. Bunların yanısıra Aysel, toplumsal yaşamı ve darbe sonrası bireyin eğilimlerini de kendi iç diyalogları yoluyla anlatır:

“(...) Savaşlar daha yaygınlaşmıştır, telefonlar ekranlıdır, yiyecekler daha tehlikelidir, domateslerin büsbütün tadı tuzu kaçmıştır, hayatlar daha sıkı bir denetim altındadır, intelsatlar yukarda dört dönmektedir, yine de gününbirlik yeni tatlar tuzlarla yeni özgürlükler aranmaktadır. Kimbilir, insanlar kendileri için bile daha az düş kurmaktadır, yetiniş yaygınlaşmaktadır.”¹⁸⁹

Düş kurmanın, idealizmin eksikliğine yergi 12 Eylül romanlarında işlenen yaygın temalardan biridir. Elde edilebilenle yetinme, sınırlara uyum sağlama, sıkı denetim altında olmayı kabullenme 12 Eylül sonrası Türkiye’inde bireyin mecburi sığınma noktaları olarak romanlarda yer almıştır. “Yeni özgürlükler” arayışında olan birey ya Aysel gibi intiharın özgürleştirici yönüne yönelmiş ya da “Hiçbiriye” kaçmayı seçmiştir.

Ana karakterin, 12 Eylül darbesi uygulamalarını bir akademisyenin gözüyle naklettiği bir başka sahne “devlete, hükümete hakaret, milli güvenliği gözden düşürerek halkı isyana teşvik” suçuyla yargılandığı dava duruşmasıdır. Suçlama konusu olan, Aysel’in 1982 Anayasası’na “Hayır” oyu verilmesi istemiyle kaleme aldığı, yayımlanmamış ve dağıtılmamış bir taslak metindir. Bu metnin tamamına romanda yer verilmiş olması, bir akademisyen olarak Aysel’in suç unsuru sayılan düşüncelerine okurun erişmesini sağlar:

“ (...) Hukukun ve mantığın dışına çıkıldığı bir yer ve dönem başka nasıl anlatılır? Fakat bugün bize masal gibi gelse de, gelecekteki insanlara büsbütün masal gibi görünecek olsa da, bu çağda, bugün, burada yaşananlar masal değil. (...) Bir Ortaçağ zorbalığında yaşanan herşey gerçek. Bu ülkede yine bir askeri darbesinin olduğu, sıkıyönetimce binlerce insanın tutukvevlerine tıklandığı, henüz dava bile açılmadan haklarında yasaların biçebileceğinden öte cezalar biçildiği, onların çeşitli işkencelere uğratıldıkları, bazılarının ortadan kaybolduğu, bazılarının sakat kaldığı, hatta üstlerine yüklenen görevlerin çokluğu

¹⁸⁹ Ağaoğlu, a.g.e, s. 6

ve ağırlığı altında ezilen birçok emir kulunun, yeterince robotlaşmamış bir yiğın işkencecinin de ya delirdiği, ya intihar ettiği bir gerçek.”¹⁹⁰

Dönemin uygulamalarını özetleyerek bir metin hazırlayan Aysel Dereli, bu metni okura ulaştıramamış, metnin henüz dağıtımı bile yapılamamıştır. Fakat buna rağmen mahkeme salonunda yargılanmaktadır. Aysel duruşma salonunda kendini savunmak üzere uzun bir konuşma yapmıştır. Daha da önemlisi konuşmasına eklemek istediği, ama söyleyemediği sözlerdir. Yazar Ağaoğlu, ana karakterin düşüncelerini de okurla paylaşarak anlatıma derinlik katmakta, sadece yaşanan “an’ı” değil yaşanması olası “an’ları” da okura sunmaktadır. Eğer izin verilmiş olsaydı Aysel’in mahkemede haykırmak istediği sözler, 12 Eylül döneminde pek çok aydın ve akademisyenin karşılaştığı uygulamaları açıkça betimlemektedir:

“ Bu ülkede pek çok aydına yapıldığı gibi, bir gece kapım çalınıyor, içeri girilip kitaplarım yerlere yıkılıyor, dosyalarım, kâğıtlarım karıştırılıyor; birçoğu alınıp götürülüyor; bundan üç yıl sonra da kendimi burada, karşınızda buluyorum. Özel hayatlar bile ortadan kaldırılıyor. İnsanın evinin içi gibi, kafasının içi de denetim altına alınmak isteniyor. Peki, bu durumda düzenin o kadar titizlikle savunduğu, askerin kendisi için o kadar saklı tuttuğu mülkiyetin korunması hakkı ve görevi nerde kalıyor?”¹⁹¹

Ağaoğlu, Aysel’in söz ve düşünceleri yolu ile askeri yönetimin “ yurttaş korumak adına yurttaş karşı eylemde bulunma” anlayışını eleştirmiştir. *Hayır*’da Aysel’in “halkı isyana teşvik” suçu ile yargılanmasının tek sebebi, bir gece baskın yoluyla eve gelen askerlerin, Aysel’in çalışmaları ve taslak yazıları arasından alıkoydukları bir bütünün içerisinde “suç unsuru” taşıyan el yazısı ile yazılmış taslak metindir. Kısacası Aysel bir aydın ve akademisyen olarak, 12 Eylül döneminde *Bir Düğün Gecesi*’nde betimlenen 12 Mart uygulamalarından daha sert bir yaklaşımla karşılaşmış, üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmış, daha sonradan aklanmış olsa da iftiraya uğramış ve “devlete, hükümete hakaret, halkı isyana sevk ve teşvik etme” suçlarından tutuksuz olarak yargılanmıştır.¹⁹²

¹⁹⁰ Ağaoğlu, a.g.e, s. 48

¹⁹¹ Ağaoğlu, a.g.e, s. 52

¹⁹² Ağaoğlu, a.g.e, s.s 50-52

Romanda, 12 Eylül döneminde mağdur olan bir başka akademisyen tiplmesi de Doçent Üner'dir. Üner, Aysel'in yakın arkadaşıdır, zor günlerinde ona daima destek olmuştur. Doçent Üner 12 Eylül öncesi dönemde burs alarak yurtdışına araştırma yapmak üzere gitmiş ve “kendi ülkesinde asla yapamayacağı” bir araştırma ile ülkesine geri dönmüştür. Oysa döndüğünde bağlı bulunduğu öğretim kurumundaki görevini kaybetmiştir. Aysel bu duruma şu sözlerle isyan eder:

“ ...Bağlı bulunduğu bilim çatısı altında tek bir kişi henüz bu bilimsel incelemeyi görememiş, merak bile etmemişken, bu çatının kapılarını yüzüne kapanmış buluyor. Bu durumda yasa nerede? Suç ne, cezasını kim kesiyor? Bir bilim adamının yetişmesi için dökülen avuç dolusu paraların, milletin uğradığı kayıpların hesabını kim verecek, bu kayıpları kim ödeyecek?”¹⁹³

Romanın ilerleyen bölümlerinde hem Doçent Üner'in hem de Aysel'in fakülteye döndükleri görülür. Ama 12 Eylül dönemi onlar için bir uzaklaştırılma ve kesinti dönemidir. Romanda, değerlerin yitirilişi 12 Eylül dönemi ile bağlantılı olarak anlatılır. Aysel'in yaşadığı büyükşehir kalabalıklaşmış, bireyler gündelik ilişkilerinde saygıya önem vermez hale gelmişlerdir. Günlük kaygıları yüzünden hemen kaba şiddete başvuran kalabalıklar, otoritenin temsilcisi asker ya da polis kuvvetlerinin haksız uygulamalarına karşı ise olabildiğince sessizdirler. Yolun kenarında yavaşça ilerleyen Aysel'e arabadan sarkan genç “Yürüüü öğretmen teyze!” şeklinde seslenir ve bu cümlede artık “öğretmen” sıfatının da bir hakaret ya da aşağılayıcı bir kelime olarak görüldüğünün altı çizilir. 80 yaşına gelmiş bir ozan ile mahalle sakinlerinin ve çocukların nasıl alay ettiğini, aydın ve toplum arasındaki kopuşun somut örneklerini Aysel, ozanı hatırlayarak aktarır. Aysel'e göre 12 Eylül sonrasının toplumu kendi içerisinde gürültülü bir şekilde günlük hedeflerinin peşinde koşarken sesini yükseltmeyi uygun görür, fakat devlet otoritesine karşı haksızlığa uğrasa dahi tamamiyle boyun eğmiş durumdadır. Bu bağlamda Aysel, bir gün uçağa yetişmek üzere bindiği bir araçtan “mutad” bir arama için zorla indirilişini anımsar:

“ ...biz dört yol ağzına varamadan kaldık. Önümüz de araçlarla doluydu. Arkamızda minibüsler, kamyonlar, binek arabaları, çığ gibi birikmekte. Silahlı askerler, dipçikleriyle yederek insanları güç bela binebildikleri araçlardan indiriyorlardı. Birkaç

¹⁹³ Ağaoğlu, a.g.e, s. 52

polis sürekli düdüğü çalıyor, telsizleriyle çalınmış çalınmış konuşuyorlar. (...) Polislerden bazıları, araçlardan inen insanları, bir düşman taburunu göğüslercesine göğüsleyerek, yoldan kaldırımlara, ağaç, duvar diplerine doğru sürüyorlar. İtekleniş, itiliş, dalga dalga bir geri çekiliş... Kavşakta kimseye yol verilmiyor. Bu önlemler ne için, kim aranıyor, kim gelecek, kim geçecek? Vatandaş hiçbir şey bilmiyor. Hiçbir şey de sormuyor. O berbat kış sabahında, bir yerden bir yere gitmeye zorunlu yüzlerce, binlerce insanın bir tek insan, bir araç ya da kendilerinin bilmediği bir amaç için feda edilmesini boyuneğişle karşılamak?’¹⁹⁴

Aysel bu satırlarda hiç bir açıklama yapılmaksızın itilip kakılarak, neredeyse “suçlu” muamelesi gören ama itiraz etmeye de yanaşmayan bireyleri betimlemiştir. 12 Eylül ve 12 Mart dönemleri öncesinin görece daha katılımcı, itiraz kültürü gelişmiş, hakkını savunmaya çalışan ve sorgulan bireyini ise Aysel ve Aysel’in “Kardelen” ismini verdiği genç kadın temsil etmektedir.

“ (...) [Aysel] durmadan hesap soruyordu:

‘Bu kadar insan işyerlerine nasıl ulaşacak?(...) Bilet dolmuş paraları, peşinen ödenmiş herşey ne olacak?’

Askerler ses-nefes geçirmez bir zırhla kaplıydılar. Polisler de gitgide sertleştiler:

‘Buyruklara uymak zorundasın hanım. Gerile bakalım!’

‘ (...) Gerilemiyoruz yolumuza devam etmek istiyoruz!’

İşte o an’da işitmişti. Nihayet, hiç değilse, hiç değilse mırıldanan kalabalıktan birkaç kişinin de ses yükselttiğini işitmişti. İçinden bir sevinç dalgası tam da yükselirken, birden solup pörsüdü:

‘ Ne istiyor bu kadın yahu? Anarşik midir nedir? Buyruk varmış. Ne yapsın adamlar? Hem niye bizim yerimize konuşuyor bu? Bizi niye işin içine katıyor?’¹⁹⁵

Ağaoğlu Aysel’in yaşadığı olayı bu sözlerle ifade ederken, 12 Eylül’ün ardından apolitikleşmiş, sorgulama kavramını unutmuş, güce ve iktidara boyun eğmekten başka çıkış

¹⁹⁴ Ağaoğlu, a.g.e, s. 85

¹⁹⁵ Ağaoğlu, a.g.e, s. 87

noktası olmadığına inanmış “bir yığın ürkek ve yorgun gövdeyi” betimlemektedir. Aysel’e beklediği cevabı Kardelen veriyor:

“Bilirsiniz Aysel Hanım kalabalık adına, her an, her dakika bir şey yapmamak gerek. Çocuklar kucakta, hep kucakta taşınırlarsa yürümeyi geciktirirler.”¹⁹⁶

Ağaoğlu Aysel’in anıları ve düşünceleri yoluyla hem 12 Eylül darbesi öncesi ve sonrası dönemi bir akademisyenin gözünden okura aktarmış hem de orta yaşlardaki bir kadının topluma ve hayata dair görüşlerini içerisinde yaşanan zamanın parametreleri ile aktarmıştır.

3.2.2 İntihar, Engin, Cemal ve Üçlemenin Sonu

“ Her durumda özgür kimliğimizi koruyabilmek ancak edimle söylenebilecek şu tek ve son söze bağlı: Hayır!”¹⁹⁷

Aysel’in son araştırması “Aydın İntiharları ve Geleceğin Başkaldırısı” başlığını taşımaktadır. Romanda intihar eden sanatçılara, roman kahramanlarına, yaptığı görevi sindiremeyen işkencecilere ve aydınlara değinilir. İntihar eden kişilerden bir tanesi Aysel’in araştırma için gittiği Danimarka’da üst komşusu olan Lyana’dır. Lyana Aysel ‘den yardım istemiş ona “Yalnız yaşamayı nasıl başarıyorsunuz? Bana da öğretin.” sorusunu yöneltmiştir. Oysa Aysel, yardım edemeyecek kadar yorgun ve bıkkındır, genç kadınla ilgilenmez. Şimdi ise, Lyana’nın kendisine miras bıraktığı, tavana asılı mika kuşlar altında araştırmasını kağıda dökmektedir. Aysel’in araştırması aydın intiharlarına ve intihar etmiş bütün roman kahramanlarına yöneliktir. Roman kahramanlarının seçilmesinin nedeni, onların eylemlerinin roman yazarının düşünsel eyleminin bir sonucu olmasıdır. Aysel’e göre, araştırmaya konu olan intiharların hiçbirisi an’lık edimler değildir. Bütün bu seçimlerde farklı koşullar ve bireyin bilincinin yükselişi söz konusudur. Aysel araştırmasını şu sözlerle anlatır:

“ Araştırmanın amacı, hangi koşullar, hangi düşünce gelişimleri, hangi iticiler altında, gerçek anlamda sonsuz özgürlük neden seçilmiş, gelecekte böyle bir seçimin koşulları ve anlamı ne olacak, bunu bulgulamaktır. Öyle ya, acaba gelecekte, yani insanın

¹⁹⁶ Ağaoğlu, a.g.e, s. 88

¹⁹⁷ Ağaoğlu, a.g.e, s. 246

kendi varlığı üstünde bilinci daha da yükseldikçe, bugün güncel özgürlükler adına bildiri imzalayanlar kadar da intihar edenler olacak mı? Bunu araştırmaktayım. Bana öyle görünüyor ki, insanda bilinçlilik durumu geliştikçe, varoluşu sorgulama, kimliklere, saldırıya karşı başkaldırma ve sonsuz özgürlüğü seçme oranı da yükselecektir.”¹⁹⁸

Romanda intihar ögesinin özgürleştirici yönüne yapılan vurgu, romanın sonuna kadar farklı birçok bölümde görülmektedir. Romanın sonunda Aysel’in de içerisinde yaşadığı dünyaya başkaldırarak intihar edişi, dokuz ayrı intihar senaryosuyla düşünülmüştür. Aysel evinden çıkıp berbere doğru yol alırken tören anını tekrar düşler. Fakat bu sefer, kendisi törene gelememiş dostları onu merak etmişlerdir. Aysel’in düşünde onu bulmak üzere evine gelen yazar dostu farklı intihar sahneleri kurgular. Son satırlarda Aysel’in berberi ile konuşması, romanın bütün sürecinin Aysel’in hazırlanışıyla aynı sürede geçtiğini ortaya koyar. Yine de düş ve gerçeğin karmaşık bir şekilde okura sunulduğu romanda, Aysel’in intihar edip etmemiş olduğu belirsiz bir konu olarak yoruma açık bırakılır.

Aysel’in üniversiteden öğrencisi ve sevgilisi Engin, üçüncü romanda Danimarka’da siyasi sürgün olarak yaşamaktadır. Engin, bir yaşlılar yurdunda çalışmaktadır. Okura Engin karakteri üçlemenin ilk kitabı olan *Ölmeye Yatmak*’ta tanıtılır. Ağaoğlu, Engin ile Aysel’in ilişkisini şu şekilde değerlendirir: “ *Ölmeye Yatmak*’ta kendi yaptıkları anayasaya karşı yürüyemeyenlerin tarihini görebilmek için, değişimin 1968 çanını çaldığı saatte Cumhuriyet’imizi ameliyat masasına yatmaya davet ettim. (...) ‘ 75 Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru’ geçiş durumunu, Cumhuriyet sistemi çerçevesinde öğretim üyesi olabilmiş bulunan kadın kahramanı, ‘halktan gelme’ erkek öğrencisinin altına yatırarak değerlendirmek istedim. Bu anlamda, dış koşulların belirlediği bir alta düşmeyi insanal belirsizlik boyutuna göndererek şimdinin toplum bilincine saklanmış gerçeğine uzanmayı kurguladım.”¹⁹⁹

Aysel ile Engin mektuplar yoluyla ilişkilerini sürdürürler. Aysel artık Engin’in gözünde yaşlı bir kadın olarak görüldüğünü düşünmektedir. Danimarka’da Gethofte Yaşlılar Yurdu’nda çalışan Engin ise bir Türk hasta ile tanıştırılır. Psikiyatri tedavisi gören Türk hasta, Engin’in öğrencilik döneminde Aysel’in de öğrencisi muhbir Cemal’dir. Cemal

¹⁹⁸ Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 10

¹⁹⁹ Ağaoğlu, **a.g.m.**, s. 57

yıllarca devletin emrinde “gizli” görevlerde çalıştırılmış, en sonunda yurt dışında bir hastaneye yatırılmıştır:

“(...) Cemal, hala hurda arabayı tekmeleyip duruyor. Bu doğaya, böyle bir yere, bu akşama büsbütün yabancı bir dilde sürekli haykırıyor: ‘İtoğlu it! İtoğlu it! ’ (...) Cemal’in haykırırları gitgide artarak bu derin sessizlikte yankılanıyor, vahşi hayvan çığlıklarına dönüşüyor. Hasta, bazan kendini karların üstüne atıyor, sonra birden toparlanıp hurdaya saldırıyor, başını kaportaya vuruyor, vuruyor (...) Engin bacağına rastlayan bir tekmeyle yolun kıyısına yıkılıveriyor; çocuk yüzü hastabakıcının ağzından minik bir kahkaha fırlıyor. Kepi yıldızlı hastabakıcı ise, önlüğünün cebinden bir düdük çıkarmış; düdüğü sert sert öttürüyor. Kısa, kesin aralıklarla. Düdüğün sesine Cemal, hemen yatışıyor, hazırola geçiyor, bir asker selamı çıkıyor:

‘Derhal komutanım!’

Engin düştüğü yerden olup bitene bakıyor. Bunun ne anlama geldiğini öyle iyi biliyor ki. Dr. Bernt asla anlamayacak. (...) Şimdi Cemal, iki hastabakıcı arasında, öyle, dimdik yürüyor, bir yandan da, anadilinde noktasız virgülsüz konuşup duruyor. Sağ-sol, sağ-sol der gibi:

‘ Benim neyim var? Benim vatanım var. Yok başka sevgilim, sevgili vatanımdan başka. Hayhay komutanım. Derhal komutanım. Beni ayırmayın, vatanımsız koymayın. Sen misin? Sen kimsin? Vatanım mısın? Sevgilim misin? Sen benim vatanım ol, sevgilim ol benim, seni ben... ’ ”²⁰⁰

Yazar Ağaoğlu, darbe öncesi dönemin iki karşıt kesiminden iki düşmanı aynı mekânda buluşturarak darbe sonrası yaşananların ve sürgünün iki yüzünü farklı boyutlarla göstermektedir. Engin düşmanı olduğu Cemal’e içine düştüğü durumu gördükten sonra bile yardım edip etmemekte tereddüt etmiştir. Doktorlar Cemal’in bu duruma kırklı yaşlarında düştüğünü düşünseler de, hem Engin’ e hem de Aysel’e göre Cemal gençliğinde de ruhsal olarak hastadır. Her ikisi de Cemal’in “kullanılmış” olduğunu düşünürler. Cemal, ruhsal sorunlarından faydanılarak kullanılmış, kendisine ihtiyaç kalınmadığı durumda da yürürlükteki sistemle bağlantısı kesilerek atılmıştır. Yazar hasta Cemal’i en sonunda hastabakıcı Engin’in eline teslim eder ve Engin şu sonuca varır:

²⁰⁰ Ağaoğlu, a.g.e, ss. 168-169

“Kullanılmış biri, kendini kullananların cezasını neden tek başına çeksin?”²⁰¹

Üçlemenin son kitabı *Hayır* artık orta yaşlarında olan Aysel’in kuaförde saçını boyatırken nakledildiği sahne ile son bulur. Askeri darbe yönetiminin etkileri hafiflemiş, teknoloji bireyin iç dünyasını ele geçirmeye başlamış, intiharlar yaygınlaşmıştır. Engin yurtdışında çalışmakta ve sevgilisinden bir çocuk beklemektedir. Ömer ise Aysel’in yeğeni, *Bir Yaz Düğünü* ile ilk evliliğini yapan ve ayrılan genç dul Ayşen’le evlenmiştir. Aysel yaşlılığın ilk belirtilerini görmekte ve kaygılanmaktadır. Yeni çağın özgünlükleri yok edici, aynılaşmayı yaygınlaştırıcı yönüne tepkilidir. Tepkisini gösterircesine annesinden yadigâr, bileği gül işlemeli ipek çoraplarını giyerek ödül törenine doğru yola çıkar. Okur, törenin olası gelişimini Aysel’in düşleri yoluyla öğrense de, gerçek töreni ve tören konuşmasını izleyemez. Aysel’in törene katılıp katılmadığı da romanın bilinmezlerinden biridir. Ağaoğlu kriz, kargaşa, bilinmezlik unsurlarını *Hayır*’da bir araya getirerek “olan” ile “olası an’ları” karşılaştırmıştır.

Roman, 12 Eylül yönetiminin üniversite özerkliğini ortadan kaldırarak, rejimin siyasi görüşünde olmayan bilim insanlarının üniversitelerden uzaklaştırılışını Aysel’in hayatı üzerinden betimlemiş ve kıyasıya eletirmiştir. Romanda Aysel’in, Ömer’in ve Doçent Üner’in üniversiteden uzaklaştırılış biçimleri “sarı zarf” ile kürsüleri ile ilişkilerinin kesildiği bildirilen üniversite öğretim üyelerinin anılarıyla benzerlik göstermektedir. Örneğin Profesör Mete Tunçay’ın, 1988 yılında İstanbul Tabip Odası’nda yaptığı konuşma, Aysel’in konuşmasını andırmakta ve Türkiye’de bilim insanlarının düşürüldüğü durumu gözler önüne sermektedir:

“ Nihayet ben kendi adıma, kişisel kanım olduğunu, kişisel talebim olduğunu vurgulayarak şunu söylemek istiyorum: Benim tam tatmin olmam için bu 1402’lik işleminin dayandırıldığı, hakkımızda verilen jurnaller, raporlar, komisyon tutanakları, bunların bir ibret teşkil etmek üzere açıklanması ve ‘komutan sorumludur’ ilkesi uyarınca bu işleme katılan bütün kişilerin ve işbirlikçilerin teşhir edilmesi gerekmektedir ki bir daha, yani ben bunu öç alma duygusuyla telep etmiyorum, fakat bir daha böyle vahşilikler Türkiye Cumhuriyetinde olmasın diye böyle bir teşhire ihtiyaç vardır .

²⁰¹ Ağaoğlu, a.g.e, ss. 172

Benim hakkımda açılmış bir dava yok. Benim hakkımda yapılmış bir soruşturma yok. Ama tabii ki beni kovan sıkıyönetim komutanı beni şahsen tanımamaktadır. Neye dayandı bu adam? Kendisi gazetecilere verdiği şeylerde diyor ki; 'Ben komisyon kurdum, yetinmedim bir komisyon daha kurdum. Raporlar var, yazılar var, kararlar var...' Güzel! Bunlar açıklansın. Yani bu benim şahsi talebim ama sanıyorum üniversiteli 1402'liklerin tümü böyle bir şey yapılmasından tatmin olacaklardır."²⁰²

1989 yılında Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu kararı uyarınca 1402'liklerin görevlerine geri dönmelerinin yolu açılmış, 1402 sayılı kanun 1994 yılında değiştirilerek görev iadesi kesinleşmiştir. Yine de bu yasa uygulaması ile toplam 4891 kamu personelinin görevine son verilmiş, 4509 kişi de çalışma bölgesinin dışına gönderilmiştir. Bu sayılara 1500–2000 kişi olduğu tahmin edilen askeri personel dâhil değildir. Görevlerinden uzaklaştırılanlar işsiz kalmış, ya da geçinebilmek için bulabildikleri düşük statüde işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Bunların yanısıra 12 Eylül dönemindeki uygulamaları protesto etmek amacıyla kendi isteği ile istifa edenler ya da hukuk dışı baskı yöntemleri ile görevlerini bırakmak zorunda bırakılanlar olmuştur.²⁰³

Adalet Ağaoğlu, *Dar Zamanlar* üçlemesi ile Türkiye'nin "dar zamanlarını" betimlemiş, üçlemenin son romanı *Hayır...* ile 12 Eylül rejiminin uygulamalarını ve dönemin ardından 1990'lar Türkiye'si'ni gerçekçi bir dille okura aktarmıştır.

3.3 DEMİR PARMAKLIKLARIN ARDINDA: UÇURTMAYI VURMASINLAR

*" 1984 yılının bir Haziran öğle sonrası, demir kapı beni dışarı kapayıp Barış'ın çığlıkları içeride kaldığında, gün olup onun sesinin bunca çok insana ulaşacağı hiç aklıma gelmemişti. Barış'la ilgili anıları kağıda dökmeyi düşünmediğimden değil, kağıda dökülü sözün okuma alışkanlığı olan sınırlı kişiye bile çoğu kez iletilmediğini sezmekten."*²⁰⁴

²⁰² Haldun Özen, *Entellektüelin Dramı...*, s. 211

²⁰³ Özen, *a.g.e.*, s. 406

²⁰⁴ Feride Çiçekoglu, *Uçurtmayı Vurmasınlar*, İstanbul Can Yayınları, 10. bs., s.7

Çalışmanın bu bölümünde, 12 Eylül döneminde cezaevlerinin durumunu betimleyen, yazar Feride Çiçekoğlu'nun yarı-özyaşamsal romanı *Uçurtmayı Vurmasınlar* toplumcu-gerçekçi bir eleştiri anlayışı ile irdelenecektir. Feride Çiçekoğlu, 1968–1973 yıllarında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Mimarlık Bölümü'nde Lisans ve Yüksek lisans eğitimini tamamlamış; 1973–1976 yılları arasında da Pennsylvania Üniversitesi'nde doktora tezini hazırlamıştır. Öğrencilik yıllarında hiç bir siyasi olaya karışmamış olmasına rağmen, doktora tezinde sorguladığı konular nedeniyle 12 Eylül döneminde sıkıyönetim mahkemelerince yargılanmış ve dört yılını cezaevlerinde geçirmiştir. Kendi deyimi ile Çiçekoğlu; bu sebeple “*akademik yaşamdan çok yaşamayı ve yazmayı sevdiğini*” keşfetmiştir. Çiçekoğlu'nun cezaevinde tanıdığı bir çocuğu, Barış'ı ve Barış'ın gözü ile cezaevi yaşamını anlattığı *Uçurtmayı Vurmasınlar* filme alınmış ve Çiçekoğlu romanların yanısıra senaryo yazarlığına yönelmiştir.²⁰⁵

Uçurtmayı Vurmasınlar'ın çarpıcı yönü, sıkıyönetimin cezaevi uygulamalarını bir çocuğun gözünden, dolayısıyla olabildiğince yalın bir dil ile ironi eşliğinde anlatmasıdır. Aktarılan olayların çoğu yaşanmıştır. Kurmaca olgusu, roman örgüsü içerisinde anlatı düzenini oluşturmak üzere eklenmiştir. Yapıt, yaşanmış olaylar ile roman sanatını başarılı bir şekilde bir araya getirmiş, böylece okura döneme dair önemli ipuçları sunmuştur.

3.3.1 Barış'tan İnci'ye Mektuplar

Yazarın roman içerisinde kullandığı anlatım biçimi mektuplardır. Romanın tümü Barış'ın kısa süre önce tahliye olan fikir suçlusu İnci'ye, yani yazarın kendisine, yazdığı mektuplardan oluşur. Bu mektuplarda Çiçekoğlu'nun hapisshanede gördükleri Barış'ın ağzından ona, ya da romandaki ismi ile İnci'ye hitaben anlatılır. Romanın sonunda yazar, Barış'ın küçük bir notuna yer vererek kullandığı tekniği şu şekilde açıklar:

“ *Bunu senden beklemezdim İnci. Benim ağzımdan yazmaya çalışmışsın. Olmamış. Keşke kendi ağzından yazsaydın!* ”

Hem neden herkesin adını değiştirdin de benimkini aynı bıraktın? Nasıl olsa çocuktur, kusura bakmaz demişsin besbelli, Minik İbo'nun adını da aynı bırakmışsın çünkü.

²⁰⁵ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 5

Ama çocuklar kusura bakarlar. Kuşlar gibi. Hani taş atmıştım bir kez de küsüp kaçmıştı...

Ben şimdi kaçamıyorum İnci.

Ama büyüyünce kaçarım belki.

Hani o mavi uçurtma gibi...”²⁰⁶

Esrar satma suçundan cezaevine giren annesiyle birlikte mahkum hayatı yaşayan Barış, kendisine dışarda annesinden başka bakacak kimsesi olmadığı için, hapishanede büyümektedir. Romanın kurgusuna göre Barış’ın en iyi arkadaşı, “fikir suçlusu” İnci, romanın başlangıç tarihinde, 26 Haziran günü tahliye olmuştur. İnci’nin gidişinin ardından ona mektuplar yazan, daha doğrusu yazmayı ve okumayı henüz bilmediği için yazdıran Barış, kendi diliyle İnci’nin gidişinin ardından yaşadıklarını ona aktarır. Yazılan mektupların büyük çoğunluğu İnci’ye ulaşmasa da Barış mektup göndermekten vazgeçmez. Arada bir gelen cevap mektupları ve onunla ilgilenen diğer “fikir suçlusu” ablaları Barış’ın hapishane hayatındaki tek eğlencesidir.²⁰⁷

Barış’ın yazdığı mektupların büyük çoğunluğu ve İnci’nin dışardan yolladığı mektuplar adreslerine ulaşmaz. Hapishane idaresine göre mektupların çoğu “zararlı” unsurlar içermektedir. Romanda, demir kapılara takılan ve takılmayan mektuplara ilgi çekici örnekler verilir. Örneğin İnci’nin dışarıya çıkar çıkmaz attığı ilk kart biraz geç de olsa arkadaşlarının eline ulaşır. Ama bazı kelimelerin altı çizilidir ve bu kelimelerin tekrar kullanılmaması için hapishane idaresinden posta kartını alanlara ihtar verilir. Altı çizili cümle şöyledir:

“Çerçevesiz gökyüzünü ve tel gölgesiz güneşi sizinle paylaşmak için hemen yazıyorum.”²⁰⁸

Ayrıca “güneş” ve “paylaşmak” sözcüklerinin yanına da soru işareti konulmuştur. Mektupları getiren baş gardiyan İnci’nin arkadaşlarını, “bir daha böyle zararlı laflar edilememesi” konusunda uyarır. Bu uyarıya anlam veremeyen Barış mektup yazmaya devam eder ama İnci’ye roman boyunca yalnızca iki mektubu ulaşır:

²⁰⁶ Çiçekoglu, a.g.e, s.103

²⁰⁷ Çiçekoglu, a.g.e

²⁰⁸ Çiçekoglu, a.g.e, s. 23

“ Sayın çok kıymetli büyüğüm İnci,

(...) satırlarıma başlamadan önce üzerime farz olan tanrı selamlarımı sunar, hasretle iki ellerinden öperim. Nasılsın, iyi misin? İyi olmanı Cenab-ı Allah’tan dilerim. Eğer sen de ben kardeşinden soracak olursan hamdolsun canım sıhhattedir. Şimdi tek ümidimiz af bekliyoruz. Gün gelip biz de senin gibi çıkar mıyız? Özgürlüğe çölde kalmış bitkiler gibi susamışız. (...)satırlarıma son verirken hasretle iki ellerinden öperim. (...)”²⁰⁹

İnci’nin eline ulaşan mektupların birçok bölümünü Barış anlamasa da, nihayet İnci’ye haber ulaştırdığı için sevinir. İnci’ye ulaşan her iki mektup da İslami öğeler içerir ve geleneksel formda yazılmıştır. Ulaşmayan mektuplar ise konuşma dilinde yazılmıştır ve sade cümleler içermektedir. Mektupların içerisinde genellikle gündelik olaylar ve anılar yer alsa bile, İnci’nin eline yalnızca klasik forma uygun, Türk-İslam motifleri taşıyan mektuplar ile “komünizmi” ve “kökü dışarda ideolojileri” yeren mektuplar ulaşacaktır:

“ Aziz ve değerli büyüğüm İnci,

En kutsal görevim büyüklerimi saymak ve küçüklerimi sevmek olduğundan saygıda kusur etmeyerek işbu mektubu yine saygıdeğer bir büyüğümün yardımlarıyla yazmaktayım.(...) Cezanı tamamlayarak çıkmış olman biz geride kalanların en büyük tesellisidir. Devletimizin bizleri de buradan kurtaracağı günleri beklerken kendimizi ıslah etmeye çalışıyoruz.(...) Geçenlerde, bizim için zararlı bir kitap olan ‘Antikomünist Mücadele’ gözlerimizin önünde imha edildi. Gerçi ‘antikomünist’, komünizme karşı demekmiş. Fakat nihayet o da bir çeşit komünizm... Komünizmin her çeşidinin zararlı olduğunu büyüklerimiz daha önce defaatle tekrarlamışlardı.(...) Ben de büyüüyünce zararlı kitapları imha edeceğim. Dünyanın en medeni milletlerinden biri olan Almanların 1933 ve 1938’de meydanlarda yığınlar halinde kitaplar yakmaları, kitap yakmanın muasır medeniyet seviyesine varmak için ne kadar önem taşıdığını gösteriyor.(...) Almanların zararlı kitaplardan sonra zararlı insanları da yakmış olmaları ne kadar isabetli! Büyüklerimin bana göstereceği zararlı kitapları yakabilmek için bir an önce büyüümeye can atıyorum. (...)

Hürmetkârın, Barış”²¹⁰

²⁰⁹ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 25

²¹⁰ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 48

Yazar, demir parmaklıkları aşamayan mektuplar yolu ile düşünce üzerine getirilen baskıları eleştirmiş, hapishane yönetimlerince benimsenen şekilci ve kısıtlayıcı anlayışı sorgulamıştır. Mektuplar istenilenin anlatılması amacıyla, yönetimin belirlediği kıstaslara “uygun” olan formata getirilerek, ileti dolaylı da olsa yerine ulaştırılmıştır. Betimlenen dönemde, haberleşmenin egemen ideolojinin getirdiği parametreler ile sağlanması zorunlu kılınmış, roman kahramanları da iktidarın dayattığı günlük hayata dair göstergeler yoluyla iletişim kurmak zorunda kalmışlardır.

3.3.2 Hapishane Güncesi

Barış’ın İnci’ye yazdığı mektuplar, cezaevinde yaşananların kaydedildiği bir günce işlevi görmüştür. Yazar, Barış’ın anlatımını tarihsel olarak kurgulayıp, okura hapishane uygulamalarını ve mahkûmların günlük yaşamını takip etme olanağı sağlamıştır. Barış’ın mektuplarından oluşan hapishane güncesinin önemli bir bölümünde cezaevi idaresi ile mahkûmlar arasında geçen olaylar yer alır. Hapishane müdürünün, kütüphaneye ait bir kitabı mahkûmların gözleri önünde yırtıp, yaktırması Barış’ı etkileyen olaylardan birisidir:

“...Derken müthiş bir bağırtı ile uyandım. Bağıran arama için gelen beyaz saçlı amca idi. Elinde bir kitap sallıyordu. ‘Kimin bu kitap?’ diye avaz avaz bağıırıyordu.

Zeynep ileri çıkarak, ‘Benim,’ diyecek oldu. Amca, Zeynep’in sözünü bitirmesini beklemeden, ‘Sen bizimle alay mı ediyorsun?’ diye gürlledi. (...) Sonra amca makas istedi. Anahtarlı teyze koşarak geldi. Beyaz saçlı amcanın karşısında iki büklüm oldu.

‘Koğuşlarda kesici alet bulunmaz, emir buyurursanız odun kesmek için kullandığımız baltayı getirelim,’ dedi. O zaman beyaz saçlı amca daha da hiddetlendi:

“Balta makastan daha tehlikeli değil mi? Bu ne biçim mantıktır! Bundan sonra koğuşlarda balta bulundurmak yasaklanmıştır. Hem balta ile kağıt doğrayacak halimiz yok ya!’ diye haykırdı. Makas bulamayınca beyaz saçlı amca, onunla birlikte gelen ağabeylerden üçünü çağırdı.(...) ama üç ağabey kitabı üç yanından yırtmaya kalkınca olmadı. Her biri bir yana çekiyor, kitap bir onun, bir ötekini elinde kalıyordu. (...) Amca kitabı yere koydu. Ayağıyla kapağının üzerine bastı. Sonra bütün gücüyle kitaba asılarak

kendine doğru çekti. O hızla kitap kapağından ayrılınca amca sırtüstü yere düşüvermez mi? Biz de kendimizi tutamayarak bastık kahkahayı. Amcanın nasıl kızdığını görmeliydin İnci!”²¹¹

Yukarıda sözü edilen kitap, Barış’ın daha önce bir mektubunda bahsettiği *Antikomünist Mücadele* isimli kitaptır. Kitap aslında cezaevi kütüphanesine aittir. Zeynep isimli siyasi suçlu, kitabı cezaevi kütüphanesinden ödünç almıştır. Aramayı yapan, yeni atanan cezaevi müdürü “antikomünizmi” bir çeşit “komünizm” olarak yorumlamış, “yukardan” gelen emirlere bilinçsizce itaat ederek, aramanın hemen ardından kitabı en küçük parçasına ayırncaya kadar üç askere yırttırmıştır. Yırtılan kitap gardiyanların sobasında yakılmış, mahkûmların bu “zararlı” yayının küllerine dahi erişememeleri sağlanmıştır. Bu olayın ardından mahkûmlar iki günlük havalandırma yasağı alırlar ve koğuşun avlusuna çıkamazlar. Bunun yanısıra Zeynep, kütüphanenin kitabını iade edemediği ve “kaybettiği” için iki hafta “görüşe çıkmama” cezası alır.”²¹²

Barış’ın cezaevi müdürü ile şahsen tanışması da bu olay vesilesi ile olur. Barış İnci’nin kendisine öğrettiği gibi merak ettiği her şeyi sorma arzusundadır. Fakat cezaevinde çocukların bile soru sorması yasaktır:

“ Amca o zarftan [kitabın yırtıldıktan sonra parçalarının içerisinde koyulduğu zarf] neden o kadar çok korkuyorsunuz?” diye sordum.

Beyaz saçlı amcanın yüzünün rengi birdenbire saçlarının rengi gibi oldu.

“Kimin bu piç?” diye avaz avaz bağırmaya başladı.

Amcanın neden kızdığını anlayamadım. Şakacıktan bağırıyor sandım bir an. Ellerimi ceplerimden çıkarmıştım. Ağzımda sakız yoktu. Küfür de etmemiştim. Yalnızca merak ettiğim için sormuştum. Kızacak bir şey yapmadığım için bir kez daha sordum:

“O zarfın içindeki kitap parçalarından neden o kadar korktuğunuzu sormuştum amca!” Amca yerinde zıplamaya başladı. Önce beyazlaşan yüzü şimdi kıpkırmızı kesilmişti.

“Bu piç kimin diyorum, çabuk annesi çıksın ortaya!”

²¹¹ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 33-35

²¹² Çiçekoğlu, a.g.e, ss. 40-43

Anneme baktım. Tir tir titiriyordu. O zaman beyaz saçlı amcanın şaka yapmadığı anladım. Annem güçlükle ileriye doğru bir adım attı.(...) Beyaz saçlı amca,

“Kim sokuyor bu saçma sapan fikirleri bunun aklına?” diye gürlledi.(...)Amca hiç yumuşamadı:

“Ben onu bunu bilmem. Bir daha bu piç ağzını açarsa, sen başka cezaevine gidersin. O da soluğu ıslahevinde alır, anlaşıldı mı?”

Annem biraz ferahlamış gibiydi. “Anlaşıldı,” dedi duyulur duyulmaz.²¹³

Böylece Barış, hapishanede huzurlu yaşamak ve tahliye olduktan sonra buraya tekrar dönmek için yapılması ve yapılmaması gerekenleri sırayla öğrenmektedir: “Soru sormamalıyız, halkımızı sevmemeliyiz, kitap okumamalıyız, düşüncelerimizi açıklamamalıyız.”

Barış’ın mektuplarında önemli yer tutan bir diğer olay, romana ismini veren, uçurtmanın vuruluşudur. Bu olaydan sonra Barış’ın hikayesi son bulur, çünkü bu olayın ardından koğuşlar dağılır, Barış’ın küçük dünyasını oluşturan yüzler değişir ve cezaevi koşulları eskisinden de sıkılaşır.

“...bir uçurtma geldi göğümüze bugün. Kocamandı. Senle birlikte gördüğümüzden bile daha büyüktü. Hem de kıpkırmızıydı! (...) Zeynep’i çağırdım hemen. O da kızlara haber verdi. Hepsi avluya koştular.(...)Sonra duvarın köşesindeki nöbetçi görmüş bizi. Uçurtmaya el salladığımızı haber vermiş. Gardiyan geldi.

‘Hepiniz içeriye girin!’ dedi.

Nevin de dedi ki:

“Daha akşam olmadı, girmeyiz!”

...Gardiyan da gidip müdüre demiş ki:

‘İçeri girmiyorlar!’

Müdür köpürmüş. Sövüp saymış:

²¹³ Çiçekoğlu, a.g.e, ss. 38-39

‘Zaten çok olmuşlardı. Bunların sesi fazla çıkmaya başladı. Yine o kızlar kışkırtmıştır. Ben de bugün ne yapacaklar diye bekliyordum. Dursunlar bakalım orada, ben o uçurtmayı yollamasını bilirim.’ (...) Avlu duvarının üzerine müdür geldi. Nöbetçileri çağırdı.

‘Gidin çabuk! Dışarıda bu uçurtmayı uçurana bulup uçurtmasını alın elinden!’ diye bağırdı. (...)Nöbetçiler koşarak gittiler. Çok zaman geçti. Kan ter içinde geri geldiler. Rüzgar hep değişik yandan esiyormuş. Uçurtmayı uçurana bulamıyorlarmış. O zaman müdür çok kızdı onlara. Hani o senin kızdığın küfürlerden söyledi. “Çabuk hortum getirin o zaman!” diye emir verdi. Nöbetçiler az sonra kocaman bir hortumla geri geldiler. Duvarın üzerinden su sıktılar uçurtmaya. Ama uçurtma çok yüksekti. Islanmadı bile. Tam o sırada rüzgar yine tersine dönmez mi?Müdürle nöbetçiler sıırsıklam oldular. Su hep onların üzerine geldi. Biz de o zaman kendimizi tutamayıp güldük. ”²¹⁴

Uçurtma hadisesinin olduğu günü, yazar 1 Mayıs olarak tarihlendirmiştir. Romanda açıklama getirilmese de, cezaevi müdürünün rengi kırmızı bir uçurtmanın mahkumların avlu saatinde cezaevinin üzerinde uçurulmasına tepkisinin nedeni tarihle ilişkilendirilmiş olabilir. Yazarın, uçurtmayı “ufacık bir özgürlük işareti” olarak simgeleştirdiği görülmektedir. Bugüne verilen tarihin 1 Mayıs olması, rastlantısal bir durum değildir. “Ufacık bir özgürlük” simgesi ile bile, mahkumların buluşmasına tahammül edemeyen cezaevi yönetimi uçurtmayı indirebilmek için çabalamaya devam eder:

“ Müdür nasıl öfkeleni görmeliydi. Her yanından sular sızarak bağırmaya başladı. ‘Çabuk vurun diyorum size şu uçurtmayı vurun!’

Nöbetçiler de çok ıslanmışlardı. Silahlarını çektiler ama silahları su içinde kalmıştı. Nöbetçilerden birisi uçurtmaya nişan aldı. Ateş etti. Vuramadı. O zaman ben ağlamaya başladım.

‘Vurmayın uçurtmayı, ne olur vurmayın!’ diye bağırmışım. Müdür daha bile çok kızdı. ‘Vurun diyorum!’ diye kükredi.

Öbür nöbetçi de ateş etmek istedi ama galiba onun silahı çok ıslanmıştı. Ateş almadı. (...)Müdür öfkesinden yerinde zıplamaya başladı. Tıpkı beyaz saçlı amca gibi. O

²¹⁴ Çiçeköğlü, a.g.e, ss. 98-99

*amca da kitaba kızmıştı böyle. O amca kitaptan korkmuştu; müdür de uçurtmadan korktu galiba.(...) Uçurtmanın müdüre ne zararı olur İnci? Müdür neden ille de onu vurmak istiyor?(...) O kadar çok uğraştılar ama vuramadılar. O zaman müdür tüm öfkesini bizden çıkardı. Sen bilirsin neler olduğunu...*²¹⁵

Bu olayın ardından cezaevi müdürü, fikir suçlularının diğer mahkumları “kışkırttığı” sonucuna varır ve fikir suçlularını farklı cezaevlerine “sürgün eder.” Uçurtma kovalamacası, 12 Eylül döneminde komik görünen fakat metnin üst okumasında “özgürlüğün kısıntılarına” bile zerrece tahammül edemeyen bir anlayışın betimlenişidir. Cezaevi duvarları arasında milliyetçi-mukaddesatçı söylemin hakim olması isteği demir kapıları aşabilen mektuplar yoluyla yazar tarafından anlatılmıştır. Cezaevindeki cezalandırmaların bile yalnızca siyasi suçluları hedef alması, diğer mahkumları “siyasi”lerden uzaklaşmaya, kendi haklarını “arkası kuvvetli” mahkumlar yolu ile aramalarına yöneltmiştir. Böylece Barış, soru sormamayı, düşünmemeyi ve sorgusuz kabullenmeyi öğrenmiştir.

3.3.3 Cezaevi Yaşamı ve Karakterler

Barış’ın annesinin bulunduğu koğuş “adi suçlular” koğuşudur. Fakat Barış’ın en iyi arkadaşları mektuplaştığı İnci de dâhil olmak üzere “fikir suçu”ndan hüküm giymiş “kızlardır.” Barış, kızlar ile annesinin koğuşundaki mahkûmların yaşam biçimlerinde farklılıklar gözlemlemektedir. Barış’ a göre kızların odası “tertemizdir”:

“Yerlerde kilimler, ranzaların üzerinde örtüler var.(...) Annemlerin koğuşu sizinkine hiç benzemiyor. Herkes kendi ranzasında oturuyor. Yemeklerini de ayrı ayrı yiyorlar. Oysa sizin kızlar ortaya sofraya kurup hep birlikte yiyorlar. Zeynep’e sordum, ‘Siz neden hepiniz aynı sofrada yiyorsunuz?’ diye. ‘Biz herşeyimizi paylaşmayı severiz,’ dedi.

²¹⁶

Siyasi suçlular odasında, Zeynep, Nevin, Nuran, Filiz ve Sevim kalmaktadır. İnci de bu koğuştan tahliye olmuştur. Diğer odada, Barış’ın annesi, Gülsüm Ana, Sultan Teyze, Seher Teyze, Hacer, Gülfidan, Nergis, minik İbo’nun annesi ve Selma Abla bulunur. Selma

²¹⁵ Çiçekkoğlu, a.g.e, ss. 99-100

²¹⁶ Çiçekkoğlu, a.g.e, s. 42

siyasi suçlularla arkadaşlık eder, yemeklerini birlikte yer. Ama hapse mahkûm oluş sebebi, “amirini şikayet etmek” olduğu için siyasi suçlu muamelesi görmez.

Koğuşun ekipbaşı siyasi suçlulardan Zeynep’tir. Ekipbaşı mahkûmlar tarafından seçilmiştir. Barış’ın gözlemlerine göre Zeynep ve arkadaşları herkese yardım ederler, karavana dağıtımını adilce yaparlar. Fakat cezaevi müdürünün değişmesi ile işler değişir:

“...Bir kaç gün önce Sümbül diye şişman bir kadın gelmişti koğuşa. Yüzünü çok boyuyor. ‘Müdür benim tanıdığım,’ diye övünüp duruyordu.

‘Bundan sonra ekipbaşınız Sümbül Hanım olacak ,’ dedi müdür. Zeynep, karşı çıktı. ‘Beni koğuş seçti. Ancak koğuş istemezse ekipbaşılığı bırakırım!’

Nevin de, ‘Biz koğuş olarak ekipbaşımızdan hoşnuduz,’ diye Zeynep’i destekledi.²¹⁷

Kızların tüm itirazlarına rağmen cezaevi müdürü ekipbaşını değiştirmek ister. Bu durumda kızlar, Barış’ın annesinin koğuşuna bakar ve destek beklerler. Ama kadınlar susar, hatta bir kısmı yeni kararı destekler:

“Müdür çok kızdı:

‘Bundan sonra ekipbaşınız Sümbül Hanım’dır, anlaşıldı mı?’

Alt koğuştaki kızlar, bizim koğuşun kadınlarına baktılar. Ama kadınların bir kısmı sustu. Bir kısmı da, ‘Anlaşıldı müdür bey,’ dediler. Sultan Teyze de müdürün elini öpmeye kalktı:

‘Allah sizden razı olsun müdür bey.’

Müdür gittikten sonra Gülsüm Ana, kızların odasına geldi. Ben de oradaydım. Zeynep’e dedi ki: ‘Evladım biz senden hoşnuduz. Ama ne yapalım, müdüre karşı çıkılmaz. Sürgün ederler bakarsın. Çoluk çocuk perişan oluruz.’²¹⁸

Yeni cezaevi müdürü ile birlikte mahkûmların seçtiği ekipbaşının yerine “arkası kuvvetli” Sümbül Hanım getirilir. Sıkıyönetimin cezaevlerinde, mahkûmlar haklı olduklarını düşünseler de haklarını arayamaz durumdadırlar. 12 Eylül döneminden sonra, diğer romanlarda da resmedildiği üzere, tıpkı toplumun öteki kesimleri gibi korkmuş,

²¹⁷ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 57

²¹⁸ Çiçekoğlu, a.g.e, ss. 57-58

sinmiş ve itiraz edemez bir durumda betimlenirler. Romanda muhalif-aydın kesimin simgesi Zeynep'in, kendisinden bir nevi özür dileyen Gülsüm Ana'ya söylediği sözler, yazarın tepkisiz yığınlar eleştirisi:

“Kabahat senin demeye de dilim varmıyor canım anacığım ama bunca haksızlığa uğradığımız zaten bu yüzdendir. Biz birlik olmadıkça bize daha çok şey ederler.”²¹⁹

Sümbül Hanım ekipbaşı olduktan sonra, Barış'ın mektupları genellikle yeni ekipbaşının adil olmayan uygulamaları üzerine yazılmıştır. Sümbül Hanım karavanayı eşit dağıtmaz, çocuklar için ek yemek vermek istemez, sabahları herkesi bağırarak uyandırır, akşamları ise keyfine göre bütün koğuşun ışıklarını söndürür. En sonunda Sümbül Hanım'ın uygulamaları herkesi kızdırır, uyuyan Minik İbo'nun Sümbül Hanım'ın bağırışları yüzünden uyanması bardağı taşıran son damla olur. Barış'ın annesi, Gülfidan, Nergis, Sevim ve İbo'nun annesi Sümbül Hanım'ı dövmeye kalkarlar. Filiz de onlara sonradan katılır:

“Çok gürültü oldu. Gürültüye gardiyanlar geldi. Sümbül Hanım da üzerine yürütenleri gösterdi birer birer. Annemi, Filiz'i, bir de Gülfidan'la Nergis'i. En çok Sevim istemişti Sümbül Hanım'ı dövmeyi ama sonradan ortadan kayboldu. Annemle Filiz'i idareye götürdüler. (...) Annem dün gece gelmedi.(...) Sabah sayımından sonra getirdiler annemi. Çürükler vardı kollarında. Her yanı ağrıyordu. Filiz'i daha sonra getirdiler. Başka cezaevine yollayacaklarmış. Çok üzüldüm.(...)Filiz anneme kırgın. Annem idarede demiş ki: Bizi Filiz zorladı Sümbül Hanım'ı dövmeye. Ama ben duymuştum. Öyle olmadı.(...) Sümbül Hanım şimdi daha edepsiz oldu.(...) Müdür bizimle konuşmaya geldi. Gözdağı verdi:

‘Ekipbaşınızın sözünden çıkmak yok, yoksa en uzak cezaevlerini boylarsınız karışmam! Gülfidan'la Nergis, ‘Haklısın müdür bey,’ diye başlarını salladılar.

Ya İbo'nun annesi,

‘Bize ekipbaşından gayrısı bağıramaz,’ demez mi? Oysa Sümbül Hanım'a ilk kızan o olmuştu.”²²⁰

Bu olayın sonunda Barış'ın annesi dövülmüştür ama asıl suçu bir siyasi suçlunun üzerine attığı için cezaevi değiştirmekten kurtulur. Direniş gösteren diğer mahkûmlar ise

²¹⁹ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 58

²²⁰ Çiçekoğlu, a.g.e, ss. 64-66

derhal sinerek, düzene ve otoriteye boyun eğler. Roman cezaevinde gündelik olayların ve mahkumlar arası tartışmaların betimlenmesi ile devam eder. Romanda aksedilen son olay, cezaevi avlusunun üzerinde uçan uçurtmanın vurulmaya çalışılmasıdır. Cezaevi yönetimi uçurtmayı vurmayı başaramaz ama olayı izleyen mahkumlara kızarak, onları “provoke eden” siyasi hükümlülere uzak cezaevlerine gönderir. Barış’ın İnci’ye son mektubu “kızları”, uğurlarken yazdığı mektuptur:

“ ‘Ağlama,’ diyor Nevin, bana. ‘Ağlama, gittiğimiz yerlerde de bizim kızlar var.’

‘Oraların göğünde de uçurtma var mıdır?’

Sizin gittiğiniz her yerde uçurtmalar olurmuş. Öyle söyledi Zeynep.

O uçurtmaları vurmasınlar İnci...”²²¹

3.3.4 Uçurtmayı Vurmasınlar Üzerine Sonsöz

Feride Çiçekoğlu’nun *Uçurtmayı Vurmasınlar* adlı eseri, hiçbir siyasi eylemi olmadığı halde, sadece düşünceleri yüzünden cezaevinde yatmış bir yazarın cezaevi anılarını içeren, yazarın deyimi, ile bir “*kitapçıktır.*” Yalnızca 103 sayfadan oluşur. Çiçekoğlu, döneme eleştirilerini Barış adlı küçük çocuğun gözlerinden anlatır. Bu yüzden romanda 12 Eylül döneminde yaygın bir uygulama olan “işkence” olgusuna yer verilmez. Romanda sadece Barış’ın tanıklığına yer verildiği için, kapalı kapılar ardında uygulanan işkenceli sorgulamalara romanda değinilmez. Bu çalışmada incelemeye konu olan ve olmayan 12 Eylül romanlarının çoğunda işkence olgusuna değinilmiştir. Bu romanda sadece bir bölümde²²², işkence konusuna hafifçe değinilmesinin sebebi Çiçekoğlu’nun 12 Eylül döneminde bizzat böyle bir olaya tanık olmamış olması olabilir. Ayrıca yazarın edebi kaygılarının, bir çocuğun dili ile yazılan, ironi ile örülmüş bir romanda bu olguya ayrıntılı olarak yer vermemesini gerektirmiştir. Roman, mahkumların yaşamlarına getirilen keyfi sınırlamaları, dayak, hakaret, aşağılama gibi uygulamaları detaylı olarak betimler. Hapishane de en yaygın görülen işkence kaba dayaktır, romanda özellikle siyasi suçlu olmayan hükümlülere bu yaptırımların uygulandığına dikkat çekilir. Romanda ayrıca, adi

²²¹ Çiçekoğlu, a.g.e, s. 102

²²² “Sabah sayımından sonra getirdiler annemi. Çürükler vardı kollarında. Her yanı ağrıyordu. Filiz’i daha sonra getirdiler.” Çiçekoğlu, a.g.e, s. 65

suçlardan hüküm giymiş mahkûmların sindirilmişliği ve otoriteye itaat eğilimleri vurgulanmaktadır. Siyasi tutuklular ise politik tutumları, idealleri doğrultusunda temelde haksızlık ve eşitsizliğe karşı çıkmakta, bu yüzden diğerleri ile aynı stratejiyi benimsememektedirler. *Uçurtmayı Vurmasınlar* bütün bu yaşananların örneklerini okura sunmaktadır.

3.4 12 EYLÜL, ÖRGÜTLENME VE İŞÇİLER: *GECE DERSLERİ*

“Gece Dersleri’ni ben bir eve dönüş hikâyesi olarak tasarladım. Anneye dönüş... Biri çıkıp da o dönemde yazılmış öyküleri şiirleri tarasa, hep birlikte ‘Anne!’ diye bağırdığımız duygusuna kapılır. Bizim kuşağımızdan söz ediyorum tabii... Politik hareket içindeki en ‘Anneci’ kuşak bizizdir herhalde. Şaka değil. Çünkü bizi saran ruh, askeri bir müdahaleyle göğşe uçtu. Annelerimizin varlığının kesinliğine sığındık biz.”²²³

Latife Tekin’in, çok tartışılan romanı *Gece Dersleri*, bu çalışmada 12 Eylül öncesi dönemde işçilerin siyasi örgütlenmesini ve 12 Eylül döneminin bu kesime etkilerini gözlemlemek amacıyla ele alınmıştır. Bu romanın, incelemeye konu olan diğer romanlardan en belirgin ayırıcı niteliği, fantastik öğelere yer veren kurgusudur. Gerçeküstü bir söylemle yazılmış olsa da, *Gece Dersleri* yaşananlardan bağını kopartmaz ve Latife Tekin’in içerisinde yer aldığı politik oluşuma dair eleştirilerini ve örgütlenme üzerine fikirlerini yansıtır.

Latife Tekin lise eğitiminin ardından kısa bir süre İstanbul Telefon Başmüdürlüğü’nde çalışmış, 12 Eylül 1980’de yazmaya başladığı kitabı *Sevgili Arsız Ölüm*”, 1983’te yayınlanmıştır. Tekin, *Sevgili Arsız Ölüm*’ü yazarken yaşadıklarını, dönemin bireysel ve toplumsal ruh halini, bir sonraki romanı *Gece Dersleri*’ne taşımıştır. 12 Eylül öncesinde Marksist bir kadın örgütünün üyesi olan Tekin, fabrikaların ve işçi hareketinin yoğun olduğu bir bölgede çalışmıştır. Tekin içerisinde bulunduğu siyasi hareket altında, yoksulların ve kadınların “*dilsiz*” olduğunu ayırmsar. Yazara göre üyesi olduğu

²²³ Pelin Özer, *Latife Tekin Kitabı*, İstanbul: Everest Yayınları, 2005, s.106

İlerici Kadınlar Derneği erkek egemenliğinin, güç ilişkilerinin, hiyerarşi tutkusunun hakim olduğu bir kurumdur. Latife Tekin'in 12 Eylül öncesi içerisinde bulunduğu politik oluşuma getirdiği eleştiri *Gece Dersleri*'nin temel yazılış nedenini oluşturur.

Yazar, romanını aynı zamanda bir “kadın metni” olarak niteler. Romanda, ana kahramanın annesi ile olan ilişkisini de bu perspektiften değerlendirir:

“ *Gece Dersleri bir kadın metni aynı zamanda. Yazdığım süre içinde anne olmak, bir annenin kızı olmak ve kadın olma durumuyla ilgili epeyce düşündüm. Kadın olma halini, yoksulların dünyadaki varolma haliyle benzeştiriyorum ve çocukları, gençleri, ‘yoksul’ sayıyorum. Böylesi sezgilerim vardı, Gece Derslerini yazdığım süreçte bunlar düşünce olarak oturdu kafamda.* ”²²⁴

Gece Dersleri'nin Latife Tekin'in yazarlık sürecinde bir kırılma noktasını temsil ettiği hem kendisi, hem de edebiyat eleştirmenleri tarafından sıkça dile getirilmiştir. Bu romanda kırılma olgusu öncelikle dilde gerçekleşmiştir. Tekin, *Gece Dersleri*'nde alışlagelmiş sözdizim yapılarının ve ifadelerin dışına çıkarak farklı bir biçim oluşturmuştur. Böylece dilin, dilbilgisi kurallarının olanaklarını zorlamış ve yeni bir anlatım alanı yaratmıştır. *Gece Dersleri*, Latife Tekin'in “öfke rüzgarlarının” etkisiyle yazılmış bir romandır: “*Bir onarımdan çok bir savaş, bir intikam kitabıdır.*”²²⁵

Roman, şiirsel bir dille ve parçalara bölünmüş bir anlatımla yazılmıştır. Romanda yer yer masalsı ve fantastik öğelere rastlanır. Dilin kalıpları zorlanır, simgeler ve anıştırmalar anlatımda sıkça yer alır. Jale Parla, Latife Tekin'i Türk edebiyatının en önemli “sürgün yazarlarından birisi” olarak tanımlar. Buradaki sürgünlük durumu “dile nüfuz etmiştir.” Parla'ya göre, “*evin dilini yitiren artık oraya dönemez.*”²²⁶ Latife Tekin gerçek hayattaki kayboluşu, dilde kayboluşla simgelemiştir. “Yitirdiği dilin” üzerinden yeni anlatımlar kurmuştur. *Gece Dersleri*, yazarın ve ana kahramanın kişisel tarihçesini potasında eritirken, iletileri de dilde oluşturulan yeni ifadelerin arasına gizler.

²²⁴ Özer, a.g.e, s. 107

²²⁵ Nurdan Gürbilek, *Ev Ödevi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2.basım, 2004.

²²⁶ Jale Parla, “Nerede Ölüm Yok ki?”, *Milliyet Kitap Eki* 106, 24.06.2002, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ., s.24.

3.4.1 “Yesem Örgütü Beş Defa Bir Demet Yasemenle”: Gösterge ve Anlam

Ey mavi kalpli ihtiyar! Zamanın yakıcı parlak ışığı genç, yoksul ve kadın olanın gözlerini acıtmasaydı, bu mızraklı fısıltılar kitabı yazılamazdı. Öfke rüzgarlarının değerli katkılarını niçin inkar edeyim! Kulağıma kardeşlerimimn beni yolda vuracaklarını fısıldadığınızda soluğum ip gibi gerilip inceldi ama hayretle gördünüz ki direndim. Beni önüne katıp sürükleyen sevgili kasırğa! ‘Kardeşlerini en az seven bu genç yazar değildir.’ Onlardan yana emindim. Bana duyduğunuz sevginin uçup gideceği korkusu. İşte Gece Dersleri’nin hüznünün sırrı bu. Yanıbaşınızda yaşadığım vahşi çırpınma, dehşetine uğradığınız bu korkunç sayfaları size beğendirmek içindi...²²⁷

Gece Dersleri şiirsel bir anlatımla yazılmış, ahenkli ses dizimlerinden oluşan bir metindir. Roman içerisinde bu metin “kısacık bir romanın uzun şiiri” olarak tanımlanır. Latife Tekin, *Gece Dersleri*’ni oluşturan söz parçacıklarının, romanın ortak sesi etrafında bütüne tamamlandığını belirtir. Yazara göre roman, “kırıntılardan, mırıltılardan, kopuk kopuk düşüncelerden oluşan” bir yapıya sahiptir. Yazar, bu roman için çocukluğundan kulağında kalan, babasının *Kuran* okuma sesini ve ritmini kullanmayı seçmiştir. Bunun nedeni, kitapta betimlenen yılların yazara göre bir nevi “dindarlık” yılları olmasıdır:

“O yıllardaki halimizi hatırlıyorum, sanki tapınma duygusuyla o politik hareketin içindeydik ama Tanrılarımızın kim olduğu belli değildi. Namaza giden işçiler için üzüliyorduk ama camilere giden insanlardan çok da farkımız yoktu. Tabii kılığımız kıyafetimiz farklıydı; bizim parkalarımız botlarımız vardı. Yaptığımız her şeyde bir törensellik, kutsama, tapınma edası... Kurallar ne katıydı, sanki bir tarikatın üyeleriyiz... Bazı şeyleri söyleyeceksiniz, bazı şeyleri asla söylemeyeceksiniz. Bir çeşit dindarlardık biz de sonuçta. Onun için bu kitabı, kulağımda kalan Kuran okuma sesiyle yazayım dedim.”²²⁸

Bu eleştirilerden yola çıkarak kaleme alınan *Gece Dersleri*, “genç bir bir militanın solgun anılarını ve soluk kesen itiraflarını” anlattığını giriş sayfasında okura bildirir.²²⁹ Söz konusu militan, romanın ana kahramanı Gülfidan’dır. Gülfidan on sekiz yaşında sol görüşlü bir örgütün kadın koluna katılır ve Sekreter Rüzgar takma adını alır:

²²⁷ Latife Tekin, *Gece Dersleri*, İstanbul: Everest Yayınları, 7. basım, 2004, arka kapak yazısı

²²⁸ Özer, a.g.e, s. 95

²²⁹ Tekin, a.g.e, s. 1

“On sekiz yılın taze fidanıydım. Adım da zaten Gülfidan’dı. Yan yana oduncularla eski yazlık sinema sokağında, küçük bir gece odasında toplaşmış kırk kadına karıştım. Kim olduğum sorulduğunda, kırk kadının gözlerinin içine duygulu bir kuşun resmini astım. Kuşun başını usulca yana bükтім. ‘Kadınların yalnız olduğu bir evden geliyorum,’ diye inledim.”²³⁰

Gülfidan’ın örgüte katılımı, kadın kolunun düzenlediği bir gece semineri ile olur. Sekreter Rüzgar adını ve bu adın getirdiği davranış biçimlerini benimsemeye çalışan Gülfidan bir türlü tam anlamıyla örgüt tarafından betimlenen kalıba uyamaz ve yeni kimliği ile çatışmaya başlar:

“Sekreter Rüzgar kod adıyla koskocaman bir sitenin zemin katında genç yaşta mahzun kaldım. Yuvarlanıp giden hayatımın hayali, halkımızın bendeki hatırasına yüz çevirdi. Henüz şoku atlatamadım. Yıllar ve yıllar sonra doğduğu evde kendini arayan bir ıstıraplıdan farksızım. Adımı ve kim olduğumu aklıma getirmekte güçlük çekmekteyim ve deliksiz bir uykuya zorlanmaktayım.”²³¹

Gülfidan örgütün kendisinden beklediği militan tipine tam anlamıyla dönüşemez. Özgünlüklerini, hayat bilgisini, yaratıcılığını korumak ister. Gülfidan’ın ruhu Sekreter Rüzgar’ın içine hapsedilmek istenmektedir. Ama Gülfidan buna şiddetle karşı çıkar. Çocukluk anılarına döner. Dünyasını Sekreter Rüzgar’ın içinde, ruhunda inşa etmeye başlar. Örgütün kendisinden istediği, bir işçi olarak fabrikada çalışma görevi, Gülfidan’ın etkisiyle Sekreter Rüzgar tarafından reddedilir. Gülfidan, işçilerle birlikte olmanın yolunun onlar gibi çalışmak olmadığını, ruhen ve fikren birlikteliğin örgütün sunduğu öğretiler tarafından unutturulan “hayat bilgisi” ile mümkün olacağını savunur. Örgütün Gülfidan’a cevabı, Gülfidan’ın yazdığı şu parça ile anlatılır:

“İllegalitenin masal yazarı Gülfidan,

Bizler omuzlarımıza yüklenen ağır görevler altında ezilirken sen hep düğüne gittin. Gökteki yıldızlar ve ormandaki ağaçlar kadar çok hayal kurdun. Grev çadırlarında yenen yıldızlı börekler ve fabrika bahçelerine dikilen dayanışma fidanları senin sapkın gönlünün marifetleriydi. Bir gün yüzünde yaratıcılığın sevinçli izlerini taşıyarak çıkageldin ve

²³⁰ Tekin, a.g.e, s. 7

²³¹ Tekin, a.g.e, s. 9

kocaman caddelerden birine çıkıp beyaz başörtülerimizi asfalta bırakmamızı teklif ettin. Sen bir deccaldin. Başkanımızı sabaha kadar duygulu sözler, fısıltılar ve inançla titreyen haykırmalarıyla etkiledin ve onu çocukları örgütlemeye ikna ettin. Sayısız bela açtın başımıza. Şimdi de davamızın devamı için bir iplik fabrikasında çalışmayı, bir nefer gibi savaşmayı küçük bir görev sayıyosun.”²³²

Gülfidan örgüt üyesi kadınların, gizlenmek için saçlarını sarıya boyadıklarını, zengin akrabalarından giysiler ödünç aldıklarını, Bağdat Caddesi’nde gezindiklerini aktarır. Oysa o, gitgide örgüte ve kendisinden yapması isteninlere yabancılaşmakta “hayat bilgisini” kaybetmek istememektedir. Bu bağlamda yazar Latife Tekin’in düşünceleri Gülfidan’ınkilerle örtüşmektedir:

“Eğer dünyada başkalarının bilgileriyle yaşamaya razı olursanız, bu bilgilere ulaşmanın yolları açık. Okullar var, kitaplar, ansiklopediler... Her çeşit yayından böylesi bilgiler fuşkırlıyor. Ben kendime ait düşünceler oluşturabilmek istiyordum. Aklıma bir şey gelirdi, heyecanlanırdım, sonra da ‘Hayır, bunu başkasından duydum, kendimden öğrenmedim’ derdim.(...) Kendi yaşam sezgilerimi, onların sistemine karşı sistemli bir bilgiye dönüştürmem gerekiyordu. Onların bilgisi bana sızdığı zaman, ben acı hissediyordum hala açık noktalarım var diye, bundan korunamazsam saf bir biçimde direnememiş olacaktım.”²³³

Bir süre sonra Sekreter Rüzgar ve Gülfidan, aynı bedenin içerisine hapsolmuş iki kimlik, birbirleri ile çatışmaya başlarlar. Gülfidan, çatışmayı kazanabilmek için çocukluk anılarına ve annesinin hatırasına tutunur. “Bu gece mahrem görüntülerim üstünde” adlı ilk bölümde Gülfidan’ın yaşadığı iç çatışmada etkin olacak roman karakterlerinin çoğu tanıtılır. Gülfidan ve kod adı Sekreter Rüzgar, Gülfidan’ın çocukluğunu da birlikte geçirdiği yakın arkadaşı Mukoşka, örgüt üyeleri- Kızıl Kanatlı Öncü Kadınlar Müfrezesi, Sevgili Başkan ve örgütün üst düzey yöneticilerinden biri olan, Gülfidan’ın eşi. Bu bölümde annesinin hayalini canlandırarak yardım isteyen Gülfidan, roman boyunca sürecektir Sekreter Rüzgar’ı alt etme sürecine başlar. Aynı zamanda ilk bölüm yaklaşmakta olan bir sinir krizinin ilk simgelerini de taşır:

²³² Tekin, a.g.e, s. 11

²³³ Özer, a.g.e, s. 109

“(…) O, zaman denen hayırsız değnek kırılınca, son bir gayretle uzanmış, perdelere tutunmaya çalışmıştı. Sonuç: Şangırtılar âleminin başının üstüne göçmesi... Bir çığlık bile atmadan, yırtık perdeler ve kanlı cam kırıklarıyla aynı hayal içinde geçmişe yuvarlandım yine.”²³⁴

Romanın ikinci bölümü “Unutacak kadar eskide ve galibada kaldı hepsi”, Gülfidan’ın benliğine yeniden kavuşabilmek için, geçmişine yaptığı yolculuğu anlatmaktadır. Gülfidan’ın çocukluk anıları artık Sekreter Rüzgar’ı rahatsız etmeye başlamıştır. Anıların ilki, Gülfidan’ın küçük bir kız çocuğu iken annesi ile kardeşinin kirvesinin yasak aşkına tanık olmasını betimler:

“(…) Annem ve kardeşimin kirvesi... Sırtım onlara dönüktü. Yanağıma usulca dokunan bir esinti başımı geriye itti. Ateş ve baruta doğru. Annemin eli güneş tozlarının pırlıltısında birden kayboldu. Kepçe balıklarının kirli, ılık göletlerde pırlıltılarla kaybolup gitmesi gibi... Yüzüne çıkan alımlı gülümseme çabucak kasırgaya çevirdi, dudaklarının etrafında dolanıp buruldu ve gözlerine yükseldi. Eli kardeşimin kirvesinin yanağında çırpılıp ters döndü, parmakları ağır ağır ışığı perdeledi, okşadı... Kardeşimin kirvesinin gözleri kısıldı, ağzı da açıldı. Beyaz dişlerinden alev savruldu. Laleli divan örtüsü, kilim, sini, ekmek, bir yudum çay, titreyen dudakların arasından akan sıcak, kısacık su, kapı, merdiven, sokak yandı. Kirpiklerim ve saçlarım ütüldü. Burnumun üstü kavladı. Adımlarımın hızıyla başım döndü. Annemin dudaklarının etrafında dolanıp burulan ve gözlerine yükselen kasırğa ardımı kovaladı, beni aşağı mahalledeki yıkık köşkün bahçesinde şaşkın şaşkın solunup dururken kısıvrak yakaladı. Midemi hortumunun içine çekip aldı. Gözlerimden dehşet saçarak kıskançlıktan kusmaya başladım ve annemin aşık olmasına sinirlenip çabuk çabuk ağladım.”²³⁵

Gülfidan, annesini ele vermese de, yasak aşk ortaya çıktıktan sonra annesi ile birlikte kendisine de verilen cezayı çekmek zorunda kalır. Böylece henüz çocukken, kadınların aşk yüzünden “tepelek masalına kurban gittiğini” öğrenir. Bu olayın hatırlanması ile birlikte, annesinin hatırası hep Gülfidan’ın peşinde olacaktır. Gülfidan bu anılara tutunarak edindiği “hayat bilgisini” korumaya çalışır. Örgütün öğretileri ise Gülfidan’ın hayat bilgisi ile bağdaşmaz. Gülfidan örgüte girişinin ilk yıllarında, uyum

²³⁴ Tekin, a.g.e, s. 18

²³⁵ Tekin, a.g.e, ss. 31-32

sağlamaya, kendi bilgilerini unutmaya ve Sekreter Rüzgar olmaya çalışır. Bu yüzden sık sık siyah bir örtünün altına gizlenir ve dönüşümünü izler:

“Ben on sekiz yaşındayken artık ölü bir canavardı hayat bilgim. O örtünün altında öfkeyle kulaklarını ve burnunun ucu kestim. Annemin elinden üstüme sıçrayan o çekirgeden intikam almak için, aşk yüzünden gövdesinde kanlı delikler açtım. Cebinde kulak parçaları ve yarım canavar burnuyla dolaşan hüznü bir katil gibiydim. Parmaklarım ölü bilgi artıklarına çarpardı sık sık. Ayağım tökezlerdi. Kan kokusunun beni geriye çekmesinden korkardım. Canavarın beyaz örtüyle mezarından doğrulup çığlıklarla üstüme savrulmasından... İçine ürperti atılmış bir kız gibi kirece boyanırdım. Soluğum sığınacak yer bulamazdı. Küskün bükülmelerle uçup gittiğini görürdüm. Açık kalan ağzımdan içime nefret dolardı. ‘Ah hayatım, hiç benim olmadın...’ ”²³⁶

12 Eylül günü ise Gülfidan’ın duygusal çöküşünü ve annesinin “hayaletinin” onun hayatındaki egemenliğini başlatan tarih olur. Örtünün altında devam eden Gülfidan ve Sekreter Rüzgar mücadelesi bir yana, 12 Eylül darbesi ile emek verilen herşey, hatta “gökyüzündeki bulutlar” bile yanmaya başlar.

“Annesiyle arasındaki tuhaf ilişki –kocası ilişki olarak adlandırmasına her zaman karşı çıktı- eylülün on ikinci sabahında, sesi, süsü, sisi olan göz yaşartan burun sızlatan, Gülfidan’ın özgün fîdanından on yıllık hayat meyvesini kopartan radyo cızırtılarının ve son derece sinematografik ateş kırıklarının bulutları yakmasıyla başladı. Solunduğunda insanın mekan duygusunu yitirdiği, eklemlerinin bozulduğu reçine kokulu bir duman, sendikacıların topladığı küçük bir oda içinde Gülfidan’ın ciğerine rastladı. Gülfidan’ın şımarık ciğeri sendikacıların yüzüne karşı kuzu melemesini andıran bir sesle kıkırdadıktan sonra durumun ciddiyetini kavradı. Ve köpükler içinden ağırca kayarak dalağının arkasına saklanmayı başardı.”²³⁷

12 Eylül sabahı Gülfidan’ın hayatında bir kırılma noktasıdır. Çalıştığı örgüt içerisinde on yıl geçirmiştir ve hareketi eleştirse de, on yıllık emeğinin boşa çıkarıldığını görmektedir. 12 Eylül ortamı Sekreter Rüzgar kisvesi altında “kıkırdayan” Gülfidan’ı bile gerilemeye zorlamıştır. Fakat bir süre sonra Gülfidan örgüt üyelerinin çeşitli kılıklara

²³⁶ Tekin, a.g.e, s. 47

²³⁷ Tekin, a.g.e, s. 37

girerek gizlenmeye başladıklarını farkeder. Oysa o zaten Sekreter Rüzgar'ın adı altında ikinci kimliğini gizlice sürdürmüştür. Örgüt üyeleri gizlenmeye çalışırken, o üzerine çektiği kara örtüyü yakmaya karar verir ve bu süreci yazarak anlatır:

“Saygıdeğer bayanlar! Dedim, ‘Sizlere sapkın gönlüme kalkan ettiğim örtü üstüne yemin ederim ki, bir gün yeryüzüne ineceğinizi, sihirli parmaklarınızla bana dokunacağınızı biliyordum. Haberinizi getiren gözleri siyah damarlı, uzun kirpikli, kırık bir Türkçe’yle konuşan kadını yolculadıktan sonra artık örtüye ihtiyacım kalmadığını anladım. Kendime verdiğim sözü hatırlayarak bahçemizdeki nar ağacının altına indim. Örtüyü güneşe tuttum ve yaktım. Basit bir tören olduğu için anlatılmaya değmez. Diyeceğim, dumanların ve yanık bez parçalarının altından varlığını yoksullara adamak isteyen bu elmas parçası çıktı...”²³⁸

Gülfidan örgüt tarafından yoksulluğa gösterilen sevgiyi yapay ve ikiyezli bulur. Yaktığı örtüsünün altından çıkan elmas, onun özbenliğidir. Örgütün hiyerarşik yapısını eleştirir. Örgüt üyelerinin “devrimin dindar öncüleri” olduğunu savunur. “sınıf” kelimesi ona okul sınıflarını, “pazar” kelimesi ise semt pazarlarını çağrıştırır. Tüzükler, “üşütücü el kitaplarıdır.” Örtüsünü yaktıktan sonra Gülfidan, özgünlüğünü yeniden kazanmak için bir ruhsal yolculuğa başlar:

“ Yıllar sonra ölümler evinden tavanımıza vuran kahredici ışığında aradığım işte bu elmas parçası, anne... Beni bir servet düşkününü sanma. O korkutucu sırrıma, sınıfıma duyduğum öfkeye ve sevgisizliğe yeniden kavuşmak istiyorum. ‘Yapma sevgi...’ (...) Artık nefret ettiğim her şeyi sevmeye zorlandığım o on yıl boyunca niye mutsuz olduğumu çok iyi biliyorum. Bilim denen şey onurumu beş paralık etti, anlayacağın. O dik boynuzlarımı kendi çekicimle kırmak zorunda kaldım. Bu yüzden ağladım, on yılın her gecesinde, el ayak çekildikten sonra. Vicdan azabıyla zehirledim ciğerlerimi. Yüce sınıfından nefret eden kötü bir evlat olduğum için. (...) Suçluluk duygusuna nasıl da kaptırdım yüreğimi... ‘Ah devrim tanrıları, kurtların önüne atılmaya razıyım, bağışlayan siz olun...’ ”²³⁹

Romanın bu parçasında Gülfidan'ın örgüte uyum sağlayabilmek için “kendi boynuzlarını” nasıl kırdığı, farklı yönlerini nasıl törpülediği betimleniyor. Latife Tekin'in

²³⁸ Tekin, a.g.e, ss. 47- 48

²³⁹ Tekin, a.g.e, s. 49

siyasi hareket içerisindeki deneyimleri de benzer bir süreci yansıtmaktadır. Latife Tekin 12 Eylül öncesi dönemde fabrikalarda ve gecekondu mahallerinde kadın ve işçi örgütlenmesinde görev almıştır. Bu süreçte yazar, örgütün düşleyip, anlatmaya çalıştığı düşüncelerle, örgütlemeye çalışılan insanların yaşamı arasında “inanılmaz” bir mesafe olduğunu görür. Kendi sözlere inanmamaya başlar ve mutsuzluğunu derinlere iter. Bütün boş zamanları yorganın altında uyuyarak geçirir.²⁴⁰ Latife Tekin sorunlardan ve örgütün onaylamadığı politikalarından kaçarak altına sığındığı yorgan, Gülfidan’ın “acılarıyla altında kıvrandığı” siyah örtüsünü anımsatır.

“*Ah ela gözlerimin nefti yeşil kamyonları yine kımıldandılar*” başlıklı üçüncü bölümde, Sekreter Rüzgar’ın ruhsal çöküşü “*bilincin sarsıntısı, tenin kayışı kendi yüzeyinden, sürtünerek acıyı...*” şeklinde betimlenir. Bu bölümde Gülfidan’ın örgütle çatıştığı bir diğer nokta dile getirilir. Örgüt, Gülfidan’ın istediği çocuğa sahip olması için uygun bir dönem olmadığını belirtmektedir ve bebeğini aldırmasını önerir. Gülfidan ise kürtaja direnir ve ruhsal parçalanışını bedensel olarak sürdürmek istemez. Bu bölümde anlatı şiirsel biçimden masalsi biçime doğru dönüşür:

“*(...) Efendim bir gece yarısı, slayt makinesi elinde, gece mahallelerinden birinde, öğrettikten sonra kadınlara, aile kurumunun devletle alakasını, sigarasını bastırıp ayağa kalkmış. İspatlamak arzusundaymış bacak kemiklerinde ilik yerine tek başına sokağa çıkabilecek kadar çok dermanın bulunduğunu. Canı gönülden, ‘Allahaismarladık, yoksul kadınlar!’ demiş gitmiş... Kar ve karanlıkta kucaklaşıvermiş ansızın. Gaipten bir ses gelmiş, Hz. Muhammed’in kılıcı gibi dikilmiş tepesine. ‘Ey kollektif aydın, niçin yalan söyledin biçare kadınlara. Evlerinin pisliğinden öğürtüler tutunca sesini, ağzın kulaklarına kadar çarpılınca ve gözünden inci taneleri dökerek kusunca, niçin hamileyim dedin!’*”²⁴¹

Sekreter Rüzgar, bilinç altında örgütün ‘kürtaj emrini’ Gülfidan’la paylaşır, fakat bu kararı alamaz. Gülfidan’ın eşi, örgütün üst düzey yöneticilerinden birisidir. Her şeye rağmen Gülfidan çocuğunu doğurur ve ‘bağımsızlığını’ korur:

“*Tarihim bir servetmiş doğrusu, şaşırıyorum hepsi benim mi bunların! Kimse alamaz mı elimden, ‘Şu cenazeyi ortadan kaldıralım!’ diyen ahlakçı zümrüt cümleyi!...*”

²⁴⁰ Özer, a.g.e, s.117-118

²⁴¹ Tekin, a.g.e, s. 63

Mahsuscuktan üstünde bayıldığım sedef kakmalı merdivenleri... Ablamın beni ölümsüzleştiren çılgınlığını... 'Aldırtamazlar bebeği! Köpekler, cenaze kendileri!...'”²⁴²

Romanda, örgütsel işleyişin ve bilgi paylaşımının ‘kadro eğitimleri’ ile ve daha yeni üyelerle birebir çalışarak yürütüldüğüne değinilir. Fabrikalar ve gecekondu mahalleleri bölgesel olarak ayrılmış, bölgelerin sorumluları belirlenmiştir. Katı örgüt hiyerarşisi birçok parçada vurgulanır, örgütün yönetim kadrosu için “*ermişler katı*” ifadesi kullanılır. Gece dersleri yoksul mahallelerde kadınlar için düzenlenmiş seminerlerdir. Sekreter Rüzgar, iki yıl birlikte çalıştığı ‘sempatizanı’ ile ilgili son raporunu verirken, inanmadığı sözler söyler ve bu ikiyüzlü tutumunu yazılarına şu şekilde aktarır:

“Kendine baygınlığı ve onulmaz coşkusuyla duygularının, yine yarısından sonra bir sabahın, yoksul ve genç bir kıza inmeler indirecekmiş az daha. İki yıl bildiği her şeyi öğreterek yanında taşıdığı sempatizanı, artık ermişler katına çıkarmaya karar vermiş ve onayını aldıktan sonra yüce Tanrı’ nın, ciddiyetle tutmuş kolundan kızı, dar bir koridordan geçirip küçük bir odaya kapatmış. ‘Artık,’ demiş, ‘ikinci bir adım olduğundna söz etmenin zamanı geldi. Bildiğin ben, ben değildim...’ Kim olduğunu anlatmaya başlar başlamaz kızı bir çırpınma almış ve, ‘Korktum ben senden, korktum ben senden...’ diyerek hıçkırmaya başlamış. O ise yoldaşlarına, ‘Sevinçten öyle çok ağladı ki” diye anlatmış, arkama yaslandım ve halkımızın bu yüce evladının gözyaşlarından büyük bir pay çıkardım kendime... Şimdiye kadar hiç yanıltmadı beni sezgilerim...”²⁴³

3.4.2 “Ben Gece Dersleri İle ‘Türk Solu’nu Karşıma Almayı, Yalnız Kalmayı Göze Almış Bir Yazarım.”²⁴⁴

Romanın dördüncü bölümü “*İlaveten: Kendimden çok erkendim yolda bir sabah*” başlığını taşır. Bu bölümde artık Gülfidan’ın Sekreter Rüzgar’ın bedenine tümüyle hâkim olduğunu görürüz. Ayrıca bu bölüm Gülfidan’ın “militanlık serüveninin” anlatıldığı bölümdür. Genç Gülfidan’ın örgütün yeni bir üyesi olarak üstlendiği görevler ve yaşadığı anılar bu bölümde anlatılır:

²⁴² Tekin, a.g.e, s. 65

²⁴³ Tekin a.g.e, s. 64

²⁴⁴ Sennur Sezer, “Latife Tekin, Dil ve Masumiyet”, *Evrensel Kültür* 127, İstanbul: Evrensel Basım, 2004, s.32

“Parkamın cebinde devletle devrim, gözlerimde alev gibi iki bebek, en son çıkan ideolojik marşları söylemeye gidiyordum. Bir yılını daha başımdan aşağıya devirmiş olarak hayatımın. Burjuvazi domuz! Yaşım da zaten ondokuz. Saçım başım ıslak. Kırılmaz kemikten taraklarla tarıyordum sabah ve akşam, kabarmış bir yün yumağı gibi yumuşuyordu kalbim aşktan. Halkımız için inim inim inliyordum. Kendimi usulca güneşe tuttum, kirpiklerimi süzüp baktım, kırık bir cama benziyordum. Dağıldı parmaklarım havaya, kısa bir müddet bayrak direkleri gibi çakılı kaldı kollarım omuzlarımda, kısa bir müddetten sonraysa yollarına düştüm cehennemin cam.”²⁴⁵

Çok geçmeden bir önceki bölümde de değinildiği gibi Gülfidan hamile kalır. Fakat bu bölümde anlatım masalsıdır, tarihsel bir sıra izler. Bir önceki bölümde ise kürtaç ve doğum ikilemine bedenin ve ruhun parçalanışı bağlamında yer verilmiştir. Bu bölümde ise örgütün tavrı, hiyerarşik yapıyı vurgulayan bir pusula ile gösterilmiştir:

“ Sekreter Rüzgar,

Bir öncüye yakışmaz, Kromanyon ülkesinin sultanını iş, alet ve avadanlık adlarında üç evladı vardı diyerek ortalarda dolaşmak. Elini yüreğine koy ve Angola kadın örgütünün başkanını altı çocuk doğurduğu diyara bir de coğrafya haritalarından bak. Oralar ormanlık. Ricamızı kırma ve boyutlar kazanma meselesini lütfen devrimden sonraya bırak.

Not: Kongre salonunu süsleme görevi size verildi.

Bebeğin aldırılması için gerekli parayı K.H.K sağlayacaktır.”²⁴⁶

Latife Tekin’in içerisinde bulunduğu harekete getirdiği en somut eleştiriler, çeşitli simgelerle süslenmiş bir şekilde, bu bölümde görülür. Örgüt içerisindeki ilk yıllarını ve çelişkilerini anlatırken yazar, Gülfidan’ın sözlerinin şifresini çözer. Latife Tekin’e göre, 12 Eylül öncesi dönemde örgütlemeye çalışılan, yoksul mahallelerde yaşayan insanlar, örgüt üyelerinden adeta farklı bir dille konuşmaktadırlar, dünyaları ve kaygıları başkadır. Bu insanlar “cinlere” inanır, hayatı değişik yönleri ile ele alırlar, ilişkileri farklıdır. Tekin şöyle devam eder:

“Niyetimiz onları değiştirmekse, ya biz onların dilini, huyunu suyunu öğrenecektik ya da onlara kendi diimizi öğretecektik. Ya okula gideceğiz, ya okul açacağız. Tabii biz okul

²⁴⁵ Tekin, a.g.e, s. 71

²⁴⁶ Tekin, a.g.e, s. 73

açtığımızı sanıyorduk, onlar da öğrenci olmaya yanaşmadılar. Onlara laf anlatmaya çalışırken evli miyiz, değil miyiz diye yüzüklerimize bakıyorlardı. Yüzüğümüzü takmadan yanlarına gidemiyorduk. Kimilerini ikna edip bir eyleme götürüyorduk, sonra polis onları tutukluyordu, çocukları beş gün ortada kalıyordu, ya da adamı işinden atıyorlardı. Biz, düşlerimizle o insanları zora sokuyorduk. Biz işte, ara durumdaki militanlar... Biz uzatma kabloları gibiydik, aşırı yükten yanar bu kablolar hani... ”²⁴⁷

Romanda da Gülfidan’ın benzer düşüncelerine yer verilir. Gülfidan’ın düşünceleri örgüt yönetimi ve üyeleri tarafından tepki alır. Bir yandan da ana kahraman, “aşırı yükten yanan kablolar misali” adım adım ruhsal çöküşe doğru ilerlemektedir:

“ Dostlarım, kongremize grevci kadınlardan selam getirme onurunu bizimle paylaşan Gülfidan arkadaşımızın yaptığı hırçın konuşmayı bir kez daha değerlendirmenizi isteyeceğim sizden. Kendisinin iyi bir fabrika faresi, çılgin bir çadır kuşu olduğunu hepimiz biliyoruz. Propaganda malzemesi üretmekte üstüne yoktur. Ondan, üstlendiği örgütlenme sorumluluğuna yaraşır bir konuşma yapmasını bekliyorduk. Ama o biz delegelere tuhaf ve yersiz sorular yöneltti. En genç başkan olmanın savrukluğu içinde yanıltıcı noktalara sürüklendiğini görerek üzüldük. Gözyaşlarından söz etmenin yeri ve zamanı değildir. ‘Grevci kadınlar gülüyorlardı ve biz heyecandan ağlıyorduk, bu saçma gelmiyor mu size?’ Böyle soru olmaz, arkadaşlar! Kutlama mesajını almadan önce baklava kutusunun ardından koşan işçi kadınlar! Asıl saçma olan bu hikayenin kendisidir. Bizler, bir dilim baklavanın, işçi kadınları, mesajlarımızdan daha çok etkilediğini kabul edemeyiz.(...) Tüm vardiyalarda gazinoculuk oynayan grevci kızlara bir diyeceğimiz yoktur. Elimizden geldiğince onlara bildiğimiz marşları öğretmeye çalışacağız. Bu marşların dayatma olduğuna katılmıyoruz. Canları isterse türkülerin sözlerini bozup değiştirmeye devam edebilirler. Ama bizim inançlarımızın onların kulaklarından daha inatçı olduğunu yakında anlayacaklar. Her vardiyada en az on grevcinin öteki grevcilere bavullar içinde makyaj malzemesine satmasına gelince, paraları varsa alırlar, bize ne? (...) ”²⁴⁸

Konuşma yapan delegenin sözleri Gülfidan’ın eleştirilerine cevap niteliğindedir. Gülfidan tıpkı yazarın kendisi gibi, örgütlemeye çalıştıkları yoksul insanlara ulaşamadıklarını, birçok etkinliğin onlar için yüzeysel olduğunu anlatmaya çalışmış ve

²⁴⁷ Özer, a.g.e, s. 117

²⁴⁸ Tekin, a.g.e, s. 79

örgütü açıksözlülükle uyarmak istemiştir. Yukarıdaki konuşmadan da anlaşılacağı gibi örgüt onun sorularını “*tuhaf ve yersiz*” bulmuş, eleştirilerini değerlendirmemiştir. Böylece Gülfidan görevi ve özbenliği arasında kalmış, çöküş başlamıştır:

“(…) Belleğim kışkırtıcı bir canavarın yerdeki ağzına doğru uzattı beni. Bedenim ondan kopup giden on yılın, tenindeki pürüzlerin, hızla eskittiğim, ıpılık kıvrımlarında saklı sırlarının bedelini istedi. Kesin, kanlı bir intikamın peşindeydi.”²⁴⁹

Etrafındaki diğer kadınlar, Gülfidan’ın iç dünyasında yaşanan krizin farkındadırlar fakat ona ulaşamazlar:

“(…) Ama sen, kendine ait bir hayat parçasını ele geçirme hayaline çarpıldın ve gözleri köpükler içinde yüzen karanlık perileriyle düşüp kalkmaya başladın. Bedenini öfkeyle seni kaldırıp attığı yer ta ötelerdeki dünyandı. (...) Beyninin tehlikede olduğunu, varlığının uyku uçlarında takılıp kaldığını düşünerek kireç gibi kesildik ve birbirimize sokularak sessizce üzüldük.”²⁵⁰

3.4.3 Arınmanın ve İntikamın Şiiri

“Ey sümüklüler sümüklüsü galiba sinsinin sinsisi ama sünepe keder... Yalnızca o hatırlamak yunmuş yıkanmışa benzer...” adlı bölümde Gülfidan’ın çocukluğunu hatırlayarak militanlık günlerinde yaşadıklarından arınma süreci anlatılır. Gülfidan örgütte çalıştığı on yılın değerlendirmesini artık daha belirgin bir şekilde yapabilmektedir:

“Durup durup okşadığım düğümlemleri o acınası çocuk attı. Bana verdiği sırlar olmasaydı, gidenlerin geri dönemeyeceği yollara canlı canlı sapamazdım. O gecekondlu mahallelerinde yaşayan insanlar, o on yıl boyunca çırpınışıma bakıp benim bir iç zamanda onlarla buluşacağımı anlamış olmalılar... Ama niçin öyle vahşice sustular? Bu, bana verilmiş bir cezadan başka birşey olamaz.”²⁵¹

Son bölüm “Yesem örgütü beş defa bir demet yasemenle” başlığını taşır ve 12 Eylül sonrası gelişmelerle, Gülfidan’ın örgütten almak istediği intikamın planlanışını içerir. Gülfidan bu bölümde bir yazar ile anlaştığını ve hikâyesini kaleme alacağını bildirir. Yazar

²⁴⁹ Tekin, a.g.e, s. 80

²⁵⁰ Tekin, a.g.e, s. 81

²⁵¹ Tekin, a.g.e, s. 134

Latife Tekin, içerisinde bulunduğu hareketin liderlerinin 12 Eylül sonrası dönemde yurtdışına kaçışlarına olan tepkisini dile getirmiştir. Bu kaçışlar yüzünden yurtiçinde kalmak zorunda olan bir çok örgüt mensubunun zor durumda kaldığını savunmaktadır.²⁵² Gülfidan bu tepkiyi şu sözlerle anlatır:

“Kaçanlar çok erken bunadılar, bir fare tekerlemesinden başka bir şey değildi hayatları...”²⁵³

12 Eylül sonrası dönem ve Gülfidan’ın kendi uslûbu ile işkence üzerine duyduklarına da romanın son bölümünde yer verilir:

“Mahallelere gelince: (...) Dayanışma paralarını hırsızlayan bir işçinin kaçıp giden hayaletinin ardından hiç beklenmedik bir söz yangının çıktığını ve kısa zamanda yedi mahalleye birden yayıldığını anlattılar. Geçmiş dönemde, ‘Bilinç getirdim, açın!’ diyerek kapılarını çalanlar, işkence, işsizlik artık fıkra konularını oluşturuyormuş. (...) Unutmadan: Bana anlatılan tüm işkence hikayelerinde, işkenceyi zaten hayatın parçası sayan bir tavır gizliydi. Çoğu, günlerce gözlerinin bağlı tutulmasına büyük öfke duymuş tabii... Ama şaşırtıcı olan şu ki, en çok dikleştiği için yana yatmayan saçlarından şikâyet ettiler. Yanlarında tarak yokmuş ve kırık parmaklarla friksiyon yapmak gibi zor bir pozisyona sürüklenmişler. Bana işkence konusunda sordukları soru şu oldu: -Yeni mi çıktı bu stiller?.. Bu sorununu bir yanı, düşünüşmeye değer sanırım. Öyle geldi ki, işkenceden çok yeni olan işkence stillerinden dertliydim.”²⁵⁴

Bu satırlar Gülfidan’ın her zamanki mizahi uslûbunun etkisi ile kaleme alınsa da, işkencenin yaygınlaşarak sıradan bir olgu haline gelişini vurgulamaktadır. Romanın bütününe yayılan “parçalanmışlık” duygusu, o dönemi simgeleyen her alandaki “parçalanma” ile örtüşür. Bu romanın “kendi kendini onarma” amacıyla yazıldığı bu bölümde anlatılır.”*Upuzun şiirin kısacık romanı*”nın son sözü daha roman tamamlanmadan söylenir:

“... Ve damarlarının uçları yandı, gördüm. Kemiklerinden çıkan çıtırları duydum... Soluğundaki bozulmayı, sesindeki çürümeyi... Kolay olmayacak kendini onarman...”

²⁵² Özer, a.g.e, s. 116

²⁵³ Tekin, a.g.e, s. 173

²⁵⁴ Tekin, a.g.e, s. 144

*‘Bir yangını seyreder gibi seyrettin demek beni... Öyleyse sana malum olan doğrudur, bayan...’*²⁵⁵

3.4.4 Gece Dersleri için Sonsöz

*“Söylemeye çalıştığım, Gece Dersleri gibi bir kitabı dünyada yazabilecek tek insandım. Öyleyse beni niye dinlemiyorlar? (...) Belki bu çocuğun kendi politik macerasıyla ilgili olarak da söyleyeceği farklı bir kitap vardı, dinlemek gerekmez miydi? Kaç kişi çıkıp da hayatımızda bize kendi iç macerasını böylesi duygularla anlatıyor ve kendini o kadar korkusuzca açığa vuruyor?”*²⁵⁶

Latife Tekin’in üçüncü romanı *Gece Dersleri* pek çok yönü ile yazarın politik mücadelesini çağrıştırmaktadır. Roman, birçok gösterge kullanılarak yazıldığı için üzerine çeşitli çözümlemeler yapılabilir ve cümlelerden değişik anlamlar çıkarılabilir. Bu çalışmada, çözümleme yapılırken yazarın deneyimlerinden ve kendi romanına dair yorumlarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda, özetle Latife Tekin’in, çalıştığı sol örgütün katı hiyerarşik yapısı, özgünlükleri gözetmeyen “aynılaştırıcı” yaklaşımı ve “halktan kopuk” iletişim yöntemi dolayısıyla eleştirdiği söylenebilir.

Politik yönünün yanısıra *Gece Dersleri*, bir kadın romanıdır. Kadının sevgilisiyle, evlilik kurumu ile, toplumla olan ilişkilerini sorgular. Anne-çocuk ilişkisine değinir. Kadının bedeni üzerinde söz sahibi olma durumunu sorgular. Yoksulluk olgusunu tartışır. En önemlisi bütün bu sorgulamaları, kendine özgü bir dil, ses dizgisi ve ritm kullanarak yapar.

3.5 UNUTULAN BİR ZAMAN DİLİMİDİR 12 EYLÜL: KUŞDİLİNE ÖYKÜNEN

“12 Eylül dönemi aynı yaşlardaki birçok insan gibi benim hayatımda da önemli bir yer tutuyor. Dahası böyle dönemler toplumların yaşamında da önemli. 12 Eylül’ü Türkiye büyük bir travma olarak yaşadı. Ama henüz bu dönemle, toplum olarak hesaplaşmış değiliz. Üstüne bir örtü çektik ve unuttuk.

²⁵⁵ Tekin, a.g.e, s. 152

²⁵⁶ Özer, a.g.e, s. 110

Daha doğrusu unutmuş gibi yaptık. Askeri darbe sonrasında işkence, baskı, hak ve özgürlüklerin kısıtlanması, hapishanelerde insanlık dışı uygulamalarla büyük bir karanlık yaşandı. Ama biz her şeyi unuttuk. Hatırlamak istemedik. Aslında hiçbir şey unutulmaz. Sadece saklı kalır.”²⁵⁷

Ayşegül Devecioğlu, 1977 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi’nden, eğitimini tamamlamadan ayrılmış; 1986 yılından itibaren basın ve yayın kuruluşlarında çalışmıştır. Çeşitli dergilerde kaleme aldığı makaleleri, denemeleri yayımlanmıştır. *Kuş Diline Öyküden* yazarın ilk romanıdır.²⁵⁸ 1980 darbesinin ardından Devecioğlu, bir arkadaşının bürosunda “yakalanmış”, o zamanın deyişi ile “karakola düşmüştür”. Fakat verdiği ifadenin “inandırıcı” olması nedeniyle serbest bırakılmış, yaygın olan işkenceli sorgulamalara maruz kalmamıştır. *Kuş Diline Öyküden* ile yazar, askeri darbe dönemini tasvir etme sorumluluğunu üstlendiğini, 12 Eylül öncesi ve sonrasında yaşananların unutulmasına, kaybolmasına izin vermemeyi görev edindiği belirtir. Devecioğlu’na göre “ancak bir edebi metin anımsamayı reddedişin üstesinden gelebilir.” Fakat bu amaç doğrultusunda yazar; edebi kaygıların geri planda bırakılmaması, metnin yalnızca “didaktik” olmaması gerektiğini vurgular.²⁵⁹

Romanın birçok bölümü yaşanmış olaylara dayanmaktadır. 12 Eylül’den sonra dağa çıkan sol görüşlü örgüt üyelerinin tuttuğu “gerilla birliği günlüğünden” alınan anılar, romanın kurgusuna eklenmiştir. Yazarın kendi deneyim ve gözlemleri, mahkeme dosyalarından alınan mektuplar, arkadaşlardan dinlenen anekdotlar Devecioğlu’nun romanını oluşturma sürecinde yararlandığı kaynaklar olmuştur.

Romanda altı çizilen önemli bir unsur da, yaşananlara getirilen “kadın” bakış açısıdır. Ayşegül Devecioğlu, kadınların devrimci hareket içerisindeki konumunu betimlemiş; kadının toplumdaki rolü ve yeri ile örgüt içerisindeki durumunu karşılaştırmıştır. Romanda, darbe döneminde mağdur edilen sol kesim içerisinde, kadınların

²⁵⁷ Özyay Yaşar, “Ayşegül Devecioğlu ile Söyleşi: Kuş Diline Öyküden”, **Baraka Şubat 2004**, İstanbul: ODTÜ Mezunları Derneği, 2004, s.25

²⁵⁸ <http://www.metiskitap.com/Scripts/Catalog/Author.asp?ID=23226>, 05.08.2006

²⁵⁹ Berat Günçikan, “Ayşegül Devecioğlu: Kuş Diline Öyküden”, **Cumhuriyet Dergi**, 7 Mart 2004, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, s. 17

mağduriyetine parantez açılmış; “kadın ve devrimci olmak” roman kahramanları tarafından değerlendirilmiştir.

Kuş Diline Öyküden, 1985 yılında başlayan bir öyküyü anlatırken, askeri darbeden beş yıl sonra Türkiye’nin içerisinde bulunduğu toplumsal koşulları betimler. Geçen sadece beş yıl olsa da, sanki döneme hâkim olan anlayış, mücadele eden işçiler, öğrenciler, köylüler hiç varolmamışcasına ortadan kaybolmuş ya da değişmişlerdir. Romanda yeni politik oluşumlara, yeni politikalara, değişen yaşam biçimlerine yer verilir. “Unutma” ve “geçmişten kaçış” sorgulanır. Yazar, bu “toplumsal unutuşun” sebeplerini şu şekilde açıklar:

*“O dönemi yaşayanların, yani bizlerin başına gelen çok şey var, dolayısıyla üstünde düşünmek çok acı geliyor ki, toplumlarda da böyledir, bu acıları anımsamaktan kaçıyorlar... Ayrıca bilinçli olarak da unutturuldu bu dönem. İnsanlar politikleşerek suç işlediklerine inandırıldı. Suçlu çocuklar gibi baba evine döndüler, işkencehanelerden gelen çığlıklara kulaklarını tıkadılar ve sustular. Konuşulması gereken yerde susmak da büyük bir utanç ve travmadır.”*²⁶⁰

Ayşegül Devecioğlu romanını bir “12 Eylül romanı” olarak tanımlamakla birlikte, bu isim altında toplanan bir çok romanın yalnızca “öğretici” niteliğini taşıdığını belirtir. Yazara göre tarih ve edebiyat etkileşimi darbe dönemlerinin ardından “kaçınılmaz” olarak ürünler verir. Bu ürünlerde edebiyatın “araç” olarak değil “amaç” olarak görülmesi belirleyici unsur olarak ortaya çıkar. Devecioğlu, edebiyata sadık kalınmadığı sürece okura ulaşmanın mümkün olamayacağını savunur ve yapıtlarını bu ilkeyi göz önünde tutarak kaleme aldığını belirtir.²⁶¹

3.5.1 Gülay: Devrimci Kadının Öyküsü

Kuş Diline Öyküden’in, ana kahramanı Gülay, ürkek, cansız, kendi deyimiyle “eski, hurdaya çıkmaya yüz tutmuş, ölümcül akıntıda sürüklenen bir otobüse benzeyen” genç bir kadındır. Uzaktan bir akrabasının bürosunda sekreter olarak çalışmaktadır. Romanın ana zamanı 1985–1987 dönemidir, ama yazar Gülay’ın yaşam öyküsü üzerinden bir kuşağı değerlendirme amacı ile 1970–1980 dönemine de, yan zaman kesiti olarak yer verir.

²⁶⁰ Günçikan, a.g.e, s. 17

²⁶¹ Safa Kaplan, “Ayşegül Devecioğlu: Yapılanların Üstünü Örterek Hakikati Kaybettik”, *Hürriyet Cumartesi Eki*, İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ., 14 Şubat 2004, s. 12

Gülay, 1980 darbesi öncesinde telefon santralinde memurdur. Kızkardeşi Sevim ve eniştesi Mustafa aracılığı ile işyerinde “güçlü olan siyasetin sorumlusuyla” tanışır. Romanda, 12 Eylül öncesi dönemde “ispiyoncu” olarak bilinen birkaç kişi dışında, memurların hemen hepsinin sol görüş sempatzanı olduğu belirtilir. Gülay, “*üniversiteliler gibi sosyalizmi anlatan kitapların okunup, hararetli tartışmaların yapıldığı toplantılara, eğitim çalışmalarına*” pek katılmamıştır; ama içerisinde bulunduğu hareketin doğruluğuna inanmaktadır. Gülay, devrimci hareketin “*yoksulluğa ve zulme karşı mücadele ettiğini*” bilmektedir. Tanıdığı devrimcilerin çoğunun, “*iyi, yürekli, namuslu*” kişiler olduğunu düşünmektedir. Gülay’a göre devrimciler, “*birbirleri için canlarını verirler, ellerindeki[ni] paylaşırlardı. Anneannesinin anlattığı masallardaki gibiydiler; Pir Sultan gibi, Şeyh Bedrettin gibi...*”²⁶²

Gülay’ın romanın hemen başlangıç bölümünde değinilen bir diğer özelliği, erkeklerden çekinmesi, onlarla yüzyüze gelince sebepsizce kızarması, nefesinin kesilir gibi olması; kısacası karşı cins ile en basit bir temas ihtimalinden bile fazlasıyla rahatsızlık duymasıdır. Romanın ilerleyen bölümlerinde, askeri darbe sırasında Gülay’ın gözaltında kaldığı süre içerisinde, polisler tarafından tecavüze uğradığı, bu olaydan sonra dokunulmaktan, görülmekten kaçtığı, herhangi bir cinsel temas ihtimalinin onu dehşete düşürdüğü anlatılacaktır.²⁶³

Gülay, darbeden bir buçuk-iki yıl önce santraldeki işi nedeniyle, hareketin haberleşme kanadında çalışmaktadır. Konuştuğu kişilerin gerçek kimliklerini ve iletilerin anlamını bilmez. Yalnızca kod isimlerini bildiği kişilere, zaman zaman paket taşımaktadır. Kişilerin sadece seslerini tanımaktadır:

“ ‘Bacım’, derlerdi telefonda. Gülay’ın çok hoşuna giderdi bu sözcük. Bacı kız kardeş yani, sen benim öz be öz kardeşimsin demek... Arkadaşım, yoldaşımsın demek... Sana kötü gözle bakmam mümkün değildir demek...”²⁶⁴

Gülay’ın çalıştığı devlet dairesinde “solcu” olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Romanda, 1980 öncesi dönemde “*solcu olmanın övünülecek bir şey*” olduğu belirtilir. Kimin hangi siyasete mensup olduğu dahi bellidir. Hatta “*çay ocağına esrarengiz paketler*

²⁶² Ayşegül Devecioğlu, **Kuş Diline Öyküden**, İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.37

²⁶³ Devecioğlu, **a.g.e.**, s. 40-42

²⁶⁴ Devecioğlu, **a.g.e.**, s. 38-39

emanet edilir; kitaplar alınıp verilir.” Gülay oldukça güzel, dikkat çeken ve güleryüzlü bir kızıdır. 12 Eylül sonrasında ise, Gülay’ın yalnızca siyasi dünyası değil, kişisel yaşamı da yıkılmış; yaşama arzusunu yitirmiş, hayattan hiç bir beklentisi kalmamış, hem siyasi fikirleri hem de uğradığı tecavüz dolayısı ile toplum tarafından “hor görülen” kişi olmuştur.

*“Ayşegül Devecioğlu, şiddetin kadınlar üzerindeki ikili etkisini vurgularken iktidarın cinsel kimliğini de sorgulamış. Gülay, devlete isyan edip hapse düştüğü için şüpheli bir şahıstır artık, üstelik o süreçte bedenine ve kadınlığına da yabancılaşmış, erkeklerden çekinir bir hale gelmiştir, ama tecavüze uğramışlığının bedelini kendisine ödetmek isteyen toplumsal ahlakın kuşatması çok daha ağırdır.”*²⁶⁵

Yazar, hapisten çıktıktan sonra Gülay’a çevresinin yaklaşım biçimini detaylı olarak betimlemiştir. Burada vurgulanan baskının iki yönlü oluşudur. Öncelikle Gülay hapisten çıkan, artık değersizleşmiş sol çizgide bulunan eski bir örgüt üyesidir. Bu bağlamda, Gülay kısa bir süre sonra tahliye olmasına rağmen, 1980 öncesi ortam “sanki varolmamışçasına”, “çoşkuyla gerçekleştirilmeye çalışılan idealler” hiç benimsenmemişcesine ortadan kalkmıştır. Gülay’ın duygularını paylaşan kimse yoktur, Gülay duygu ve düşünce dünyasında yalnızdır. Toplum Gülay’a (ve diğerlerine) yüz çevirmiştir.

Gülay’ın yanında çalıştığı Nusret Bey 1980 sonrası oluşturulan “sol” bir partiye mensuptur. Askeri darbe sonrası siyasi oluşumlar okura Nusret Bey vasıtası ile anlatılır. Nusret Bey Gülay’la gerekmedikçe konuşmaz, Gülay’a ve ailesine acıdığı için ona iş vermiştir. Gülay’ın politik çizgisi ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

*“Kötü insan değil senin kızın, ama kullandılar çocukları, dur diyen olmasaydı çok başka yerlere gidecekti iş, arada gençler ezildi.(...) Bizimkini yurtdışına göndermeseydik, onun da olacağı buydu...”*²⁶⁶

İçerisinde yaşadığı toplumun Gülay’a yönelttiği ikinci baskı, hapishanede tecavüze uğrayarak “bekâretini kaybetmesi” üzerinedir. Gülay, tecavüze uğramışlığının bedelini “kirlenmiş” damgasını yiyerek öder. Artık toplumun gözünde “dul” bir kadındır. Evlenmek üzere olan bir tanıdığın nişanında Gülay, hemcinsleri tarafından bu yüzden dışlanır:

²⁶⁵ A. Ömer Türkeş, “Aşka, Zamana ve Unutulanlara Adanmıştır”, **Virgöl**, No: 71, İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2004, s.12

²⁶⁶ Devecioğlu, **a.g.e.**, s. 13

“(...) kızların halay çektiklerini fark etti. Bir ağızdan şarkı söylüyorlardı... Göstermelik de olsa, ellerini çırparak eğlenceye katılmaya çalıştı. Tam o sırada, kızlar seslerini yükselterek durdular. Gülay, eve girdiğinden beri benliğini sarıp sarmalayan sisin dışına çıkmış değildi henüz; yine de bu davranışta bir gariplik sezdi. Sonra hepsinin dönmüş ona baktıklarını ayımsadı. Küçük salonu, dolduran kalabalık, konuşmalar, bütün o cümbüş içinde, şarkının sözlerini yarım yamalak duyabildi:

‘Ben kız aldım, dul çıktı...’

Ona bakıyorlardı; ağızlarından yanlışlıkla kaçırılmışlar gibi, yüzlerinde o sahte özür ifadesiyle... Bu sözcüklerden yalnızca onun, bir tek Gülay’ın alınabileceğini ima ederek. Bunca zalimliği birkaç kelimeye sığdırmayı, gençliklerine, toyluklarına rağmen öylesine kolayca akıl ederek... Zehrini akıtan yılan gibi ani ve ölümcül olabilmeyi...”²⁶⁷

Roman boyunca Gülay’ın artık “eksik”, “hatalı” bir genç kadın olduğu vurgulanır. Kendisiyle evlenmek isteyecek bir erkek çıkarsa, o kişinin oldukça “toleranslı” ve “açık görüşlü” olduğu belirtilir. 1980’ler Türkiye’inde kadınlar için “bekâretin korunması” bir “erdemdir”. Gülay yalnızca bu baskılardan kurtulmak için, hiç bir şekilde çekici bulmadığı, tek özelliği kendisini “hala istiyor olmak” olan halasının oğlu ile evlenmeyi düşünür:

“... yaşadıkları Gülay’da ne olursa olsun bir erkeğe sığınma ihtiyacı doğurmuştu. Onu koruyacak kollayacak biri. Yalnızlıkla baş edemiyordu artık. (...) kendini o kadar güçsüz, (...) yaşadıklarından dolayı öylesine örselenmiş hissediyordu ki, onu koruyup kollayacak bir erkeğin sağlayacağı güvenli hayatı, bu derme çatma kurtuluş ümidini, elinin tersiyle itemiyordu.”²⁶⁸

Romanın ilerleyen bölümlerinde Gülay, sevmediği bir erkekle, toplum baskısından kaçmak için bile olsa evlenmeyeceğine hükmedecektir.

Romanda yazarın kahramanları yoluyla tartıştığı önemli noktalardan bir tanesi, devrimci kadının örgüt içerisindeki konumudur. Yazara göre 80 öncesinde devrimci hareketler, “ataerkil değerlerle ve geleneksel güç sembolleriyle (fiziki üstünlük, silah gücü, sayısal üstünlük) biçimlenmişti. Güç edinmeye odaklanmış siyasi gruplar içinde güçsüzleri teşkil eden kadınları edilgin kılan faktörler ağırlıkla bunlardı. (...) Kararlılık, işkencede

²⁶⁷ Devcioğlu, a.g.e, s. 164

²⁶⁸ Devcioğlu, a.g.e, s. 161

direnmek, cesaret, iyi dövüşmek, iyi silah, yiğit erkek/yiğit kadın olmak gibi ataerkil değerlerden türemiş kavramlar öne çıktıkça kadınlar görünmez oldu. Sosyalizmin bütün insani, felsefi, siyasi öncülleri hiçe sayılarak, kafası karışık olmayanın, fazla soru sormayanın, iyi silah kullananın, iyi dövüşenin ‘iyi’ devrimci olarak kabul gördüğü bu yapılarda, kadınların giderek daha fazla toplumdakine koşut yan/yardımcı/koruyucu rollere itilmeleri kaçınılmazdı. Kadınların tek şansı vardı; onlar gibi olmak. Ancak erkekleşenlerin bile bu güçlüler dünyasında fazlaca yeri yoktu.”²⁶⁹

Devrimci hareket içerisinde kadın-erkek ilişkilerine eleştiri romanda, Gülay’ın eski bir devrimci olan arkadaşının eşi tarafından tacize uğraması ile belirginleşir. Gülay uzun zamandır görmediği arkadaşları Nimet ve kızkardeşi Yasemin ile görüşmek üzere evlerine gider. Yasemin eşi Remzi ile tanışır. Remzi doktordur ve “68’deki” önemli gençlik hareketlerinin liderlerinden biridir. 12 Mart sonrasında hareketten uzak kalmışsa da, tanınan devrimcilerden biridir. Remzi ve Yasemin’in oğulları Deniz ile Gülay aynı yaşattır.²⁷⁰

Gülay ve Remzi salonda yalnız kaldıklarında, Gülay önce Remzi’nin bakışları ile taciz ettiğini hissetse de yanlış anladığını düşünerek sesini çıkarmaz. Fakat, zaten cinsel temasa karşı aşırı hassas olduğu için arkadaşları salona geldiklerinde Gülay yerinden fırlar ve nefesi kesilir. Doktor Remzi bu durumda dostça Gülay’ı muayene etmeyi önerir. Gülay, bu ‘iyi niyetli’ insanı yanlış anladığını düşünerek kendisini suçlar, “*Remzi gibi birinden, bir devrimciden şüphelendiği için kendine öfkelenir.*”²⁷¹

Muayene sırasında devrimci Doktor Remzi, Gülay’ı yan odada karısı ve baldızı olmasına rağmen taciz eder. Burada, dikkat çekici nokta, içerdeki kadınların “kapı önünde bekliyor olmalarına rağmen”, hiç şüphelenmemiş gibi davranmalarındır. Gülay olayın hemen ardından tepkisini dile getiremese de, bir süre sonra arkadaşı Nimet ile görüşür ve eniştesinin tacizinden bahseder. Aldığı tepki, toplumun Gülay’a yaklaşımına paralel olarak, kadınların tacize uğrayan “öteki” kadına gösterdiği tepkinin bir örneğidir:

“*Eğer böyle bir şey başına geldiyse kendini sorgula bakalım. Niye bize yapmadı da sana yaptı.’ Sonra kendini almayıp edepsizce bağırmaya başlıyor; ‘Yasemin duyarsa mahvolur. Keşke seni sokmasaydım bu eve. Adam doktor. Sana iyilik etmek istedi. Seni*

²⁶⁹ Ayşegül Devecioğlu, “Devrimci Kadının Yazılmayan Tarihi”, **Virgöl**, No:75, İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2005.

²⁷⁰ Devecioğlu, **a.g.e.**, s. 139-140

²⁷¹ Devecioğlu, **a.g.e.**, s. 140

muayene edecek tabii. Muayene etmeden mi teşhis koyacak!!!’ (...) Ertesi sabah Remzi aradığında, hiç şaşırmadı Gülay; sesi öfkeden kısılmıştı adamın: ‘Sen neler söylemişsin! Ben böyle bir şey yapmadım! Benim geçmişim ortada! Niye iftira atıyorsun! Senden başka kadın mı kalmadı! Böyle bir dönemde, devrimcileri herkes karalarken birinin kulağına gitse!’”²⁷²

Romanın ilerleyen bölümlerinde, Remzi ve eşinin boşandıkları öğrenilir. Remzi, olaydan sonra bir telefon görüşmesinde, devrimci kimliğini kullanarak Gülay’ı tehdit etmiş, ‘devrimciler ahlaksızlık yapmaz’ inancını pekiştirmeye çalışmıştır. Sessiz kalmak, toplumun her kesiminden kadına sunulan ilk seçenektir. Fakat Gülay sessizliğin, bir sonraki suçu kolaylaştıracağına hükmeder.

Ayşegül Devecioğlu’na göre 1980 dönemi öncesinde devrimci kadınlar ve erkekler, kadın-erkek ilişkileri konusunda, toplumun geri kalan kesimlerinden çok da farklı bir bilince sahip değillerdir:

“(…) Ve tabii Remziler de vardı. Hiç konuşmayan, yaşadıklarını hiçbir zaman anlatamayan Gülaylar da. Hakikat, öncelikle solcuların vazgeçmemesi gereken birşey. Ne var ki, hakikati biz kendi kendimize kaybettik. Hiç vazgeçmememiz gerekirken, en çabuk elden çıkardığımız şey oldu hakikat. Yaşanan acıların, uğranılan zulmün etkisiyle bütün davranışlarımıza bu savunma refleksi hâkim oldu. 12 Eylül’ün ardından uğranılan topyekun saldırı bu refleksi artırdı. ‘Bir devrimci asla tcavüz etmez’ gibi sözlerin ardına sığındık. Benim romanda böyle bir olaya yer vermemin nedeni, bu olayların konuşulmamasının solculara zarar verdiğine inanmak. Yalan her şeyden fazla zarar verir bize. Çünkü biz insanlara hakikati borçluyuz”²⁷³

3.5.2 Yavuz ve Aşkın Gölgesi

Gülay’ın 12 Eylül darbesi ile kaybettiği özgüvenini yavaş yavaş kazanması, kendisi gibi “yeni dünyada” yapayalnız olan Yavuz’la tanışması ile başlar. Yavuz da aynı hareketin militan kadrosundandır. Üniversite öğrencisi iken hareketin askeri kanadına seçilmiş, idam cezasına yol açacak eylemlere katılmıştır. Darbenin ardından örgüt üyeleri birer birer

²⁷² Devecioğlu, a.g.e, s. 167

²⁷³ Kaplan, a.g.m, s.13

yakalanmaya başlamış, Yavuz’un yakalanmamak için kaçak yaşaması gerekmiştir. Roman boyunca yazar, Yavuz’un kaçış sürecini betimler. Yavuz Gülay’ı örgütteki haberleşmeyi sağlayan kişilerden birisi olarak tanımaktadır. Gülay ise onu tanımaz. Gülay yalnızca sesleri tanır ve paket ilettiği iki-üç kişiyi bilir.

Gülay’ın Yavuz’u tanımadan önce hayata tutunmasını sağlayan tek şey “konuşan” bir kuştur. Bu “sırrı” ona anneannesi öğretmiştir. Gülay’ın sesini duyduğu kuş konuşur ama yalnızca şu cümleyi söyler: “Üsküdar’a gidelim”. Gülay böylece acı gerçeklerin dünyasından sıyrılarak bir masala tutunur ve masallardaki güzelliklerin yeryüzüne indiğini düşler. Dertlerini “Üsküdar’a gidelim” kuşu ile paylaşır. Romana ismini veren olgu da bu kuştur. Gülay, “*kimi kez elindeki tek zenginliğin bu ses olduğunu düşünüyordu. Ona emanet edilmiş bir sır... Büsbütün değersiz bir varlık olmadığının tek kanıtı belki...*”²⁷⁴

Gülay, bir gün yine kuşun sesini duyabilmek için öğle tatilinde parka iner ve ısrarcı bir şekilde kendisini izleyen genç adama “her nasılsa” kendisini yakın hissederek:

“(...) birkaç dakika sonra çekine çekine başını kaldırdığında, o kocaman gözlerle karşılaştı. Yanındaki kadın kalkınca çocuk kaşla göz arasında gelip boşalan yere ilişiverdi. Azarlanmaktan korkarak, merhaba dedi. Biraz tereddüt ettikten sonra karşılık verdi Gülay. Bu çehre ne kadar tanıdıktı! İlk gördüğünde de aynı şeyi düşünmüştü. Yıllar sonra ortaya çıkan bir akraba, kendisinden gizlenmiş bir kardeş gibiydi. Özellikle de sesi...”²⁷⁵

Gülay’ın kendisini Yavuz’a yakın hissetmesinin sebebi, Yavuz’un yüzündeki hüznü anlayabilmesidir. Yavuz da tıpkı Gülay gibi 12 Eylül darbesinden payına düşeni almıştır ve yalnızdır. Ayrıca emniyet kuvvetleri hala Yavuz’u aramaktadırlar. O ise muhtemel görünen ölüme yakın günleri yalnız geçirmek istememektedir.

Yazar Yavuz, karakteri yolu ile üniversiteli gençliğin 12 Eylül öncesi ve sonrası dönemlerde sol hareketler içerisinde yer almasını betimlemiştir. Yavuz kod adlı militanın asıl ismi Caner’dir. Yavuz onun çok sevdiği, kendisinden üç yaş büyük kuzeninin ismidir. Kuzen Yavuz, Caner lisedeyken “Mülkiye’yi” kazanmış ve devrimcilere katılmıştır. Caner mitinglere ve toplantılara Yavuz aracılığı ile gitmektedir. Kuzen Yavuz’un babası Adalet Partisi’ne, amcası olan Caner’in babası ise Cumhuriyet Halk Partisi’ne mensuptur, hatta bir

²⁷⁴ Devecioğlu, a.g.e, s. 20

²⁷⁵ Devecioğlu, a.g.e, s. 34

dönem Türkiye İşçi Partisi'ne üye olmayı düşünmüştür. Yavuz'un siyasi faaliyetleri babasını rahatsız etmektedir:

*“ O gittiğin mitinglerde, arkadaşlarını yakalayıp seni bırakacaklar, seni polis sanacak herkes!!! Dışlanacaksın! Kendi arkadaşların aralarına almayacak seni!!! ”*²⁷⁶

Nitekim bir süre sonra Yavuz bildiri dağıtırken “faşistlerle çatışmaya girip” yakalanmış, bırakılmadan önce polisler ona işkence gören arkadaşlarının seslerini dinletmişlerdir. Emniyette geçirdiği bir hafta kuzen Yavuz için bir dönüm noktası olmuş, babası tarafından apar topar yurtdışına doktora eğitimine yollanmıştır.²⁷⁷

Yavuz'un gidişinden sonra Caner, devrimci liselilerin kurduğu bir dernekte çalışmalarına devam eder; korsan mitinglere, üniversite kantinlerindeki toplantılara katılır, bildiri dağıtır. Caner bir süre sonra Ankara'da bir üniversitenin Makine Mühendisliği bölümünü kazanır. Ama siyasetin sorumluları “Sen pek görünme ortada” demişlerdir. Öğrenci hareketinin içinde deşifre olmasını engellemek için onu İstanbul'a göndermeye karar verirler. Böylece Caner yeniden sınava girerek İstanbul'u kazanır ve ailesini de ikna ederek İstanbul'a gider:

*“Rektörün işe aldığı faşist işçilerin okulda öğrencilere saldırması Caner için fırsat oldu. Okul, rektörün istifasına kadar boykota girmişti. İzzet Bey [Caner'in babası] ‘Bunun ne kadar süreceği belli değil, hem sene kaybetmemiş olur Nesrin,’ diye sakinleştirmişti karısını. Caner İstanbul'a geldikten sonra ailesiyle ilişkisini yavaş yavaş kesti. Artık bir dönüm noktasındaydılar. Herkes üzerine düşeni yapmalıydı.”*²⁷⁸

Caner İstanbul'a gelince, “siyasi sorumlulardan” İbrahim ile tanışır. Kendisine bir kod adı seçmesi söylenince Yavuz adını alır. Hareketin askeri kanadında çalışmaya başlar. Silah taşımayı sevmez, bazı devrimci militanlar gibi silahı ile “böbürlenmez.” Fakat Yavuz, cinayet işlemiştir, öldürdüğü kişiler “birçok aydının ölümünden sorumlu faşistlerdir.”²⁷⁹

12 Eylül'den sonra, Yavuz'un kaldığı son ev, Gülay'ın işyerine oldukça yakındır. Yavuz'la Gülay'ın ilişkisi yalnızlığı paylaşabilmek amacıyla başlar. Gülay ve Yavuz'un

²⁷⁶ Devcioğlu, a.g.e, s. 84

²⁷⁷ Romanda bir kaç defa bazı zengin ailelerin çocuklarını sol hareketten uzak tutmak için yurt dışına eğitim amaçlı gönderdiklerine değinilmiştir. Devcioğlu, a.g.e, ss. 85-87

²⁷⁸ Devcioğlu, a.g.e, s. 87

²⁷⁹ Devcioğlu, a.g.e, ss. 105-110

birlikte geçirdiği ilk gece, Gülay'ın hapishanede uğradığı tecavüzü yeniden yaşamasına sebep olur. Fakat Yavuz'un ilgisi ve sevgisi bir süre sonra Gülay'ın kendine olan güvenini yerine getirir. Gülay, önceleri Yavuz'un içten iltifatlarına şaşırırsa da; zamanla güzelliğinin 12 Eylül darbesi ile yiten umutları gibi solmadığını farkedecektir:

“Yavuz’a her geçen [gün] daha büyük bir sevgiyle bağlanıyor, duygularının aşk mı, minnet mi olduğunu pek kurcalamaksızın, bir erkekle beraber olmanın ona hala şaşırtıcı gelen rahatlığını, sevgi ve iltifat dolu kelimeler duymanın mutluluğunu yaşıyordu. Bütün bunların bir yanılsama olup olmadığına, her geçen gün daha az aldırıyordu. (...) Yavuz’un hayatında tuttuğu yer, hiçbir şeyle ölçülemeyecek kadar büyüktü. Ne var ki, kendini bir sevgiliden çok, bir sığınak gibi görüyordu. Kadın olarak, öyle yetersiz öyle çirkindi ki, Yavuz’la ilişkisinde bu biçimde varolmak daha güven vericiydi. Benliği tek bir hedefe yönelmişti: Yavuz’u kaybetmemek...”²⁸⁰

Gülay ve Yavuz'un ilişkileri bir yıla yakın bir süre devam eder. Fakat, yakalanma korkusu, özgürce aşklarını yaşayamama, 12 Eylül sonrasının ortamı, ideallerinin, hayallerinin darbe öncesinde kalmış olması bu aşkı, kahramanların deyimiyle “gölge” bir aşka dönüştürür. Kahramanlara göre, aşkın kendisi bu ortamda var olamaz, yalnızca yansıması, gölgesi görünebilir. Gülay ve Yavuz'un aşkı “kuşatma altında” bir sevdadır.

3.5.3 12 Eylül Öncesi ve Sonrası

“Zaman her şeyi unutturarak her malumattan yeni cehaletler doğurur. Hemen herkesçe malum olan bir şey hemen herkesçe meçhul birşey olur. Nice adamların gözleri önünde geçen vakalar, şahitleri kalmayınca bir roman mevzuu olur... Bilen söyler, bilmeyen söyler. Kimin sesi kuvvetliyse onunki duyulur. Şöhretler dağılarak isimler birbirine karışır(...) Yeni yetişen gençler ihtiyarların sözlerini bugünkü hayat ile alakası olmayan bir tarih kitabını okur gibi, mazi hakkında malumat edinmek bakımından dinlerler. Yeni nesiller artık başka modalarla giyinirler (ötekiler unutulmuştur), başka gazeteler okurlar (ötekiler kapanmıştır), başka üstatlar duyarlar (ötekiler ölmüştür), başka kitaplara inanırlar (ötekiler anlaşılmasız olmuştur), başka ışıklarla aydınlanırlar (ötekiler

²⁸⁰ Devicioğlu, a.g.e, s. 90

sönümüştür), ve bütün bunlarla, en tabii tarzda, başka türlü hisseder, düşünür ve söylerler. Her nesil maziye vaki olmamış, hayatı kendisiyle başlamış telakki eder...”²⁸¹

12 Eylül öncesinde sol harekete katılmış olan pek çok kişi 1985’te hapistedir ya da hayatını kaybetmiştir. Sağ kalanlar ve tahliye olanlar, “yeni düzene” ayak uydurmakta güçlük çekmektedirler. Darbenin ardından yalnızca beş yıl geçmesine rağmen darbe öncesi idealler, daha özgür, daha eşit yaşama arzusu kaybolmuştur. Yazar, 12 Eylül öncesi ve sonrası dönemin karşılaştırmasını ayrıntılı olarak yapar.

12 Eylül öncesi ortam romanda örneklerle betimlenir. Romanın ana kahramanlarına göre, 12 Eylül öncesinde sol görüş toplum içerisinde oldukça yaygın, fakat fraksiyonlara ayrılmış durumdadır. Roman kahramanları dört-beş yıl önce en ücra köşesine kadar “*her parçası kıpırdayan toprağın*” şu anki durgunluğunu anlamakta güçlük çekerler. 12 Eylül öncesinde devrimci hareket tabana yayılmıştır. Özgürlük, var olanı değiştirme, yeniden yapma tutkusu insanları mücadeleye itmektir:

“Kızları, kadınları pencerelere uğratıp sokaklara döken, puslu iç odalarda, kasvetli yüreklerde uyanıveren bir şeyler. İşyerlerinin önüne boydan doya pankartlar asılıyor, halay çekilip, davul zurna çalınıyordu. Evlerin kapısı ardına kadar yabancılara açılmıştı. Bazlamalar, börekler yapılmıştı. Erkekler kahvelerde meşgul ve düşünceliydi. Kitaplar görülmedik biçimde çoğalmıştı. Sarı kâğıtlara yazılmış metinler elden ele dolaşıyordu. Basık gecekondular evlerinde, sobanın yanına yağmur kokan ıslak paltolar üst üste yığılıyordu. Eller sıkılıyor, sigara paketleri ortaya atılıyor, hep birden caddelere çıkılıyordu. Evlerin duvarları, kırmızı harflerle yazılmış kitap sayfaları gibi sokaklara yeni dünyaların kapısını açıyordu. Herkes devrimden, değişimden, özgürlükten söz ediyordu.”²⁸²

Ana kahramanlar, insanların özgürlük, değişim, devrim umudu ile “en iyi” yüzlerini ortaya koyduklarını, paylaşım ve gelişim isteğinin herkesi sardığına dikkat çeker:

²⁸¹ Abdülhak Şinasi Hisar’ın **Fahim Bey ve Biz** adlı romanından alıntılanan Türkes, **a.g.m.**, s. 14

²⁸² Devcioğlu, **a.g.e.**, s. 104

*“Ben hiçbir zaman o kadar iyiliği bir arada görmemiştim. İyi insanlar demek istemiyorum. İnsanların en iyi halleri, sanki saklanıp, gizlendikleri kuytulardan çıkmış, ortada salınıyorlar; kucaklaşmak, bütünleşmek, büyümek, gelişmek istiyorlar.”*²⁸³

12 Eylül’den sonra geriye bakıldığında, ana kahraman Gülay bu ortamın aslında bir “masal” gibi, “büyüleyiciliği” ile “imkânsızlığını” gizleyen bir olgu olduğunu düşünür. Yine de, onlar devrimin gerçekleşeceğine inanmış, yürekten mücadele etmişlerdir. Devrim tarihsel gelişimin getirdiği bir zorunluluktur, mutlaka gerçekleşecektir. Yazar, bu noktada harekette özeleştirisinin eksik olduğuna dikkat çeker. Yanlış olan, eksik olan ne varsa “devrimden sonra” düzeltilecektir.

Kuş Diline Öykünen, 12 Eylül sonrasını da detaylı olarak resmederek okura, iki dönemi karşılaştırma olanağını sunar. 1985 yılında ortamda “yapay” bir huzur vardır, görünüşte her şey huzur içindedir:

*“‘Toplumun huzuru ve güvenliği için,’ diyordu televizyon...(...) Nusret Bey [Gülay’ın patronu], ‘Memleketin huzuru başka türlü sağlanamadı ne yazık ki,’ demişti. Annesi hayıflanıyordu: ‘Aman memleketin huzuru yeniden bozulmasın!’ (...) Huzur... Bu kelime, dağda yakılan çoban ateşleri gibi çok uzak çok karanlık yerleri aydınlattı. Huzur... Belki de her şey huzur için feda edilmişti... Pencere kaplanmış, perdeler çekilmişti. Sokaktakiler eve dönmüş, şarkılar susmuştu. Hep huzur için... Gülay bunun için işkence görmüş, tecavüze uğramış, eziyet çekmişti. Yavuz bunun için ölecekti... Huzur için...”*²⁸⁴

Yazar, yan karakterler yoluyla 12 Eylül askeri darbesinin ardından değişen siyasi eğilimleri ve yaşam biçimlerini anlatır. Örneğin aile dostları Remziye Hanım’ın kızının nişanına giden Gülay yaşam biçimlerindeki değişimi şu cümlelerle özetler: *“Gülay bu çocuğu [Ahmet, Remziye Hanım’ın müstakbel damadı] on iki eylülün önceki mahalle toplantılarından hayal meyal hatırlıyordu. Eylemlere pek katılmazdı, ama toplantılara gelir giderdi... Gülay’dan beş-altı yaş küçüktü Kıymet... Nişan hediyesi bileziklerini oynarken sallayıp duruyordu. Remziye Hanım, ‘Yakında işten ayrılacak, Ahmet istemiyor çalışmasını,’ demişti. (...) O zamanlar [12 Eylül öncesinde] Remziye Hanım da farklıydı; maldı, mülktü, altın bilezikti, kızı evlenip de evde otursun; böyle dertleri yoktu. Kızı*

²⁸³ Devecioğlu, a.g.e, s. 105

²⁸⁴ Devecioğlu, a.g.e, s. 67

*ortaokulu bitirirken, Kadir Bey'e [Gülay'ın babası] ders çalıştırmaya getirdiğini, 'Üstünü de okusun istiyorum kısmetse, evde oturup koca beklemesin,' dediğini hatırlıyordu. Şimdi en küçük kızı Ayşe'yi Kuran kursuna göndermekten söz ediyordu. 'Mahallede bile kaç tane açıldı. Göndereceğim dinini öğreysin' diyordu (...)'*²⁸⁵

Gülay, insanların düşünce ve ideallerinin yerini dini inanç ve maddi kaygıların doldurduğunu betimler. Bu satırlar, 12 Eylül rejiminin izlediği politikaların darbeden beş yıl sonra “başarıyla” uygulandığını gösterir. Yazar, 12 Eylül rejimini kıyasıya eleştirmiştir, fakat asıl eleştirilen 12 Eylül politikalarına sessizce boyun eğen halktır:

*“Her sorunun cevabını bilen Sevim'e göre, suçlu, kendileri için savaşan gençlere sahip çıkmayan, başlarına gelenlere sessiz kalan halktı. Ordudan, faşistlerden bile suçluydular. (...) Otuz- kırk sene sonra sosyologlar bu döneme bakıp yorumlar yapacaklar, isimler koyacaklardı. 'Ölenler,' diyeceklerdi 'hepsi genç insanlardı. Çok genç insanlardı. Öyle gençlerdi ki, o kadar gençlerdi ki' diyeceklerdi. Belki bakıp akıl sır erdiremeyeceklerdi. 'Bu çocuklar kendilerini sudan fırlatan balıklar gibi neden ölümü seçtiler? Bunlar durup dururken ortaya çıkmadı ya canım! ' Derneklere, sendikalara, üniversiteler, fabrikalara bakacaklardı; köylere kentlere, taşta, toprağa, göğe, denize. Ve şu sonuca varacaklardı: 'Bu gençler, o zamanlar yalnız değilmiş. Peki, sonra çevrelerini saran onca kalabalık, nereye gitmiş? Neden yalnızca bu gençler ölmüş?’*²⁸⁶

Romanın ilerleyen bölümlerinde 12 Eylül darbesini hazırlayan diğer faktörlere ve halkın “sessiz kabullenişinin” sebeplerine değinilen bir diyalog bölümüne yer verilir. Konuşanlar, biri yabancı, büyük ihtimalle Alman bir gazeteci, bir çevirmen, biri öğretim görevlisi, biri ekonomist, biri de sendikacı olduğu tahmin edilen bir kaç kişidir. Bu grup yabancı gazeteciye, 12 Eylül darbesinin “kendilerine göre” nedenlerini özetler. Bu sohbe babasıyla, ölmeden önce Pera Palas'ta son kez buluşan Yavuz (Caner) kulak misafiri olur:

“ '70' lerin sonuna gelirken, Türkiye ekonomisi, tam bir darboğazdaydı.' diyordu. (...) 'Uluslararası sermayenin ve yerli tekelleşen sermayenin ihtiyaçlarına cevap vermiyordu. Aslında yeni model tartışmaları, yetmişlerin ikinci yarısından itibaren hızlanmıştı. (...) Hem yerli, hem de uluslararası sermaye için yeni sermaye birikim modeline geçiş en acil

²⁸⁵ Devecioğlu, a.g.e, s. 163

²⁸⁶ Devecioğlu, a.g.e, s. 127

ihtiyaçtı. Ve tam burada Özal ortaya çıktı. (...) evet, Özal efendinin 24 Ocak Kararları... Yerli ve uluslararası sermayenin manifestosudur bu kararlar. (...) İki hedefi vardı bu programın. Bir, sermaye-emek ilişkisini ayak bağı olmayacak yeni bir yapıya kavuşturmak. İki yerli sermayeyi uluslararası sermayeye entegre etmek... (...) Biliyorsunuz çalışma barışını bozulması 12 Eylül darbesinin gerekçeleri arasındaydı. Bunun tercümesi, yeni ekonomik düzen içinde, sosyal hakların geriye çekilmesiydi. Uygulanacak yeni sermaye birikimi modelinin anahtarı buydu: ücret ve maaşlarda gerileme sağlamak... (...) Bu yeni modelin kurumlaştırılması için yasal dönüşüm gerekiyordu. 12 Eylül darbesi olmasaydı, bu yasaların normal şartlarda meclisten çıkması imkânsızdı. (...) Sovyetlerin Afganistan'a girmesi, İran'da İslam devrimi... Kısaca özetleyeyim, Amerika'ya karşı rejimler, bu bölgede yığıldı. Bu durumda, Türkiye'deki rejimin istikrarı, Amerika için daha büyük önem kazandı. (...) Bu yasal dönüşümü ne AP ne CHP gerçekleştirebilirdi. Düzenin bu iki büyük partisi de sermayenin derdine deva olmayınca, 24 Ocak kararlarını uygulamak 12 Eylül rejimine kaldı.”²⁸⁷

Romanda yer verilen bu düşünceler Yavuz'un dinlediği ve aktardığı cümlelerden oluşmaktadır. Dolayısıyla parçalı ifadeler içermektedir. Sözlerin hepsi tek bir kişiye ait değildir. Konuşma daha çok grup mülakatı tekniği ile verilmiştir. Bu sözler, yazarın okura özetlediği, 12 Eylül öncesi dönemden bir kesittir. Bu kesitte 12 Eylül öncesi ve sonrası yerli ve yabancı sermaye ile iş gücü ilişkisi değerlendirilir. Ayrıca Soğuk Savaş koşullarının Türkiye'yi de içine alan bölgede; 12 Eylül darbesi ile ABD çıkarlarının kesişimine dikkat çekilir. Romanda tüm bu bilgilere yer verilmesi, romanın “didaktik” olmama iddiasını kısmen zedeler. Bilgiler okura, Yavuz'un babası ile görüşmesi sahnesine eklenerek verilmiş, roman doğal izleğini değiştirmiştir. Yazar tarafından başvuru olan bu yöntem, 12 Eylül öncesi ve sonrası dönemi daha iyi çizebilme amacını gütsede; okuru romanın içerisinden çıkarak bilgilendirici boyuta taşır.

3.5.4 Gerillanın Güncesi: İbrahim, Leyla ve diğerleri

Romanın ana zaman ve izleğinin dışında, italik karakterlerle yazılmış yan zaman ve hikâyesi bulunmaktadır. Bu hikâyeler örgütün İstanbul sorumlusu İbrahim'in tuttuğu

²⁸⁷ Devicioğlu, a.g.e, ss. 174-175

günceden anılar ve bazı yazışmalarını içermektedir. Yazarın yan anlatım tekniğini kullanması romana boyut katmış ve Gülay ile Yavuz'un hikâyesini tamamlamıştır. İbrahim'in güncesi yolu ile hareketin askeri kanadına yakından bakılmış, ayrıca 12 Eylül döneminde sistemli bir şekilde uygulanan işkence olgusuna ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

İbrahim bir inşaat işçisinin oğludur, köy kökenlidir. Maddi imkânsızlıklar dolayısıyla okuyamamıştır. Hareket içerisinde sevilen bir militandır. Dürüst ve iyi yürekli bir kişi olarak bilinir. Harekete zaman zaman eleştiriler getirir, ölçsüz silah kullanımından dem vurur:

“(...) Gerilla mücadelesi verirken bile devrimciler en imkânsız koşullarda bile insanca davranmayı bilmelidir. (...) Silah tamam ama bütün devrimler, aslında inançla kazanılmıştır... İnsana duyulan inanç, insanların başka türlü de yaşayabileceklerine duyulan inanç... Bu inancın kaybıdır, yenilgilerin sebebi... Gerçek yenilgilerin yani... Kesin yenilgilerin... (...) Biz faşizme karşı mücadele ediyoruz. Bu meşrudur. Ama iş skor yapmaya dönerse bundan zararlı çıkarız. Bu silah bize döner çok yakında... (...) nerede silah külahtan başka bir şey düşünmeyen oğlanlar varsa, yallah mücadelenin en kızgın olduğu bölgelere. Akıllansın, hanyayı konyayı anlasın diye yapıyorlar tamam da. Ne sosyalizm bilgisi var ne doğru dürüst kitap okumuşlar. Fabrikaya mı yollayacaksın, bölgeye mi? Eskiden bu oğlanların eline silah bile vermezdik. Silah versen, gösteriş yapayım derken, ya kendine zarar verecek ya arkadaşına...”²⁸⁸

İbrahim'in “ışık gözlü” sevgilisi Leyla, zengin, kültürlü bir ailenin kızıdır. Annesi ve babası Leyla'nın örgüt içerisinde çalışmasını destekler, İbrahim'le ilişkisini onaylar. Leyla ve İbrahim bir süre sonra evlenir. Fakat evli olmak, darbeden sonra yakalanan İbrahim'in gördüğü işkence çeşidini arttıracaktır:

“İbrahim, şimdi gittiğin yer var ya, (...) Oraya giden sağ çıkmaz oğlum! Hüseyin her şeyi anlattı. Karının kaldığı yeri de söyledi. Karını almaya gittiler Antep'e... Şimdi hapi yuttun koçum!!! Neler gelecek nazlı karıcığının başına biliyorsun değil mi?!!! (...) Şehirdeki bağlantıları ver yollamayayım seni. Silah milah da istemiyorum senden. (...)

İbrahim! Sen diğerleri gibi zengin çocuğu değilsin oğlum... Senin anan baban emekçi... Bak ne güzel, en iyi okulu kazanmışsın. Bir eli yağda, bir eli balda büyümüş

²⁸⁸ Devicioğlu, a.g.e, ss. 79-80

olanları da gördük. Kendilerini kurtarmak için az adam vermediler. İbrahim, gel konuş oğlum, yazık etme daha fazla kendine... Devrimcilik filan artık hikaye oldu oğlum!!! Bak Polonya'ya... Gümbür gümbür gidiyor sizin Sosyalizminiz... ”²⁸⁹

Romanda, özellikle italik bölümler yoluyla, işkence anıları oldukça çarpıcı ve gerçekçi bir biçimde ele alınmıştır. İbrahim ve Leyla'nın anıları ile örgütün işleyişi ve örgüte getirilen eleştiriler romanda yer alır. Romanda iki aşk hikâyesi ile aynı hareketin içerisinde yer alan iki çiftin hayatı, birbirinden bağımsız iki öykü çerçevesinde aktarılır. İki hikâye birbirinden italik ve düz karakterlerle ayrılır ve birbirini tamamlar.

3.5.5 Sonsöz

Kuş Diline Öykünen, karakterlerine beklenmedik sonlar hazırlar. Darbeden sonra beş yıl kaçan ve yakalanmayan Yavuz, yol arkadaşlarının ele geçmesinin üzerine, yakalanıp “işkencede çözülme” endişesiyle; polisler ateş açarak intihar eder. Ölümü, rahatlama arzusu ile bilinçli olarak seçmiştir. Ölümünün boşa gitmeyeceğini düşünmektedir. “*Kahrolsun faşizm*” sloganı ile ölüme yürür. Amacı kendilerini unutanlara sesini duyurmaktır. Oysa oradan geçen, gece varıdyasından dönen bir işçi, Yavuz'un ardından şu cümleyi söyleyecektir:

“Bitmedi mi bu iş daha ya!”²⁹⁰

Gülay Yavuz'un ölümünü, gerçek ismini bilmediği için, öğrenemez. Onun yurtdışına kaçmış olmasını ümit eder. Bu arada işinden ayrılarak, daha iyi bir iş bulur. Mecidiyeköy'de kendisine küçük bir ev tutar ve tek başına yaşamaya başlar. Ailesi ile sık sık görüşmektedir. Annesi, babasının ölümünden sonra köydeki tarlalarını satar ve küçük bir çorapçı dükkanı işletmeye başlar. Romanın bu bölümünde Gülay'ın yeğeninin, ablası Sevim ile hapisanede yatan eniştesi Mustafa'nın, dört-beş yaşlarındaki oğlunun ismi ilk kez telaffuz edilir. Romanın son bölümüne kadar, Gülay'ın yeğeni “Çocuk” olarak anılır. Çocuk tek gözünü, Gülay gözaltındayken kaybetmiştir. Çocuk yaşatlarından zayıftır, evin kasvetli havasında büyüdüğü için suskun ve neşesizdir. Tek gözünün yerinde bir çukur vardır. Romanın ilk bölümlerinde Gülay, Çocuk'a “mavi” rengini bile yakıştıramaz, alacağı

²⁸⁹ Devcioğlu, a.g.e, s. 82

²⁹⁰ Devcioğlu, a.g.e, s. 204

giyisinin rengi “kahverengi” olanını tercih eder. Oysa son bölümde Çocuk neşeyle oynarken betimlenir, Gülay Çocuk’a seslenir:

“Devrim! Diye seslendi... Birden, ilk kez, bu kadar yüksek sesle çocuğun adını söylediğini ayımsadı.(...) Kimse ilgilenmiyordu. Kimse onlara bakmıyordu. Duymamışlardı bile... Gülay bunca zaman ağızlarından çıkmamış bu ismi, meydan okur gibi hastalıklı bir çabayla inatla tekrarladı bu kez.”²⁹¹

Gülay’ın yeğenine verilen isim romanda kullanılan sembollerden birisidir. Artık darbenin üzerinden yedi yıl geçmiştir ve “devrim” sözcüğü kimsenin dikkatini çekmemektedir. Oysa darbenin hemen ardından gelen günlerde, bu sözcük diğerleri gibi yasak sözcüklerdendir. İnsanlar bu ismi çağırmaya tereddüt etmektedirler. Burada, Çocuk imgesiyle gösterilen bir diğer anlam, devrimin “artık bir gözünü kaybetmiş de olsa” yeniden koşup, oynayabileceği umududur. Ayşegül Devecioğlu’nun “Çocuk ve devrim” üzerine yorumları da, bu okumayı doğrular niteliktedir:

“Adı Devrim. İsmi 1987’de, yani romanın bittiği tarihte anılması yokluktan varlık kazanmasıdır. O zaman kadar hiç anılmadı, yoktu... Şimdi kaçak bir mahkum gibi fırlayıveriyor Gülay’ın ağzından. Ama kimse farkında olmasa da söylendi bir kere. Biz bu zamanın şifresini çözer, sırrını açıklayabilirsek, o zamanla barışır ona hükmedebilirsek, ona baş kaldırır ve gerektiğinde baş eğersek... Yani şu sürüp giden hayatı değiştirebilmenin yeni ve mümkün yollarını bulup, yeni politikalar üretebilirsek, kendimizle hesaplaşmayı göze alabilirsek, içimizden konuşmaktan vazgeçip, eski özgüvenimize, ilişki kurma yeteneğine kavuşursak devrim imkânsız değil.”²⁹²

Ayşegül Devecioğlu romanında devrimcilik, gerilla hareketi, 12 Eylül darbesi, hapis, işkence, parçalanmış hayatlar, yeniçağın gözde uğraşları, köşe dönmececilik ve mafya gibi olguları, roman kurgusu içerisinde harmanlıyor. Bir yandan dönemin resmini canlı ayrıntılarla çizerken, bir yandan da döneme dair verileri de aktarıyor. Romanın ayırıcı özelliği, yazarın işkenceye ve devrimci harekete kadın bakış açısıyla, oldukça içten öğelerle yaklaşabilmesidir. 12 Eylül dönemini anlatan pek çok romanda işkenceye değinilmekle birlikte, Devecioğlu anılardan da yararlanarak, oldukça ayrıntılı bir anlatım

²⁹¹ Devecioğlu, a.g.e, s. 218

²⁹² Günçikan, a.g.m, s. 18

gerçekleştirmiştir. Roman aynı zamanda 1985–1987 Türkiye’sinden manzaralar sunar. Örneğin, dönemin Başbakan’ı Turgut Özal’ın cümleleri açık olan televizyondan okura aktarılır.²⁹³ Gazeteden Türkiye’ nin açığa çıkan “ilk hayali ihracat olayının” detayları okunur. Bu yöntemle Devecioğlu, okura “yaşayan” bir resim çizmiş, romanın okur üzerindeki etkililiğini arttırmıştır.

3.6 Romanlar Üzerine Değerlendirme

Seçilen romanların incelenmesi sonucu, 12 Eylül askeri darbesinin roman yazma sürecini etkilediği, darbe sonrası toplumsal sonuçların romancılar tarafından dile getirildiği görülmüştür. Romanların yazımında yaşanan anılar temel alınmış, gerçekçi bir üslupla yaşananlar dile getirilmiştir. Romanların incelenmesi ile dönemin koşulları, darbe yüzünden yurt dışına kaçmak zorunda kalan mültecilerin yaşamı, 12 Eylül döneminin akademisyenlere karşı tutumu, hapishanelerdeki durum, darbenin sol hareketlere etkisi, kısacası toplumun farklı gruplarının 12 Eylül askeri darbesinin getirdiği uygulamalar dolayısıyla yaşadıkları romanlarda betimlenmiştir.

Seçilen romancıların kadın oluşu incelemeye kadın perspektifini yansıtmıştır. Böylece romanlarda sol hareketin gelişimi içerisinde, devrimci kadının yeri de gözlemlenmiştir. Romancılar, sol kesim içerisinde kadının yerini sorgulamış ve darbe sonrasında kadın olmanın getirdiği sıkıntılara da değinmişlerdir. Çalışmanın sonuç bölümünde, romanların incelenmesiyle elde edilen bilgilerle, ikinci bölümde özetlenen tarihsel veriler karşılaştırılarak, romanların aktarımı değerlendirilecek ve romanların ortak olarak değindiği konular ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır.

²⁹³ “Özal ‘İşkence varsa gereken cezaı da verimiz’ demişti (...) Türkiye’nin ilk hayali ihracat davası soruşturması sonuçlanmıştı. Yahya Demirel’in resmini koymuşlardı gazeteye.” Devecioğlu, a.g.e, s. 217

SONUÇ

Bu çalışma, 12 Eylül askeri darbesinin, dönem sonrasında edebiyata ve roman sanatına olan etkilerini ve seçilen romanlarda dönemin nasıl betimlendiğini inceler. İlk bölümde edebiyatın toplumsal olaylarla ilişkisine, edebiyat, tarih ve siyasal yaşam etkileşimine odaklanılmıştır. Bu bölüm, edebiyat ve tarih ilişkisini inceleyen kuramcılarının görüşlerine yer verir. Çalışma, edebi eleştiri yapma amacını gütmendiğinden, yalnızca toplumsal olgu ve değişimlerin; edebiyat ve roman sanatına nasıl yansıtıldığını inceleyen kuramcılarının temel eserlerinden yararlanılmıştır.

İkinci bölümde, 12 Eylül darbesini ele alırken dönemi hazırlayan süreç ve askeri müdahalelerin toplumsal etkilerine değinilmiştir. Bu bölümde 1945-1983 dönemi siyasal gelişmeleri tarihsel sırayla aktarılırken, romanlarda değinilen dönemi anlatan nitelikler vurgulanmıştır.

Son bölüm, beş kadın yazarın kaleme aldığı beş ayrı romanın incelenmesinden oluşmuştur. Bu inceleme için seçilen romanlar yoluyla 12 Eylül dönemi uygulamaları farklı yönlerden ele alınmıştır. *Hiçbiryere Dönüş*, 12 Eylül döneminden sonra yurtdışına çıkmak zorunda kalan, bir kısmı vatandaşlıktan çıkarılan siyasi mültecilerin yaşamını ana tema olarak okura sunar. Bunun yanı sıra, 12 Eylül'ün toplumsal yaşama olan etkilerini, 1990'lar Türkiye'sinin "farklılaşmış" ortamını betimler. Yazar Oya Baydar, siyasi kimliğinin ona kazandırdığı, örgüt içi gözlemlerden edinilen verileri romana ustalıkla yerleştirmiş, edebi kaygılarından ödün vermeden siyasi göçmenlik kavramını ele almıştır. Romanda öne çıkan en önemli noktalardan biri de Berlin Duvarı'nın yıkılışının sosyalist düşünce için bir dönüm noktası, sosyalist mücadelenin kesin yenilgisinin simgesi oluşudur. Roman, duvarın yıkılışından sonra, kişilerin ruhsal çöküşünü, mücadeleden vazgeçişlerini ve teslim oluşlarını aktarır. *Hiçbiryere Dönüş*, 12 Eylül darbesinin sol kesime getirdiği baskılar, siyasi göçmenlik, 1990'lar Türkiye'sine dönüşün ardından toplumsal hayatta gözlenen değişiklikler üzerine odaklanır.

Hayır... 12 Eylül dönemine üniversiteler ekseninden yaklaşır. Türkiye'deki askeri darbelerin tümünde üniversitelerde öğretim üyesi kadrolarında tasfiyeye girilmiş, çok sayıda kamu personeli arasında öğretim üyeleri de görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Romanın ana kahramanı Prof. Aysel Dereli her üç darbeyi de yaşamıştır. Bunlardan son

ikisinde üniversitede öğretim görevlisidir ve görevinden uzaklaştırılmıştır. 12 Mart döneminin ardından görevine dönmesi mümkün olsa da, 12 Eylül'den sonra dönüş süreci uzamış, askeri idare bu kez akademiye “sakıncalı” personelin dönüşünü zorlaştırmıştır. Ağaoğlu'nun bu çalışma için seçilen romanı, *Dar Zamanlar* üçlemesinin son kitabı olduğu için, okura 12 Eylül uygulamaları ile 12 Mart ve 27 Mayıs dönemlerini karşılaştırma olanağı sunar. Romanda, 12 Eylül yönetiminin, kendisinden önce gelen askeri yönetimlere göre oldukça “sert” olduğu vurgulanır. 12 Eylül'ün ardından üniversitelerin durumu da romanda betimlenir. Romanda kurgulanan olaylar, gerçek hayatta yaşananlarla anılar ve istatistiksel veriler yoluyla karşılaştırılmıştır.

Uçurtmayı Vurmasınlar, 12 Eylül döneminde hapishanelerin durumunu betimleyen, yazarın anılarından yola çıkılarak kurgulanmış bir romandır. *Uçurtmayı Vurmasınlar*'da dönemin hapishane yönetimlerinin genel tavrını, çok sık rastlanan disipline etme araçlarının; dayak, küfür, aşağılama, günlük ihtiyaçlardan mahrum etme, otoriter yönetim; yaygın kullanımı gözlemlemek mümkündür. Benzer uygulamalara anılarda da yer verilmiştir. 12 Eylül dönemi hapishane anıları birçok 12 Eylül romanında ele alınmıştır, fakat *Uçurtmayı Vurmasınlar* bir hapishane güncesi gibi özellikle bu konuya odaklanmış ve mahkumların gündelik yaşamını, sıkıntılarını, hapishane personelinin baskıcı tutumunu ayrıntılı olarak betimlemiştir.

Gece Dersleri, kendi örgüt tecrübesini, farklı bir üslup ile okura kodlamalarla anlatan, hem biçem hem de içerik yönünden ses getiren bir edebi çalışmadır. Bu romanı seçilen diğer romanlardan ayıran yönü, örgüt içi eleştirinin oldukça somut örneklerle ve kadın bakış açısı ile yansıtılmasıdır. Feminist perspektif romana yansıtılmış, “yoksulluk” olgusu tartışılmıştır. *Gece Dersleri* 12 Eylül'ün neredeyse sonlandırdığı bir siyasi hareketin ardından, bir kaçış, sığınma ve eve dönüş romanıdır.

Kuş Diline Öykünen, 12 Eylül dönemine yalnızca bir yönden değil, pek çok açıdan yaklaşır, bu yüzden çalışmanın incelediği kitapların sonuncusudur. 12 Eylül dönemi uygulamalarının bir toplumun ahlaki değerlerini, sınıfsal yapısını, günlük yaşamını nasıl etkilediğini inceler. Diğer romanlardan farklı olarak 1980 öncesinde siyasi hareketlere destek veren halkın, 12 Eylül ertesindeki sessizliğini sorgular. Bu romanda, anılarda da görülen işkence olgusu detaylı olarak, çarpıcı bir biçimde ele alınmıştır.

İncelenen romanların tümü üzerinden bir değerlendirme yapmak amacıyla, romanların ortak olarak değindiği konuları beş ana başlık altında toplayabiliriz: 12 Eylül öncesi dönem, 12 Eylül sonrası dönem, 12 Eylül darbe yönetimi, sol kesimin özeleştirisi, devrimci kadın kimliği.

Romanlarda 12 Eylül öncesi dönem betimlenirken, toplumun büyük bir kesiminin daha özgür daha adil bir yaşam idealine ulaşmak için coşkuyla çalıştığı görülür. İşçiler ve memurların çoğu sendikalar aracılığı ile örgütlenmiş durumdadır. Toplumun siyasi katılımı yüksektir. Grevler, toplantılar yapılır, sık sık mitingler düzenlenir, yürüyüşler yapılır. Çok sayıda kitap basılır ve okunur. Bilgi paylaşımı, fikir tartışmaları yapılır. Ortak hedefe varmak için herkes elinde olanları paylaşır. Öğrenciler ve gençler hareketin lokomotif grubudur. Öğrenciler ülkeyi köy köy gezerek halkla birlikte yaşar, onları “aydınlatma” misyonunu üstlenirler. Bir kısmı silahlı mücadeleye destek verir. Silahlı eylemlerin sağ kesimin şiddetine karşı savunma ve karşı saldırı amacı güttüğü romanlarda vurgulanır. Yine de incelenen romancılar, şiddet kullanımını, doğru amaçlara varmak için yanlış araçların seçimi olarak yorumlamıştır.²⁹⁴ “Teröre karşı terör” anlayışının bir süre sonra amacını aştığını, silahlı mücadelenin örgütler tarafından tam anlamıyla denetlenemediğini roman kahramanları dile getirmişlerdir.²⁹⁵

12 Eylül sonrası ise romancılar tarafından, yenilgi, bozgun, boyun eğiş, ümitsizlik ve ideallerin yok oluşu kavramları ile özdeşleştirilir. Artık bireyler yalnızca günlük yaşamı sürdürmeye yönelik hedeflere yönelmiştir. Sıradan halkın, yönetime ortak olma kaygısı yok olmuştur. Politika, “tehlikelidir” ve halk “12 Eylül öncesi çatışma ortamına dönme” tehdidiyle karşı karşıyadır.²⁹⁶ Yaşananlar neredeyse unutulmuş, siyasi bir sessizlik hali topluma hakim olmuştur. 12 Eylül itibarıyla yeni değerler ve toplumsal normlar kabul

²⁹⁴ Özellikle Baydar, silahlı mücadeleye girişimin ve barışçı yollar dışındaki seçeneklerin hareketi başarıya ulaştıramayacağı görüşünü romanında vurgulamıştır. Baydar, a.g.e, ss. 62-74.

²⁹⁵ Devcioğlu’nun roman kahramanlarından devrimci örgüt lideri İbrahim örgütteki gelişmeleri şöyle eleştiriyor: “Biz faşizme karşı mücadele ediyoruz. Bu meşrudur. Ama iş skor yapmaya dönerse bundan zararlı çıkarız. Bu silah bize döner çok yakında... (...) nerede silah külahtan başka bir şey düşünmeyen oğlanlar varsa, yallah mücadelenin en kızgın olduğu bölgelere. Akıllansın, hanyayı konyayı anlasın diye yapıyorlar tamam da. Ne sosyalizm bilgisi var ne doğru dürüst kitap okumuşlar. Fabrikaya mı yollayacaksın, bölgeye mi? Eskiden bu oğlanların eline silah bile vermezdik. Silah versen, gösteriş yapayım derken, ya kendine zarar verecek ya arkadaşına..” Devcioğlu, a.g.e., ss. 79-80.

²⁹⁶ *Kuş Diline Öykünen*’de 12 Eylül sonrası dönemde darbe öncesi çatışma ortamının yeniden oluşmaması için her şeyin feda edilmesini gerekli gören anlayış eleştirilir: “‘Toplumun huzuru ve güvenliği için,’ diyordu televizyon...(..) Nusret Bey [Gülây’ın patronu], ‘Memleketin huzuru başka türlü sağlanamadı ne yazık ki,’ demişti. Annesi hayıflanıyordu: ‘Aman memleketin huzuru yeniden bozulmasın!’” Devcioğlu, a.g.e, s 67

görür. Bu süreç aynılaşmayı, tek tipleşmeyi dayatır.²⁹⁷ Dünyayı ve toplumu değiştirme isteği kaybolduğu için, bilgi kavramı da darbeden sonra değişime uğramıştır. Romanlarda artık bilgi de dahil olmak üzere, yalnızca piyasa değeri olan şeylere değer verildiği belirtilir.²⁹⁸ Ayrıca darbe yönetiminin ideolojisine paralel olarak, toplum içerisinde dini eğilimlerde artış olduğu, İslamcı ve Türkçü akımların yükseldiği, geleneksel kadın erkek rollerinin toplum içerisinde, özellikle kentlerde yeniden yaygın hale gelmeye başladığı romancılar tarafından betimlenmiştir.²⁹⁹ 12 Eylül sonrasına dair romanlarda üzerinde durulan bir diğer nokta, toplumun darbeden sonra siyasi otoriteye boyun eğişidir. Toplum demokratik olmayan uygulamalara ses çıkarmaz, hatta ses çıkaranlara destek vermez. Devlet erkinin kararları “doğru” kabul edilir ve haksız uygulamalar bile toplumdan tepki görmez.

12 Eylül döneminde yaşananlar, romanların hepsinde benzer şekillerde aktarılmıştır. İşkence olgusu farklı yöntemleri ve etkileri ile ele alınmıştır. Gözaltına alınanlar henüz yargılanmadan işkence görmüş, hapis cezasına mahkum edilenler kaba dayak, sözlü hakaret, elektrik ile işkence, tecavüz gibi uygulamalara maruz kalmıştır. Cezaevlerinde özgürlüğü simgeleyebilecek bütün nesneler yol edilmiş, cezaevi kütüphanesinde bile “sakıncalı” olduğu düşünülen kitaplar yakılmış, 12 Eylül ideolojisine uygun düşen günlük yaşam pratikleri mahkumlara dayatılmıştır. Hapishanelerde demokratik olmayan uygulamalara siyasi suçlular direniş gösterirken, adi suçtan hüküm giyen mahkumların otoriteye boyun eğişi toplumun darbe sonrası genel tutumu ile pararelidir. Ayrıca romanlarda, üniversitelerden ve çeşitli devlet memurluğu görevlerinden fikirleri dolayısıyla uzaklaştırılan bireylerin durumuna da değinilmiştir. 12 Eylül yönetiminin uygulamaları çok sayıda insanın yurt dışına kaçarak, mülteci olarak farklı ülkelerde yaşamalarına ya da ülke

²⁹⁷ Ağaoğlu’nun ana karakteri Aysel, daktilo ettiği son sözler ile bu sürece isyan eder: “Aynılaşmaya Hayır! Aynılığa Hayır!”, Ağaoğlu, a.g.e, s. 245.

²⁹⁸ “Herşeyin satılığa çıktığı bir dünyada, dünyanın dört bir yanından gelmiş her türlü malla dolu çarşılar; yalanla gerçeğin arasında mekik dokuyan ve neyin gerçek neyin yalan olduğunu unutturan televizyon ekranları...” Baydar, a.g.e, 188.

²⁹⁹ Örneğin Devocioğlu’nın çizdiği karakterlerden birisi olan Remziye Hanım darbe öncesi dönemde büyük kızının tahsil görüp çalışmasını arzu ederken, darbe sonrasında evlenmesini ve eşinin istediği doğrultusunda çalışmamasını uygun görmekte, küçük kızını ise “dinini öğrenmesi” amacıyla Kuran kursuna yollamaktadır. Devocioğlu, a.g.e, 283. Aynı şekilde Baydar’ın ana karakteri 1990’ larda İstanbul’u şu şekilde tarif eder: “Duvarlarının, cüzdanlarının, güçlerinin, silahlarının, korumalarının ayrı dünyalarına çekilmiş efendiler ile bu dünyayı ve şehri teslim almak için (...) havaya kalkmış yumruklar, Allah’ın teklifini haykaran işaret parmakları, kana, şiddete, devlete tapınmanın rozeti kurt başları, zafer işaretleri...” Baydar, a.g.e, s.189.

içinde kaçak konumuna düşmelerine yol açmıştır. Romanlar sürgün yaşamını ayrıntılı olarak betimlemiştir.

Romanlarda üzerinde durulan diğer bir konu da 12 Eylül öncesi sol harekete getirilen eleştirilerdir. Yazarların siyasi örgütlenmeye getirdiği başlıca eleştiri, sol ideolojinin getirdiği önermelerin örgütler tarafından kayıtsız şartsız kabul edilmesi, bu doğrultuda alınan örgüt kararlarının bireyler tarafından sorgulanmaması ya da sorgulanmasına izin verilmemesidir. Darbeden sonra yapılan özeleştirilerde örgüt üyeleri kendilerini, emirlere koşulsuz itaat eden “bir çeşit dindar, tarikat üyesi” olarak tanımlar.³⁰⁰ Örgüt disiplini katı hiyerarşi ile sağlanır. Örgüt üyesi gençler, hedeflenen devrim öncesinde, diğer bütün isteklerini erteler, yaşamı “devrim öncesi” ve “devrim sonrası” olarak bölümler; diğer isteklerini devrimden sonraya bırakırlar. Eleştirilen bir başka nokta, örgüt içerisinde özgünlüklerin yitirilişi olmuştur. Sol kesimdeki örgütler üyelerinden benzer yaşam stilleri beklemektedir.³⁰¹ Romanlarda, 12 Eylül sonrasında sol kesimin özeleştiri yapmadığı savunulmuştur. Bunun sebebi, 12 Eylül’de uğranılan “topyekun saldırının” sol kesimde bütün hataların görmezden gelinmesini sağlayan bir savunma mekanizması oluşturmasıdır.³⁰²

Çalışma için seçilen romancıların kadın oluşu, siyasi hareket içerisinde kadının yerini incelemeyi kolaylaştırmıştır. Devrimci kadının kimliği ve siyasi örgütlenmelerdeki konumu romanlarda ele alınan bir konu olmuştur. Romancılar, kadını toplumdaki ve örgütteki konumunu karşılaştırarak, topluma hakim olan ataerkil anlayışın siyasi hareket içerisinde de devam ettiğini belirtirler. Siyasi örgütlerin kadına bakışı toplumun tutucu tavrından farklı değildir. Kadın-erkek ilişkileri, özellikle silahlı mücadelenin de etkisiyle, güç ekseninde şekillenmiş, toplumdaki yapılanma ile paralel hale gelmiştir. Romanlarda kadınlara cinsel taciz, örgüt içerisinde de rastlanan bir olgu olarak yansıtılmıştır.

Romanlarda, askeri darbe sonrasında kadınlar sol hareket içerisindeki konumlarını sorgular. Sol hareket kadını önce evinden dışarıya çıkarıp siyasal mücadele içerisinde özgürleştirmiş, silahlı eylem boyutuna geçildiğinde ve dolayısıyla örgüt hiyerarşisi kuvvetli hale geldiğinde de kadını yeniden ataerkil baskı altına girmek zorunda bırakmıştır. Darbe

³⁰⁰ Baydar, a.g.e, 83 ve Tekin, a.g.e, s. 71

³⁰¹ Tekin, a.g.e, ss. 42-52.

³⁰² Devcioğlu, ss.103-105.

sonrasında, alınan büyük yenilgi kadının eve dönüş sürecini ve toplumsal baskıları beraberinde getirmiştir. Kadınlar işkenceli sorgularda yaşananları anlatmamayı tercih etmiş, ya da işkenceyi normalleştirerek erkekler kadar güçlü olduklarını göstermek istemişlerdir. İşkence olgusu, mağdur duruma düşen kadına toplum içerisinde yapılan baskı ve toplumsal dışlanmayı arttırmıştır. Romanlarda, sol harekete ve 12 Eylül uygulamalarına getirilen teorik ve ideolojik eleştirinin yanısıra feminist yaklaşım da yer bulur. Romancılar, hareket içerisinde ve dönemin siyasal tarihinde kadın olgusunu görünür kılmak istemişlerdir.

Sonuç olarak, ele alınan romanlar toplumsal değişimleri konu etmiş, kurguya yer vermekle birlikte, 12 Eylül döneminde yaşananları aktarmayı amaçlamışlardır. İncelenen romanların hepsi farklı yaklaşımlarla ve 12 Eylül'ün etkilediği farklı kesimleri ele alsa da, darbe döneminin getirdiği yıkım ve onarma süreci incelenen romanlarda benzer şekillerde betimlenmiştir. Yazarların tümünün kadın romancılar olması, yaşananların irdelenmesine ek olarak, kadın bakış açısını gözlemlememize de olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, çıkarılabilecek en önemli sonuç 12 Eylül öncesinde siyasi hareket içerisinde kadınlarının konumunun toplumdaki geleneksel rollerden farklı olmadığıdır. Ayrıca, kadının toplumdaki geleneksel yeri, darbe sonrasında topluma, eve dönüş sürecinde, militan kadına ek bir baskı unsuru olmuştur. Romanlarda 12 Eylül darbesinin toplumsal yaşamı her yönü ile etkilemesi, darbe yönetiminin toplum mühendisliğini amaçlamasına değinilmiş, yeni nesiller ele alınan romanlarda “apolitik, idealleri olmayan, mücadele ruhu olmayan, tüketim meraklısı” sıfatları ile nitelenmiştir. Halkın demokratik olmayan uygulamalara tepkisizliği sorgulanmıştır. Romanların değindiği ortak konulara bakıldığında, elde edilen sonuçların 12 Eylül döneminde yaşanan siyasi ortama dair bilgilerle örtüştüğü görülür. Edebiyat sosyolojisi kuramcılarının da önerdiği üzere, romanlar bireyleri saran ideoloji ağını görünür kılmıştır.³⁰³ Söz konusu romancılar, kurguladıkları metinlerde, gözlemledikleri olguları kendi süreçlerinden geçirerek aktarmakla birlikte, kaleme aldıkları metinlerin bir kısmı anılardan oluşmuş ve okura tarihsel bilgilere yakın veriler sunmuşlardır. 12 Eylül darbesi toplumsal sonuçları ile Türk yazınında yerini almıştır. Bütün romanlarda son söz her şeye rağmen “umuttur”. Romancılar her ne olursa olsun, daha özgür, daha adil ve güzel bir dünyaya olan umutlarını kaybetmemişlerdir.

³⁰³ Eagleton, a.g.e, s. 7

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Adalet. “Edebiyat ve Tarih: Ortalama İnsandan Tarih Bilincine”, **Toplumsal Tarih**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, No:108, C.18, Aralık 2002, ss. 54-57.
- Ağaoğlu, Adalet. **Dar Zamanlar I: Ölmeye Yatmak**, 15. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004
- Ağaoğlu, Adalet. **Dar Zamanlar III: Hayır...,** 12. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Akşin, Sina. **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, Cilt2, İstanbul: Yenigün Basım ve Yayıncılık, 1997.
- Althusser, Louis. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özişik, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Arcayürek, Cüneyt. **Arcayürek Açıklıyor-8: Müdahalenin Ayak Sesleri**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1986
- Arcayürek, Cüneyt. **Arcayürek Açıklıyor-10:12 Eylül 1980, Demokrasi Dur**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1990.
- Aydemir, Şevket Süreyya. **İhtilalin Mantığı**, 7. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000
- Barthes, Roland, Ian Watt. **Roman ve Gerçek Etkisi**, Çev. Mehmet Sert, İstanbul: Donkişot Yayınları, 2002.
- Başlangıç, Celal “Ateşli Bir Kuşaktan Kalan”, www.radikal.com.tr/2000/11/25/yasam/ate.shtml, 27.06.2006
- Baydar, Oya **Hiçbiriye Dönüş**, İstanbul: Can Yayınları, 1998.
- Baydar, Oya. “Roman Toplumsal Zaman İçinde İnsanı Anlatır”, **Toplumsal Tarih**, No: 108, 2002
- Belge, Murat. “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’dan sonra)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Birand, Mehmet Ali. **12 Eylül, Saat 04.00**, İstanbul: Karacan Yayınları
- Bora, Tanıl, Kemal Can. **Devlet, Ocak, Dergah 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991

- Cemal, Hasan. **Demokrasi Korkusu, 12 Eylül Günlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 6. bs., 2004.
- Cemal, Hasan. **Tank Sesiyle Uyanmak, 12 Eylül Günlüğü**, İstanbul: Doğan Kitap, 10. Baskı, 2004.
- Coser, Lewis. **Sociological Theory: A Book of Readings**, Newyork: Macmillan, 1966.
- Çakır, Ruşen. **Ayet ve Slogan**, İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
- Çetin, Yetkin. **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül’de Amerika’nın Yeri**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1995.
- Çiçekoğlu, Feride **Uçurtmayı Vurmasınlar**, 10. bs., İstanbul Can Yayınları, 2004 .
- Çölaşan, Emin. **24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası**, İstanbul: Milliyet Yayınları
- Dellaloğlu, Besim F. **Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum**, 2.bs., İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.
- Devecioğlu, Ayşegül. “Devrimci Kadının Yazılmayan Tarihi”,**Virgöl**, No:75, İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2005.
- Devecioğlu, Ayşegül. **Kuş Diline Öykünen**, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Eagleton, Terry. **Edebiyat Eleştirisi Üzerine**, Çev. Handan Gönenç, İstanbul: Eleştiri Yayınevi, 1970.
- Eroğul, Cem. **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.
- Fisher, Ernst **Sanatın Gerekliliği**, Çev. Cevat Çapan, De Yayınevi, 1968.
- Gencer, A.İsmet. **Hürriyet Yolunda**, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1960.
- Genç, Süleyman. **12 Mart’a Nasıl Gelindi?, Bir Devrin Perde Arkası**, Ankara: İleri Yayınları, 1971.
- Goldman, Lucien. **Roman Sosyolojisi**, Der. ve Çev. Ayberk Erkay, İstanbul: Birleşik Yayınevi, 2005.
- Güldemir, Ufuk. **Kanat Operasyonu**, Ankara: Tekin Yayınevi, 2. bs., 1986.
- Gümüş, Semih. “Fethi Naci ile Söyleşi”, **Cumhuriyet Kitap Eki**, İstanbul: Yenigün Yayıncılık, 5.11.1998.
- Günçikan, Berat “Ayşegül Devecioğlu: Kuş Diline Öykünen”, **Cumhuriyet Dergi 7 Mart 2004**, İstanbul: Yenigün Yayınları.
- Gürbilek, Nurdan. **Ev Ödevi**, İstanbul: Metis Yayınları, 2.basım, 2004.

- Gürsel, Seyfettin. “1980’li Yıllar ve Sonrası”, **Cumhuriyetin 75. Yılı Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998.
- Hegel, G. W. F. **Aesthetics : Lectures on Fine Art**, Çev. T. M. Knox. Oxford : Clarendon Press, 1975.
- <http://www.hukuki.net/kanun/211.14.text.asp> /21.06.2006
- <http://www.metiskitap.com/Scripts/Catalog/Author.asp?ID=23226>, 05.08.2006
- İstanbul: ODTÜ Mezunları Derneği, 2004, s.25
- Jameson, Fredric. **The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act**, New York: Ithaca, 1981.
- Kabacalı, Alpay. **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1992.
- Kaplan, Safa. “Ayşegül Devecioğlu: Yapılanların Üstünü Örterek Hakikati Kaybettik”, **Hürriyet Cumartesi**, 14 Şubat 2004, s. 12.
- Karaca, Emin. **12 Eylül’ün Arka Bahçesinde: Avrupa’daki Mültecilerle Konuşmalar**, İstanbul: Gendaş Kültür, 2001.
- Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Koçak, Cemil. “**Siyasal Tarih 1923–1950**”, der. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi–4, Çağdaş Türkiye 1908–1980*, İstanbul: Cem Yayınevi, s.173.
- Lukacs, Georg. **Roman Kuramı**, Çev. Cem Soydemir, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Lukacs, George. **The Historical Novel**, tr. Hannah and Stanley Mitchell, Harmondsworth : Penguin, 1969.
- Moran, Berna **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. bs., 1997
- Mumcu, Uğur. **Silah Kaçakçılığı ve Terör**, Ankara: Tekin Yayınevi, 8. bs., 1986
- Oran, Baskın. “12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi”, **Türk Dış Politikası**, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Özakıncı, Cengiz. **United States of İrtica 1945–1999: Soğuk Savaş Dönemi’nden Yeni Dünya Düzeni’ne Türkiye’de İrtica ve Emperyalizm**, Otopsi Yayınevi, İstanbul: 1999
- Özcan, Gencer. “**Türkiye’de Siyasal Rejim ve Dış Politika**”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları, 1998

- Özdemir, Hikmet. “Siyasal Tarih, 1960-1980”, der. Sina Akşin, **Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özen, Haldun. **Entellektüelin Dramı: 12 Eylül’ün Cadı Kazanı**, İstanbul: İmge Yayınları, 2002.
- Özer, Pelin. **Latife Tekin Kitabı**, İstanbul: Everest Yayınları, 2005.
- Öztürk, O. Metin **Ordu ve Politika**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993
- Parla, Jale. “Nerede Ölüm Yok ki ?”, **Milliyet Kitap Eki 106**, 24.06.2002.
- Parla, Jale. **Don Kişot’tan Bugüne Roman**, İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2003.
- Rifat, Mehmet. **Eleştiri Seçkisi: Eleştirel Bakış Açılı**, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004.
- Rifat, Mehmet. “Toplumbilimsel Eleştiri ve Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, **Varlık**, Mayıs 2005.
- Sarıca, Murat. **Yüz Soruda Fransız İhtilali**, 3. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.
- Saybaşıllı, Kemali. **İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Sezer, Sennur. “Latife Tekin, Dil ve Masumiyet”, **Evrensel Kültür 127**, İstanbul: Evrensel Basım, 2004,
- Tanju, Sadun. **Tepedeki Dört Adam, Genel Seçim Sonuçları Işığında 1969’dan 1981’e Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Oluşması Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, Gelişim Yayınları, 1978.
- Tekin, Latife. **Gece Dersleri**, İstanbul: Everest Yayınları, 7. basım, 2004, arka kapak yazısı
- Timur, Taner. **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, 2. bs, İstanbul: İmge Kitabevi,
- Timur, Taner. **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. bs., İmge Kitapevi, İstanbul, 2005.
- Toprak, Binnaz. “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, **Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, İstanbul: Der Yayınları, 1995
- Tunçay, Mete “Siyasal Hayat/Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye**
- Türkeş, Ömer. “Aşka, Zamana ve Unutulanlara Adanmıştır”, **Virgöl 71**, İstanbul: Pusula Yayıncılık, 2004.
- Üskül, Zafer. **Siyaset ve Asker, Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları**, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1989.

Wilde, Oscar. **Nothing - except my genius**, Ed. Alastair Rolfe, London: Penguin, 1997

Yaşar, Özay. “Ayşegül Devecioğlu ile Söyleşi: Kuş Diline Öykünen”, **Baraka**, İstanbul: ODTÜ Mezunları Yayınları, Şubat 2004,

Yılmaz, Tanzer Sülker. **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.